વિદેશની વાતો

[illegible]

પ્રકાશન [illegible] : અમદાવાદ

દ્વિરેફની વાતો

કર્તા

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પ્રકાશક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

સંવત ૧૯૮૪ કિં. ૧-૪-૦

પ્રકાશક
રણછોડજી કેસુરભાઇ મીસ્ત્રી
પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અ મ દા વા દ

આવૃત્તિ પહેલી

મુદ્રક : ગજાનન વિ. પાઠક
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ રોડ
અમદાવાદ

જીવને રસ વાર્તાનો, ને વાર્તામાં રહસ્ય તું
દેખતી જીવન કેરૂં, ને વળી નવજીવન
જીવવા ઇચ્છતી, તો યે, નિજ જીવનની કથા
અધૂરી મૂકીને ચાલી; નિસ્પૃહી રહી સર્વદા
મારૂં આતિથ્ય ટૂંકું એ, નહિ સ્વીકારવા રહી.
તો અર્પું, **સવિતા બ્હેન !** કલા યુક્ત વિહીન વા,
મારી વાર્તા, લહી એમ તહીંથી એ સ્વીકારજે,
ને સ્વીકારી પૂર્વ પેઠે, રે'જે આશિષ આપતી.

અનુક્રમણિકા

બે બોલ

વાર્તા લખવાની સ્વયંભૂ ઇચ્છા મને કદી થયેલી નહિ, તરંગો થયેલા પણ તે માત્ર તરંગો જ: સ્ફુટ ઇચ્છા નહિ. પણ સાથે પડ્યું માણસ શું નથી કરતો ?

૧૯૨૨ ની આખરમાં કે '૨૩ ની શરૂઆતમાં એક વિદ્યાર્થીમિત્ર 'કલ્લોલ' નામના હસ્તલિખિત સામયિક માટે મારી પાસે એક લેખ લેવા આવ્યા. માસિકમાં મારા પહેલાં એક અધ્યાપકે વાર્તા લખી હતી તે જોઈ મને પણ આવા ખાનગી માસિકમાં વાર્તા લખવાનું મન થયું. કેટલાંક વરસો પહેલાં 'સ્ટ્રૅન્ડ મેગેઝિન'માં એક વાર્તા વાંચેલી તેના સંસ્કારો, ચિત્તશાસ્ત્રના એક બે નિયમો રૂપે મારા મનમાં હતા. એક તો એ કે કોઈ પણ કાર્ય એક માણસે કર્યા પછી 'તે હું પણ કરી શકત' એવો વિચાર લગભગ દરેક માણસને થવા લાગે છે, અને બીજો એ, કે એ વિચાર સેવાતાં એટલો દૃઢભૂમિ થાય છે કે 'તે મેં જ કર્યું હતું' એવો ભ્રમ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિયમોને મૂર્તરૂપ આપવા મેં એક નાની વાર્તા એ ભાઈને ઘસડી આપી. 'વીણા' માટે ભાઈ યશવંત પંડ્યાએ મારી

પાસે વાર્તાની માગણી કરતાં, ‘ કલ્લોલ ’માંથી નકલ કરી મંગાવી અને તેને જરા મઠારીને ‘વીણા’માં પ્રસિદ્ધ કરી. પ્રસિદ્ધિ-સમયના એક સાહિત્યયોજનાને લગતા વિવાદને અનુલક્ષીને એ લખાઈ છે એવો મત ચાલ્યો હતો, પણ તે માત્ર સમયનો અકસ્માત જ હતો.

વાર્તા લખવાનું, ‘ યુગધર્મ ’ ચાલતું હતું ત્યારે ખરેખરૂં માથે આવ્યું. ‘યુગધર્મ’માં વાર્તાનું અંગ ઉમેરવાનો નિશ્ચય થયો ત્યારથી મેં વાર્તા લખવાનું શરૂ કર્યું. એ પ્રવૃત્તિ ‘ યુગધર્મ ’ ચાલ્યું એટલો વખત ચાલી, ‘ યુગધર્મ ’ બંધ પડતાં પાછી બંધ પડી; ‘ પ્રસ્થાન ’ શરૂ થતાં પાછી શરૂ થઈ. સંગ્રહના અંતમાં મૂકેલી સૂચી ઉપરથી તે જોઈ શકાશે.

આ સંગ્રહમાં ‘યુગધર્મ’માં અને ‘પ્રસ્થાન’માં અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્તાઓ એકઠી કરી મૂકી છે. કોઈ શબ્દોના ફાર-ફેર કે જરૂરની લાગેલી નાની વિગતની ઉમેરણી સિવાય વાર્તાઓ મૂળ રૂપે જ મૂકેલી છે. છેલ્લી વાર્તા નવી છે. વાર્તા લગભગ પ્રસિદ્ધિના અનુક્રમે મૂકેલી છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ ‘ એક પ્રશ્ન ’ અંગ્રેજી વાર્તાના સંસ્કારો ઉપરથી લખેલી છે. પછીથી કોઈ પણ વાર્તાનું અનુ-કરણ કર્યું નથી.

આ પ્રસિદ્ધિને અંગે એક બે ખુલાસા કરવા જરૂરના છે. મારા એક મુરબ્બી સાક્ષરે માસિક મનનમાં લખેલું કે દ્વિરેફે હવે ‘ ફઇએ પાડેલા ’ નામ સાથે બહાર પડવું જોઇએ. છતાં આ વાર્તાઓ સ્વયંકૃત નામ સાથે બહાર પાડી છે. ‘ ફઇએ પાડેલા ’ નામ માટે કોઈ ખુલાસો માગતું નથી પણ પોતે પાડેલા નામ માટે તો, અને તે પણ માસિકમાં કડકે કડકે લખવામાંથી

પુસ્તકાકારે વાર્તાઓ બહાર પાડવા જેટલી ધૃષ્ટતા કરૂં ત્યારે તો, ખુલાસો કરવો જોઈએ.

અને તે ખુલાસો મેં થોડો તો પહેલાં કર્યો છે. વાર્તાલેખનને હું મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ માની શકયો નહોતો, અત્યારે પણ માની શકતો નથી. મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ, ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિ જુદી છે. અને આવી ગૌણ અને સ્ખલિત પ્રવાહ વાળી પ્રવૃત્તિને નામનો ઢંઢેરો શો કરવો, એમ મારા મનમાં.

અને બીજું કારણ તો કદાચ સર્વ લેખકોને સામાન્ય હશે. સરસ્વતી દેવીના પદે મોટું કે નાનું, તાજું કે વાસી, ગમે તેવું ફૂલ ધરતાં કયા સાહિત્યોપાસકને પ્રથમ સંકોચ નહિ થયો હોય! શૉપનહાઉર કહે છે કે સત્યદેવતા કોઈ ગણિકા નથી કે તમને ખુશ કરવા તે હાવભાવ કરતી આવે! તે તો એક અતિ શરમાળ કુમારિકા છે જે માંડ માંડ ઘણી ઉપાસનાને અંતે એકાદ કૃપાકટાક્ષ કરે! હું સત્યદેવતાને જ રૂપાન્તરે કલાદેવતા સમજું છું. અને સરસ્વતી તો દુરારાધ્ય મુગ્ધ કુમારિકા જ છે. ગમે તેવો ધૃષ્ટ ઉપાસક પણ તેની પાસે જતાં નામનો પટંતર રાખે છે. અને આ નામરૂપ જગતમાં હવે મને એ નામનો મોહ થયો છે.

દ્વિરેફનો અર્થ પણ મારે કરી આપવો પડશે. એ શબ્દનો રૂઢ અર્થ ભ્રમર થાય છે. પણ પુષ્પોમાંથી મધુ ભેગું કરી આપનાર ભમરો હોવાનો હું દાવો કરતો નથી. મને જગતમાં સર્વત્ર મધ દેખાતું નથી અને મારી ઘણીએ વાર્તા કડવી પણ હશે. હું રૂઢ અર્થમાં નહિ પણ યૌગિક અર્થમાં દ્વિરેફ છું. ભ્રમરની પેઠે મારા નામમાં પણ બે રેફ—રકાર છે.

તે હું હવે મારી વાર્તાઓ ભેગી કરી ગુજરાત સમક્ષ રજુ કરૂં છું. કહે છે કે ધીરો ભકત કાવ્યો લખીને તેને વાંસની ભુંગળીમાં કે કુલડીમાં બંધ કરી મહી નદીમાં તરતાં મૂકતો અને લોકો તેને લઈ લઈ સંઘરતા. એ સંત કવિ જેટલી શ્રદ્ધા કે રમતિયાળ બેપરવાઈ હું કેળવી શકયો નથી. છતાં હું પણ આ વાર્તાઓ તરતી મૂકું છું. તેમાંથી કોઇ ઉદ્ધારાવી હશે તો ઉદ્ધારાશે, નહિ તો સમયપ્રવાહમાં કે દષ્ટિ પારના કાલ મહાસાગરમાં લુપ્ત થશે.

માઘ વદ ૫, શુક્ર,
સં. ૧૯૮૪.
અમદાવાદ } રામનારાયણ વિ. પાઠક

તા. ક. આ પુસ્તકની આવકનો વિનિયોગ ‘પ્રસ્થાન’ના નિર્વાહ અર્થે થશે. રા.

એક પ્રશ્ન

એક પ્રશ્ન

સર્વ શાસ્ત્રીઓ કૃપા કરી અહીં આવો અને મારા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરો. ધર્મના, માનસશાસ્ત્રના, સંસારશાસ્ત્રના; રાજનીતિના, પ્રમાણશાસ્ત્રના, નીતિના, અનીતિના, સર્વ શાસ્ત્રીઓ:

આવો શાસ્ત્રી તમ પગલે પાવન થવું રે લોલ,
પ્રાણ રૂંધન્તા પ્રશ્ન પરે ઢાળવું રે લોલ.

*

હું બીજી એલ એલ, બી. નો અભ્યાસ કરતો હતો અને વાંચવાથી કંટાળીને મારે વચલે માળે જે હાથમાં આવ્યું તે પેપર વાંચતો હતો. તેમાં મુંબાઈની ગાયવાડી લેઇનમાં એક માળામાં જરા આગનું છમકલું થયાનું વાંચ્યું અને કાંઈ વાત કરવા જોઈતી હતી માટે કોણ જાણે શા ભોગ લાગ્યા તે મારી બહેનને કહ્યું: " જોયું બહેન, આ મુંબાઇમાં આગનું છમકલું થયું તે."

બહેન: કેમ, છમકલું થયું તેમાં એવું શું જાણવાનું છે? કારણ શું હતું?

હું: માળામાં ઘાટી સ્ટવ કરતો હતો અને સ્પિરિટ ઓછો પડ્યો છે જાણી બીજીવાર સળગતા સ્પિરિટમાં બાટલી લઈ

સ્પિરિટ નાંખતાં આખી બાટલી સળગી. એ તો સારૂં થયું કે આસપાસથી માણસોએ આવીને આગ બુઝાવી.

બહેન : હા. આપણા ઘરમાં આવું બનતાં બનતાં રહી ગયેલું તે તમને ખબર છે ?

હું : હા. મને ખબર કેમ ન હોય ? પણ તને એની ક્યાંથી ખબર ?

બહેન : વાહ ! આપણો નોકર ડાહ્યલો નવો નવો રાખેલો, તે પણ એવી રીતે સળગતા સ્પિરિટમાં સ્પિરિટ નાંખવા જતો હતો. પણ હું પાસે બેઠેલી તે મેં હળવે રહીને તેના હાથમાંથી બાટલી જ લઈ લીધી. જો ઉતાવળી બોલું તો કદાચ ચમકીને એકદમ સ્પિરિટ નાંખી દે.

હું : અરે ગાંડી, એ તો હું ત્યાં બેઠો હતો અને મેં જ એના હાથમાંથી બાટલી લઈ લીધી'તી. અને પછી મેં તમને બધાંને સમજાવ્યું કે—

બહેન : લો, રાખો રાખો. એટલું અમે નહિ સમજતા હોઇએ ? મેં ચન્દ્રકાન્તમાં વાંચેલું કે કર્ણ નિશાન પાડવા પાછે પગલે જતો હતો અને ત્યાં પછવાડે કુવો આવ્યો. જો એક પગલું પાછો ખસત તો કુવામાં પડત. કર્ણના માણસે બોલ્યા ચાલ્યા વિના પેલું નિશાન જ તોડી પાડ્યું. અને એવી રીતે તરત બુદ્ધિથી કર્ણને બચાવ્યો. ત્યારથી હું સમજતી કે એવે વખતે બૂમ ન પાડવી. પણ જાતે જ તે સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી કાર્ય અટકાવવું.

હું : ઓ હો હો ! શું શાસ્ત્રજ્ઞાન છે ! ચંદ્રકાન્તમાંથી દાખલો આપ્યો એટલે જાણે થઈ ગયું ! એ તો ડાહ્યલાના

હાથમાંથી મેં બાટલી લઈ લીધી હતી અને પછી તમને બધાને મેં ઇટલીના ચિત્રકારનો દાખલો આપીને આ વાત સમજાવી હતી. એ વખતે પછી તેં કર્ણનો દાખલો આપ્યો હતો.

બ્હેન : કાંઈ નહિ. આમાં પંચ નીમો. બાને બોલાવો. બા કહે તે ખરૂં. બા, ઓ બા, આમ આવો.

બા આવ્યાં.

બા : કેમ હીરા, શું છે ?

હું : બા, આપણા ઘરમાં—

બ્હેન : ના, એમ નહિ ચાલે. તમે તો વકીલાત કરીને આડું અવળું પૂછો અને બા તો બીચારાં ભોળાં છે. હું જ પુછું છું. બા, આપણા ઘરમાં ડાહ્યલો નોકર હતો અને તેને આપણે કહાડી મૂક્યો એ યાદ છે ?

બા : હા; મુઓ તદ્દન બેવકૂફ. એક વાર સળગતા સ્પિરિટમાં પાછો સ્પિરિટ નાંખતો હતો. હું પાસે બેઠી હતી તે તેની પાસેથી મેં તો બાટલી જ લઈ લીધી. ઠીક થયું, ગયો, નહિ તો કાંઈનું કાંઈ નુકસાન કરત.

હું : વળી આ જુઓ. આ તો બેની લડવાડમાં ત્રીજો ખાઈ જાય. હું અને હીરાને એ જ તકરાર ચાલે છે. હું કહું છું મેં ડાહ્યલાના હાથમાંથી બાટલી લીધી અને હીરા કહે છે મેં લીધી. અને તમને પૂછવા બોલાવ્યાં તો તમે વળી જુદું જ કહો છો.

હીરા : કાંઈ નહિ, બા ! એ ભાઈ આપણને નહિ પહોંચવા દે. નાનાં ભાભીને બોલાવો. એ કહેશે એટલે સાચું માનશે. ભાભી, ઓ ભાભી !

દ્વિરેફની વાતો

મારી પત્ની ગૌરી આવી એટલે હીરાએ કહ્યુંઃ કેમ ગૌરી-ભાભી, આમ આવો. ડાહ્યલાના હાથમાંથી સ્પિરિટની બાટલી કોણે લઈ લીધી એ વાતનો ન્યાય કરો.

ગૌરી : તે કેસની હકીકત જાણ્યા સિવાય શો ન્યાય કરૂં ? પક્ષકારો કોણ છે ?

હીરા : ભાઈ કહે છે મેં બાટલી લઈ લીધી હતી અને—

ગૌરી : ત્યારે તો તમે હમણાં બોલો માં. હું જ એમની ઉલટપાલટ તપાસ કરૂં છું. સાંભળો. તમે કહો છો કે તમે બાટલી લઈ લીધી હતી ?

હું : પણ હું તને ક્યાં ન્યાયાધીશ તરીકે સ્વીકારૂં છું ? અને ન્યાયાધીશથી તે વળી ઉલટપાલટ તપાસ થાય ?

ગૌરી : ના, તે ન્યાયાધીશ નહિ, જાઓ. પણ હું વકીલ તરીકે અને છેવટ પક્ષકાર તરીકે તો પૂછી શકું ના ? બોલો, તમને ખબર છે ? રસોડામાં ચૂલો કઈ જગાએ છે ? અને સ્ટવ કઈ દિશામાં રહે છે ?

હું : એટલે તને બીક લાગતી હશે કે રખેને હું તારા રસોડાના સ્વરાજમાં પગપેસારો કરૂં ! તેથી આટલી છત ઉપર આવીને લડે છે ! પણ મને ખબર છે હોં !

ગૌરી : તમે મારા સ્વરાજમાં પગપેસારો કરશો એવી મને લગારે ય બીક નથી. તે દિવસે બ્હેને મશ્કરી કરી ત્યારે રોટલી સવળી કે અવળી તે પણ ઓળખતા ન હતા. પણ ખબર હોય તો જવાબ દો.

હું : પૂર્વમાં.

હીરા (તાળીઓ પાડતાં): ખોટું, ખોટું, હાર્યા. ભાભી, તમે ભારે કર્યું. હવે કહો કે બાટલી કોણે લીધી'તી ?

ગૌરી : કોણે કેમ ? મેં લીધી'તી. તે દિવસે બા અને તમે બહાર ગયાં હતાં. હું ઘરમાં એકલી હતી. એને મોટાભાઈને માટે ચ્હા મૂકવાનું કહેલું અને હું ઓચિંતી જઈ ચઢી. ત્યાં તો બેવકૂફ બાટલી હાથમાં લઈને સળગતામાં રેડવા જતો હતો.

હું : જો ન્યાયાધીશ થયાં છે પોતે. આમ તેમ કરીને પોતાને માન ખાટવું છે. અને બીજાની વાતો ખોટી કરવા બધાની ગેરહાજરી બતાવવી છે.

ગૌરી : મેં ક્યારે કહ્યું હતું કે હું ન્યાયાધીશ છું ? હું તો પહેલેથી જ પક્ષકાર હતી.

હીરા : કાંઈ નહિ. ત્યારે મોટાભાઈને બોલાવો. હવે આનો ફડચો તો કરવો જ જોઈએ.

હું : હા; મોટાભાઈને બોલાવો.

હીરા : મોટાભાઈ, જરા આમ આવશો ?

મોટાભાઈ: કેમ, છે શું ? સુખે પેપર પણ નહિ વાંચવા દો ?

હીરા : તે અમારે પણ પેપર વાંચતાં જ મુશ્કેલી આવેલી છે માટે બોલાવીએ છીએ.

મોટાભાઈએ આવીને કહ્યું: ઓહો ! આ કોલાહલ શો ? યુરોપનું યુદ્ધ ભજવો છો કાંઈ ?

હીરા : હા ! લગભગ યુદ્ધ જેટલા પક્ષકારો થઈ ગયા છે. એક બે ખૂટતા હશે.

મોટાભાઈ: લ્યો ત્યારે હું પણ પક્ષકાર થાઉં. બોલો શું છે ?

હીરા : ના; આમાં તો ન્યાય કરવો પડશે. પક્ષકાર થયે

કામ નહિ આવે. તકરાર મોટી થઈ પડી છે. હું અને ભાઈ વચ્ચે તકરાર પડી છે.

ગૌરી વડીલને જોઈ ચાલવા જતી હતી તેને પકડી રાખી તે ફરી બોલીઃ લો; ભાભી સાહેબનું દફતરમાં નામ ન નોંધાવ્યું એટલે એ તો રીસાઈને ચાલ્યાં. એમનો પણ દાવો છે અને બાનો પણ દાવો છે. આપણા ઘરમાં ડાહ્યલો હતો તેના હાથમાંથી બાટલી કોણે લઈ લીધી તે સવાલ છે. હું કહું છું મેં લીધી અને ભાઈ કહે છે—

મોટાભાઈ: હા, તે તમે બધાંએ ઘણી વાર એના હાથમાંથી બાટલી લીધી હશે તેમાં તકરાર શી કરો છો? મેં તો માત્ર એક વાર ડાહ્યલાના હાથમાંથી બાટલી લીધેલી. મેં તેને સ્ટવ સળગાવવાનું કહ્યું. તેણે થોડો સ્પિરિટ નાંખીને સળગાવ્યો. મેં કહ્યુંઃ 'અસ્યા ઓછો પડશે' એટલે મુરખો સળગતા સ્પિરિટમાં સ્પિરિટ નાંખવાનું કરતો હતો. મેં તેના હાથમાંથી બાટલી લઈ લીધી.

હીરા : આ તો તમે પણ ખરેખર પક્ષકાર થઈ ગયા! હવે કરવું શું?

બા : હવે મોટાંભાભી બાકી રહ્યાં. એ પણ કહે કે મેં સળગતું બચાવ્યું હતું એટલે થયું. નાટક પૂરૂં થાય.

બરાબર આ જ વખતે મોટાંભાભી આવી પહોંચ્યાં.

હીરા : ભાભી, આયુષ્ય તો લાંબું છે. બોલો આપણા ઘરમાં સ્પિરિટ સળગાવતાં ડાહ્યલાના હાથમાંથી બાટલી કોણે લઈ લીધી હતી? જો જો, મેં જ લીધી'તી એમ ન કહેતાં.

મોટાંભાભી : તમે પણ એ જ વાત કરો છો! હું તો માનું જ છું કે મનોમન સાક્ષી છે. (મારા સામું જોઈને)

એક પ્રશ્ન

વિચારસંદેશા ચાલે તેને અંગ્રેજીમાં શું કહે છે? તમે કાંઇ કહ્યું હતું ને?

હું : ટેલીપથી (Telepathy).

મોટાંભાભી : હું તો ટેલીપથીને માનું છે. દીનુભાઇ ને ઘેર બેસવા ગઈ'તી ત્યાં ડાહ્યલાની વાત નીકળતાં મેં હમણાં જ કહ્યું કે એ મુરખો સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાંખવા જતો હતો તે મેં બાટલી પડાવી લીધી હતી. અને અહીં આવું છું તો તમે પણ એ જ વાત કરો છો! પૂછી આવો વળી ખોટું કહેતી હોઉં તો.

હીરા : પણ ભાભી આ તો વિચિત્ર ટેલીપથી થઈ. આવી તો દુનિયાંમાં નહિ હોય. અમે વાત તો એ જ કરીએ છીએ પણ અમે દરેક એમ કહીએ છીએ કે એ બાટલી અમે લીધેલી.

મોટાભાઈ: લો યુરોપીય યુદ્ધ જેટલા પક્ષકારો થઈ ગયા.

હું : પણ ત્યારે આનો નિવેડો શો આવ્યો ?

મોટાંભાભી : નિવેડો એ કે બધાંએ હવે ચ્હા પીવી.

હું : પણ બાટલી કોણે લીધી ?

મોટાંભાભી : જે ચ્હા પીએ એણે.

*

એ વખતે તો મેં એ નિવેડો સ્વીકારી લીધો. પણ તમને બધા શાસ્ત્રીઓને પૂછું છું: આમાં ખરૂં કોણ ? અને આ ગોટાળાનું કારણ શું ?

મને એટલું હો એટલું કહો કથી રે લોલ,
માન્યું અમાન્યું હો સંત કાં થતું નથી રે લોલ ?
ધાર્યું અધાર્યું હો સંત કાં થતું નથી રે લોલ ?

રજનું ગજ

રજનું ગજ

શીશી ઉપર નામ વાંચી ખાટલામાં સૂતાં સૂતાં દરદીએ કહ્યું: "એ જુવારી? યે કયા કિયા તુંમને? કિસકા નામ લિખાયા?"

જોહારમલ્લ અને બ્રિજકિશોર એ બે સાંધાવાળાનાં પુરબિયાં નામો આ વિરમગામના પાટીદારોને અઘરાં પડતાં હતાં તેથી, અને પરદેશમાં મસ્કરી કરવા થાય તેથી, કુટુંબમાં તેમને જુવાર બાજરી કહેતા. જુવારીએ જવાબ આપ્યો: "સાબ, મૈં તો આપકા નામ ભૂલ ગયા ઇસસે બાબુજીકા નામ લિખાયા. ઇસ વજેસે કુછ નુકસાન નહિ હોગા. હકીકત બરાબર સ્હી હૈ."

"કેમ ભાઈ, શું થયું?" કહેતો એક જુવાન ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

"આ તારા જુવારીએ ડૉક્ટરને ત્યાં મારે બદલે તારૂં નામ લખાવ્યું. આખો દેશ જ બેવકૂફ છે."

બન્ને ભાઈઓ ખૂબ હસ્યા. નાનાએ કહ્યું: "એ જુવાર બાજરીમાં જુવાર બાજરી જેટલી યે અક્કલ નથી."

દ્વિરેફની વાતો

મોટાભાઈ રમણલાલને નિશાળમાં ઉનાળાની રજા પડી હોવાથી રજા ગાળવા તે પોતાના ભાઈ મણિભાઈને ત્યાં આવ્યો છે. મણિભાઈ મહેરાનપુરનો સ્ટેશન માસ્તર છે. રજાઓ પૂરી થવા આવી ત્યારે જ બરાબર રમણલાલને ટૂંટિયું થયું. તેથી તેણે ગામના ડૉક્ટર પાસે જુવારી સાથે દવા મંગાવેલી હતી.

મણિભાઈએ કહ્યું: " કાંઈ નહિ ભાઈ. એ તો ટૂંટિયાની એક જ દવા આપે છે. આ દવા પી જાઓ. કાલે ડૉક્ટર નીકળવાનો છે તેની પાસેથી દવા લઈશું. "

બધે ટૂંટિયાના વાયરા હતા તેથી રેલ્વે ડૉક્ટર ટ્રેઈનમાં એકાંતરે ફરતો.

બીજે દિવસે મણિભાઈએ દવા માગી.

" કિસકે લિયે ? "

" બડાભાઈ આયા હૈ ના ! ઉસ્કે લિયે. "

" અચ્છા ! "

" ઓર ઉસ્કા વેકેશન ભી પૂરા હોતા હૈ. ગઈ પરસું તો ઉસકો જાનેકા થા. "

" કુછ ફિકર નહિ. મૈં કેસ કરતા હું. નામ ક્યા ? "

" રમણલાલ. "

ડૉક્ટરે આર. પી. પટેલ મોટેથી બોલતાં ટૂંકમાં લખ્યું અને ધંધો વગેરે પોતાની મેળે પૂરી લીધું. મણિભાઈ ડબ્બાની બારીમાંથી ઊભો ઊભો જોતો હતો તેણે કહ્યું: " ભાઈકી ઉમ્મર તો પેંત્તીસ વરસકી હૈ. તીસ તો મૈં હું. "

" અચ્છા, લેકિન દોનો ભાઇ બહુત જુવાન દિખા જાતા હૈ. ઉમ્મરસે કુછ ખોરાક (ડોઝ) મેં ફરક નહિ હોતા હૈ. "

પોતે હોય તે કરતાં ઓછી ઉમ્મરનો દેખાય છે એ સૌભાગ્ય કોને નથી ગમતું?

રમણલાલ ચંડીસરની મુખ્ય મ્યુનિસિપલ નિશાળનો હેડમાસ્તર હતો. શિક્ષક તરીકે કામ ઘણું સારું કરતો, વિદ્યાર્થીઓનો ખાસ પ્રિય હતો, ગામમાં ઘણાં વરસથી રહી લોકોમાં ઓળખાણ પિછાણવાળો થયો હતો, બોલવામાં જરા બટકબોલો હતો, અને તેથી જ તેની સાથેના માણસોમાં જેમ કેટલાકનો પ્રેમપાત્ર તેમ કેટલાકનો તિરસ્કારપાત્ર પણ થયો હતો. ઉપરીઓ સાથે તેને આ કારણથી બનતું નહિ. અસહકાર શરૂ થયો કે તરત જ તેણે અસહકારનો ઝંડો ઉડાવ્યો અને પોતાની વગથી અને તનતોડ મહેનતથી નવી રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આણ્યા અને શાળાનું કામ સરસ રીતે ચાલવા માડ્યું. આથી તેને શાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં રાખવો પડ્યો હતો, જો કે તે બીજા વ્યવસ્થાપકોને ગમતી વાત નહોતી.

રજાઓ પૂરી થઈ અને શાળા જુન માસમાં ઉઘડી છતાં રમણલાલ ન આવ્યો. શાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ ત્રીજે દિવસે મળી અને સમિતિના સભ્યોને, આજે માસ્તર નહિ આવ્યાથી શાળામાં કેમ ચાલે છે, ત્યાં કાંઈ તરત કરવા જેવું છે કે કેમ, એમાંનો એકેય વિચાર આવતો નહતો. તેઓ તો માત્ર રમણલાલ વિશે જ અનેક વિચારો કરવામાં મશગૂલ હતા.

મગનલાલ: લ્યો જોયું! પહેલા જ વેકેશનમાં ન આવ્યા!

છોટાલાલ: હું તો કહેતો હતો કે એ કાઠિયાવાડીનો વિશ્વાસ જ ન કરવો.

વિરમગામીને એ ખાસ ગેરફાયદો છે. કાઠિયાવાડીઓ તેને ગુજરાતી તરીકે અને ગુજરાતીઓ તેને કાઠિયાવાડી તરીકે લુચ્ચો ધારે છે.

મિ. દુર્ગાશંકરે ઘડપણને લીધે વકીલાત છોડી દીધી હતી તે બોલ્યા: મારો પહેલેથી જ માસ્તરને સમિતિમાં લેવા સામે વાંધો હતો. સ્કુલની ઉપરની દેખરેખનું કામ સમિતિનું છે અને માસ્તર સ્કુલના કામ માટે જવાબદાર છે તેમને સમિતિમાં ન જ રાખી શકાય.

છોટાલાલ: તે તારમાં શું લખે છે ?

મગનલાલ : તા. ૧૭ મી સાંજે ટૂંટિયું થયું એમ લખે છે.

દુર્ગાશંકર : તે મહેરાનપુર ક્યાં આવ્યું ? ત્યાં શું કરતા હશે ?

છોટાલાલ : મધ્ય હિંદમાં નાનુંશું સ્ટેશન છે. ત્યાં તેનો ભાઈ સ્ટેશન માસ્તર છે. ત્યા આપણા લોકો જબરા વ્હેપારી છે તેમની સાથે ખટપટ કરી શિક્ષક રહી જશે અને પછી વ્હેપારમાં પડશે. તેમાં ભાઈસાહેબ રોકાયા હશે.

દુર્ગાશંકર : આ લોકો તો અસહકારમાં કમાવા જ આવે છે.

એટલામાં રમણલાલ માસ્તર જરા ઠીંગાતા ઠીંગાતા આવ્યા. બધાએ 'આવો' 'આવો' કહ્યું અને પછી પોતાના મનના વેગને પ્રત્યાઘાત લાગ્યો હોય તેમ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા. છેવટે મગનલાલે કહ્યું: માસ્તર, કાંઈ ટૂંટિયું બરાબર શાળા ઉઘડવા ઉપર જ થયું ?

રમણલાલ : હા. એ બાજુ સખત વાયરા છે. કોઈ ઘર ખાલી નથી, અને કોઈને છોડતું નથી. હું નીકળ્યો તે રાતે મારાં ભાભીને શરીર દૂખતું હતું. ઠીક, પણ નિશાળનું કેમ છે ? હું તો પરભાર્યો આવ્યો છું. નવો શિક્ષક રાખવાનો હતો તેની અરજીઓ આવી છે ? શિક્ષકો બધા હાજર થયા છે ? શાળામાં સંખ્યા કેવી છે ?

દુર્ગાશંકર : તમે પોતે મોડા આવ્યા પછી બીજાનું તો કહેવું જ શું? અને બીજાને શું કરી શકાય?

રમણુલાલ : શું કરી શકાય કેમ? બધુંય કરી શકાય. અને મને પણ કરી શકાય. હું તો શાળાનું પૂછવા જ આવ્યો હતો. લ્યો જાઉં. અને મારી રજા બાબત તમારે જે વિચાર કરવો હોય તે કરો.

દુર્ગાશંકર : ના, એમ તો શાળાના સર્વ કામ માટે તમે જવાબદાર છો છતાં સમિતિમાં શાળાની ચર્ચામાં તમે રહો જ છો ના?

રમણુલાલ : એટલે? મારે સમિતિમાં ન રહેવું એમ તમારૂં કહેવું હોય તો હું ન રહું!

છોટાલાલ : ના, ના, અમે ક્યાં એવું કહીએ છીએ? કેમ મગનલાલ! આપણે ક્યાં એવું કહીએ છીએ?

મગનલાલ : ના, આપણે ક્યારે એમ કહીએ છીએ? બીજી કોઈ જગાએ રાષ્ટ્રીય શાળાના મહેતાજી સમિતિમાં નથી અને તમે છો, છતાં અમે ક્યાં વાંધો લઈએ છીએ?

દુર્ગાશંકર : ના, સરકારી શાળામાં વૅકેશન પછી શિક્ષક નિશાળ ઉઘડતાં હાજર ન થાય તો તેની આખી રજા કપાતે પગારે ગણાય છે.

રમણુલાલ : પણ રજા સંબંધી નિયમો થવા જોઈએ એમ તો હું કહેતો જ આવ્યો છું. એમ ન હોવાથી દરેક રજાની અરજી મારે સમિતિ પાસે લાવવી પડે છે. રજાના નિયમોની ચર્ચા ચાલતી વખતે તમે જ—

દુર્ગાશંકર : ના, પણ હજુ બધું સ્થિર થાય પછી જ રજાના નિયમો ઘડી શકાય. હજુ આપણી સંસ્થા તો ઉછરતી છે.

મગનલાલ : મારા સાળાને ન્યુમોનિયા થયેલો અને સિવિલ સર્જનનું સર્ટિફિકેટ રજુ કર્યું, તોપણ હાજર ન થવાના સબબથી આખી રજા કપાતે પગારે ગણાઈ અને આખી સર્વિસને ધક્કો પહોંચ્યો. તમે જાણો જ છો તો !

રમણલાલ : તે તમે કહો તો હું પણ સર્ટિફિકેટ રજુ કરૂં. પણ તેની જરૂર છે? તમે જુઓને આ મારા સાંધા હજુ સૂજી ગયેલા છે.

માસ્તરે પગ અને હાથનાં આંગળાં બતાવ્યાં પણ કોઈએ સામું ન જોયું. એક માણસ જુઠો છે એમ માનવાનો માંડ મળેલો પ્રસંગ પાછો ખોટો પડી જાય ના !

છોટાલાલ : ના. અમને ક્યાં વહેમ છે? આપણે ક્યાં એવા સરકારી ધારાના બંધાયેલા છીએ ?

છેવટે માસ્તર ઉપર શક નથી એમ અનેક વાર કહીને નક્કી કર્યું કે માસ્તરે રેલ્વે ડૉકટરનું સર્ટિફિકેટ તો રજુ કરવું.

આઠ દિવસ પછી એ જ બાબત ભરાયલી સમિતિમાં નીચે પ્રમાણે ચર્ચા ચાલી.

દુર્ગાશંકર ચશ્માં ચડાવી હાથમાં તાર અને સર્ટિફિકેટ રાખી બોલ્યાઃ રહો. તમે તા. ૧૭ મીએ માંદા પડયા. ટૂંટિયું ન થયું હોત તો તમે અહીં વખતસર આવી શકત ખરા ?

રમણલાલ : હા; ૧૭ મીની રાત્રે મહેરાનપુરથી નીકળીત તો અહીં ૧૮ મીની બપોરે આવત અને સ્કુલ ૧૯ મીએ ઊઘડી.

દુર્ગાશંકર : ઠીક, પણ ત્યારે તમે દવા ઠેઠ ૧૯ મીએ કેમ લીધી ?

રમણલાલ : ૧૮મીએ રેલ્વે ડૉકટરને નીકળવાનો વારો

નહોતો એટલે ૧૮ મીએ ગામના ખાનગી ડૉકટર પાસેથી લીધો. અને ૧૯ મીએ રેલ્વે ડૉકટરની લીધી.

દુર્ગાશંકર : તમારા ભાઈનું નામ શું ?

રમણુલાલ : મણિભાઈ. કેમ તેનું શું છે ?

છોટાલાલ (ખડખડાટ હસતો) : હું સાન્ટાક્રુઝ રહેતો, ત્યારે મારી પાડોશમાં બે ભાઈઓ રહેતા. બન્નેના ઇનિશિયલ એક એટલે એક જ રેલ્વે પાસથી મુસાફરી કરતા.

રમણુલાલ : તે તમે મારા ઉપર આવો હલકો વહેમ લાવતાં શરમાતા નથી !

મગનલાલ : તે હું કયાં કહું છું કે તમે એમ કર્યું છે ?

દુર્ગાશંકર : માસ્તર તમારો કેસ કોણે કઢાવેલો ?

રમણુલાલ : મારા ભાઈએ જ.

દુર્ગાશંકર : ત્યારે આમાં ૩૦ વરસ કેમ લખ્યાં છે ? તમને તો ચોખ્ખાં ૩૫–૩૭ છે. ફરીવાર પરણવું છે કે શું ?

રમણુલાલથી પણ હસ્યા વિના રહેવાયું નહિ. તેણે કહ્યું : તે તો હું શું જાણું ? કંઈ સરતચૂક થઈ હશે. આટલી ઉલટ તપાસ કરો છો તે કેમ કાંઈ હું ગુન્હેગાર છું શું ?

દુર્ગાશંકર : ગુન્હેગાર તો નહિ પણ આમાં તો તા. ૨૩મી સુધી દવા લીધી છે. તમે ૨૧ મીથી તો અહીં છો !

રમણુલાલ : તે તો ગમે તેમ થયું હોય. પણ તે ઉપરથી તમારે કહેવું છે શું ? શું મેં સર્ટિફિકેટ ખોટું બનાવ્યું ?

મગનલાલ : રેલ્વેમાં કંઈક ગોટાળા થાય છે. તેનું કાંઈ કહેવાય નહિ.

રમણુલાલ : ત્યારે તમે મંગાવ્યું શા માટે ? તમે પોતે

જોઈ શકતા હતા કે મારા સાંધા સૂઝેલા હતા. અને તે વખતે કહ્યું હોત તો ગમે તે સ્થાનિક ડૉક્ટર પણ સર્ટિફિકેટ આપી શકત. અહીં આવ્યો ત્યારે પણ મને અસર પૂરેપૂરી હતી.

છોટાલાલ: તેમાં પાછા ચીડાઓ છો શાના? પૂછીએ એટલામાં? આ તો બસ કાંઈ પૂછાય જ નહિ!

રમણલાલ: તો ત્યારે તમારે માનવું હોય તે માનો. લખો કે રજા કપાતે પગારે ગણવી.

દુર્ગાશંકર: અમારે કાંઈ પગાર કાપવો નથી. પણ જાહેર સંસ્થા રહી માટે વહેમ ન પડે તેવું કરવું જોઈએ. તમે ત્યાંના ખાનગી ડૉક્ટરનું સર્ટિફિકેટ મંગાવોને.

રમણલાલ: એ તો નથી મગાવાય એમ. સાંધાવાળાને મારું નામ યાદ નહિ રહ્યાથી તેણે મારા ભાઈનું નામ કેસમાં લખાવેલું.

મગનલાલ અને છોટાલાલ ખડખડાટ હસી પડયા: જોયું અંદરથી શું નીકળ્યું!

રમણલાલ: ત્યારે તમને મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ જ નથી એમ કહોને. એમ હોય તો મારે રાજીનામું આપવું જોઈએ.

મગનલાલ: હા, એટલે આખા ગામમાં ખટપટ કરો ને હીલચાલને ધક્કો લગાડો.

દુર્ગાશંકર: તમને ખબર છે? લોકો પાસે નિશાળ ચલાવવાની જવાબદારી અમે લીધી છે. અમારે અમારા નાક સામું ય જોવું ના!

રમણલાલ: પણ જો હું જુઠ્ઠો જ હોઉં તો મને રાખ્યાથી એ જવાબદારીમાંથી શી રીતે મુક્ત થશો?

છોટાલાલ: ભાઈ જવા દો ને આ વાત જ. હું તો

સર્ટિફિકેટ મંગાવવાની યે વિરુદ્ધ હતો. કોઠી ધોયે કાદવ નીકળે. આ બધા કાગળો ફાઇલ કરી દો ને રજા મંજુર કરો.

રમણલાલ: તમારે મારી વાત માનવી નથી, મને ખોટો ઠરાવવો છે અને છતાં મને જગા ઉપર રાખવો છે. એ રીતે મારે નથી રહેવું. મારે વેકેશનનો પગાર પણ નથી જોઇતો.

રમણલાલ રાજીનામું આપી ચાલ્યો ગયો.

સાંજે તેની જૂની નોકરીના મિત્રો મળવા આવ્યા અને તેમણે રાજીનામાની અફવાની વાત કરી. રમણલાલે બધી હકીકત કહી સંભળાવી. તે મિત્રોએ કહ્યું કે તેઓ તો પહેલેથી જ જાણતા હતા કે અસહકારનું ધતિંગ ચાલવાનું નથી, તેમાં બધા લુચ્ચાઓ જ ભેગા થયા છે. વળી તેમણે ઘણી જ ખાનગી રીતે કહ્યું કે દુર્ગાશંકરે કેસમાં કાંઈ ગોટાળો કરેલો તે બાબત તેના પર કામ ચાલવાનું હતું માટે તે પ્રેક્ટિસ છોડીને અસહકારી થયો. મગનલાલ અસહકારના પૈસા ઉપર વેપાર ચલાવતો હતો, અને છોટાલાલ બદમાશ હતો. રમણલાલે દલીલથી અને દઢતાથી બતાવ્યું કે આ દરેક જૂઠું છે એટલું જ નહિ પણ અશકય અને અસંભવિત છે. પણ તેઓ સર્વ આ અને આથી બીજી ગમે તેવી અને ગમે તેટલી વાતો અસહકારીઓની વિરુદ્ધ માનવા તૈયાર હતા પણ રમણલાલને ટૂંટિયું થયું હતું એ વાત લેશ પણ માનવાને તૈયાર નહોતા તે તેમના મોં પર સ્પષ્ટ જણાતું હતું. આથી ગામમાં અનેક ગપ્પાં ચાલ્યાં અને બે દિવસમાં ગામનાં છોકરાં પણ વાતો કરવા લાગ્યાં કે માસ્તરે પગારની ચોરી કરી!

છેવટે કાયર થઈને માસ્તર પોતાના ભાઈની મદદથી મહેરાનપુરના વેપારીઓ સાથે રહ્યા. તેના ભાઈએ ઘરને માટે

રમણુલાલના જ કેસ નીચે બે વખત ટૂંટિયા માટે દવા લીધેલી એ જાણવામાં આવ્યું. પણ તે કોણ માને ? અને હવે મનાવીને યે શું ?

ચંદીસર ગામ તો માસ્તરના જવાથી અપૂર્વ હર્ષ અને ઉત્સાહમાં આવી ગયું. માસ્તર લુચ્ચા હતા, વિરમગામ કાઠિયાવાડમાં નથી છતાં તે કાઠિયાવાડી હતા, કાઠિયાવાડીઓ લુચ્ચા હોય છે, માસ્તર પહેલેથી જ મહેરાનપુરના વેપારીઓ સાથે રહેવાની પેરવી કરતા હતા, તેમણે નિશાળને પાયમાલ કરવાને માટે સહકારીઓ જોડે ખટપટ કરેલી એમ સમિતિના સભ્યોને મન સિદ્ધ થઈ ગયું; અસહકારીઓ લુચ્ચા છે, સ્વાર્થી છે, તેમનામાં કોઈ સારો માણસ ટકી શકવાનો નથી, એક અસહકારી માસ્તરે ખોટું સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું, એમ સહકારીઓને મન સિદ્ધ થઇ ગયું. ઉત્સાહ એટલો વધી પડ્યો કે બન્ને પક્ષે બે સ્થાનિક અઠવાડિકો કાઢવાનો તે જ દિવસે નિશ્ચય કર્યો.

કોઈ માનવ હીણો છે, નીચ છે, એવા ભાનથી નિષ્પન્ન થતો પરમ રસ, જે કવિઓએ અનુભવ્યો નથી કે ઓળખ્યો નથી, તે રસમાં આજે આખું ગામ નાહી રહ્યું છે. માનવ જીવનને સુલભ એ જ મહાન રસ છે ! ! !

જમનાનું પૂર

જમનાનું પૂર

સાંજે, ગાંડા વેગથી વહેતા જમનાના પૂર સામું જોઈ અને પછી હાથમાં ઝાલેલા દીવાવાળા પડિયા સામું જોઈ તે મનમાં બોલી: "આજે ઘણા દિવસનો મનોરથ પૂરો થશે." થોડી વારે કાંઠા ઉપર દોરડું બાંધી પડેલા મછવા તરફ જોઈ તેણે કહ્યું: "માછીડા, હોડી પૂરના મધ્યમાં લઈ જા."

એક જુવાન માછી બોલ્યો: "આજે હોડી નહિ ચાલે. આવું પૂર મેં જીંદગીભરમાં કદી જોયું નથી."

એક આધેડ વયનો માછી બોલ્યો: "પચીસ વરસ ઉપર આવું પૂર આવ્યું હતું અને અમે ના પાડી છતાં એક મછવો ગયો હતો તે પણે જઈને ઊંધો વળી ગયો." તેણે આંગળી ચીંધી તે જગા બતાવી.

કોઈ માછીના મોં પર હા ન જોઈ તે ટોળામાંથી ઝપાટાબંધ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

સાંજે હમેશની જેમ જમનાની આરતી થવા લાગી. અનેક સ્ત્રીઓ નાના પડિયામાં દીવા કરી ઘાટ ઉપરથી પાણીમાં પડિયા તરતા મૂકતી હતી. કોઈ પવનથી, કોઈ પાણીના

વેગથી, કોઈ માછલાંની ઝાપટથી ધક્કેલાઈ અનેક પડિયા જમનાના પ્રવાહ ઉપર જઈ તરતા હતા. કોઈ તણાતા કોઈ સ્થિર કોઈ ડગતા કોઈ નાના કોઈ મોટા ક્યાંક ભેગા ક્યાંક છૂટાછવાયા અનેક દીપોથી ઘેલી કાલિન્દી આજે મેઘકલુષિત સ્વર્ગંગાને જાણે હસતી હતી.

ત્યાં પણે દૂર એ મોટો દીવો પ્રવાહ મધ્યે થઈ શેનો ઓલાયો? પાછો બીજો એવો જ દીવો થઈ ઓલાયો!

એ જગાએ જમનાનો ઘાટ ફાચરની પેઠે અંદર પેસી ઠેઠ જમનાના મુખ્ય પ્રવાહ સુધી પહોંચેલો હતો. અને ત્યાં તે બેઠી બેઠી પ્રવાહ મધ્યે પોતાનો દીવો તરતો મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તેના બે પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. તેણે ત્રીજો આદર્યો. એક લાંબી પાતળી લાકડીને છેડે તેણે દોરી લટકાવી ત્યાં સળગતો દીવો બાંધ્યો ને લાકડી ઠેઠ પ્રવાહ ઉપર લઈ જઈ દીવો પાણીમાં તરતો મૂકયો અને પ્રવાહમાં તણાતા દીવા ઉપર જરા લાકડી નમાવી તેનો દોરો એ દીવે જ બાળી લાકડી ઉપાડી લીધી. આ વખતે દીવો બરાબર છૂટો થઈ પ્રવાહ મધ્યે પડી વેગભર ચાલવા માંડયો.

તે સમયે આરતી થતી હતી. કાલિન્દીના ધમધમતા પૂર ઉપર તરવરતા દીવા મેઘલી રાતમાં આગિયા જેવા દેખાતા હતા. સાત વાટવાળી આરતી ઉતારાતી હતી તે જાણે ફેણે ફેણે મણિવાળો કાલીય નાગ આ સુંદર દશ્યને જોઈ ડોલતો હોય તેમ લાગતું હતું. સર્વ સ્ત્રીઓ આ અદ્દભુત દશ્યની સુંદરતા ભવ્યતા અને ભક્તિમાં લીન થઈ આત્મભાન ભૂલી સ્તબ્ધ ઊભી હતી.

પણ તેના વિચાર જૂદા જ હતા. ઘણા દિવસનો મનસૂબો આજે પાર પડેલો જોવા તે તલપાપડ થઈ રહી હતી. "મારો દીવો સૌથી જુદો છે, સૌથી મોટો છે, સૌથી વધારે વખત ચાલશે, આટલા પ્રવાહની મધ્યમાં મારો દીવો દૂરમાં દૂર જશે અને કેટલેય સુધી દૂર દૂરનાં ગામો એને જોઈ વિસ્મય પામી કહેશે 'અહો આનો દીવો કેવો છે!'"

આરતી પાસે બધા દીવા કોણ કોના છે ક્યાં છે એની તથા વિના એક બીજાને શોભાવતા જુદા જુદા વેગે જતા હતા ત્યારે તેનો દીવો એકલો રણવગડામાં એકલા ખજૂરીના ઝાડ જેવો તણાયે જતો હતો. સર્વ સ્ત્રીઓ દીવાની મમતા મૂકી આખા દૃશ્યના સૌંદર્યમાં લીન થતી હતી ત્યારે તે એક ખૂણે, પોતાના દીવાની પેઠે એકલી ઊભી ઊભી માત્ર પોતાનો જ દીવો જોતી હતી.

દીવો દૂર ગયો. દૂર જતો જોવા માટે તે ખૂણા ઉપરના મંદિર ઉપર ચડી. તેથી પણ દૂર ગયો અને તે મંદિરના ઘુમ્મટ ઉપર ચડી. તેથી પણ દૂર ગયો અને તે મંદિરના શિખર ઉપર ચડી. "દીવો ક્યાં ગયો? જે દીવાને જોઈ દૂરનાં ગામો વિસ્મય પામવાનાં છે તે મારો દીવો ક્યાં ગયો?" દીવો જરા નદીના વાંકમાં વળ્યો તે જોવા તે જરા એક તરફ વાંકી વળી. તેનો પગ લપસ્યો અને જે કાલિન્દીએ કૃષ્ણને જવા માર્ગ આપ્યો હતો તેણે, પોતામાં તરતા કાચબા અને માછલી જેટલી, પોતા પર તરતા નાના મોટા દીવા જેટલી, અરે તેણે મૂકેલા પેલા દૂર જતા દીવા જેટલી પણ દરકાર કર્યા વિના તેને પોતામાં ગુમ કરી દીધી, અને કોઈએ જાણ્યું પણ નહિ.

તેનો દીવો કેટલે ગયો તેની કશી ખબર કોઈને પડી નહિ. તે દીવો માત્ર તે એકલી જોતી હતી.

આજે કાલિન્દીએ ધ્યાનસ્થ યોગી જેવા અનેક ઉચ્ચ પર્વતોના પગ ધોયા છે, આજે કાલિન્દીએ જગતનો કેટલોય મેલ પોતાના વેગમાં ખેંચી તેને દરિયામાં લુપ્ત કર્યો છે, આજે કાલિન્દીએ તટ ઉપરનાં કેટલાંય ખેતરોને ફળદ્રુપ કર્યાં છે, આજે કાલિન્દીએ કેટલાય દીવાઓ વક્ષસ્થલ ઉપર ધારણ કર્યા છે—કદાચ તેનો દીવો પણ ધારણ કર્યો છે, પણ “મારો દીવો સૌથી આગળ જઈ સર્વને વિસ્મિત કરશે” એટલો મનોરથ સિદ્ધ થયો દેખાડવા જેટલો સદ્ભાવ કાલિન્દીએ તેના તરફ બતાવ્યો નહિ !

જગતનાં પૂરનો હેતુ શું હશે ?

સાચી વારતા

અથવા

હિન્દુ સમાજના અંધારા ખૂણામાં દૃષ્ટિપાત

સાચી વારતા

અથવા

હિન્દુ સમાજના અંધારા ખૂણામાં દૃષ્ટિપાત

મેં કહ્યું: "હવે તો વખત નથી જતો. રાત પડી છે ને સ્ટેશને પણ કાંઈ માણસોની ચડ–ઊતર થતી નથી કે એ ઘડી જોઈને મન વાળીએ."

પેસ્તનજીએ કહ્યું: "એ વાંક બધો તમારો છે. અમે હોત તો સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસત અને સૂવાનું મળત." પેસ્તનજી દારૂ ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર હતા.

મેં કહ્યું: "પણ અમારા કેળવણી ખાતાનો વહીવટ છે કે સેકન્ડનું ભાડું ન ભરવું. મારા પહેલાંના મિસ્તર હતા તે તો બિલકુલ ટિકિટ જ ન લેતા. હું થર્ડની તો લઉં છું."

મી. સૈંધા બોલ્યા: "ટિકિટ ન લેતા પણ બેસતા તો સેકન્ડમાં કની? ટિકિટ તો હું પણ નથી લેતો." મી. સૈંધા પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર હતા.

અંગ્રેજી ભાષાનો લાભ લઈ ડૉ. ભિડે બોલ્યા: "પેલી બૈરીઓ પણ મોઢું ઢાંકીને બેઠી છે. ખુલ્લું રાખે તો જરા મ્હોં સામું જોઈને પણ વખત કાઢીએ." સ્ત્રીનું શરીર માંસ

મઝ્જાનું બનેલું છે એવા જ્ઞાનથી વૈરાગ્ય આવે છે એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે ડૉક્ટરે ખોટું પાડયું.

મી. સૈંધા (અંગ્રેજીમાં): "રહેવા દો ને. મ્હોં ઉઘાડશે ને કદાચ કદરૂપું નીકળશે તો બેસવું ભારે થઈ પડશે. એ કરતાં આ જ ઠીક છે."

મી. પેસ્તનજીઃ "આ મી. કેશવલાલ આપણને થર્ડ કલાસમાં લઈ આવ્યા છે. મૂળ ગુન્હો એમનો છે માટે એમણે હવે વારતા કહેવી જોઈએ."

મી. સૈંધા અને ભિડેઃ "હા. હા......"

મેં કહ્યું: "ભલે."

મી. ભિડેઃ "પણ પંતુજી જેવી નહિ. અંદર બૈરીઓ આવવી જોઈએ."

"કબુલ." મેં શરૂ કર્યું.

"મારે મી. વિજયરાયની સાથે તકરાર થઈ એટલે એમણે ખટપટ કરી મારી બદલી ભાંડરવા વિભાગમાં કરાવી. આ વિભાગ એટલો જંગલી છે કે અમે એને કાળું પાણી જ કહીએ છીએ. મારે તો ત્યાં મી. હેરિસનની સાથે ઓળખાણ થઈ એટલે ઉલટો ફાયદો થયો. એ વખતે મી. હેરિસન આસિસ્ટન્ટની જગા ઉપર હતા. અત્યારે તો એ બહુ હોંશિયાર ઑફીસર ગણાય છે પણ તે વખતે તો નવાસવા હતા. ચોવિસેક વરસના હતા. શિકારના શોખીન એટલે એ બાજુ કેંપ કરવો એમને બહુ ગમતો. આખો દિવસ શિકારમાં ફર્યા કરે અને સાંજે આવી કારકુન કહે ત્યાં બિલાડાં ચીતરી આપે. પણ સેશન્સ કેસ આવે ત્યારે

ન છૂટકે આખો દિવસ કામ કરવું પડે. એવો એક સેશન્સ કેસ આવ્યો હતો. એસેસરમાં મને અને તેજગઢના એક વાણિયાને બોલાવ્યો હતો. અમે ગયા અને બરાબર ૧૧ વાગે કેસ શરૂ થયો.

"તહોમતદારમાં બે બાઈઓ ઘૂંઘટા તાણીને બેઠેલી હતી. એકે કાળો સાળુ પહેરેલો હતો અને આધેડ દેખાતી હતી. બીજીએ લાલ સાળુ પહેરેલો હતો અને જુવાન દેખાતી હતી. કેસમાં સાક્ષીઓ ઘણા થોડા હતા. પહેલાં મંજીરગઢના પોલિસ કૉન્સ્ટેબલની જુબાની લેવાઈ. તેણે કહ્યું: 'મરનાર કેશરીસિંહ વજેસિંહને ઓળખું છું. તેનું ઘર ગામ બહાર થોડે દૂર ગામથી ઈશાન ખૂણામાં આવ્યું. મારા થાણાથી તે ત્રણસેં ડગલાં દૂર થાય.—અહીં તેણે ગામનો થાણાનો અને મૈયતના ઘરનો નકશો રજુ કર્યો—ગુન્હાની તારીખે હું થાણા પર હતો. રાત્રે ૯–૧૦ વાગે મરનારના ઘરમાંથી મેં એકદમ ચીસ સાંભળી. ચીસ તહોમતદાર નં. ૨ બાઈ હરિની હતી. 'દોડો રે દોડો મારી નાંખ્યા' એવી ચીસ હતી. તે ઉપરથી હું દોડ્યો. ઘરમાં જઈને જોઉં છું તો મરનાર બેભાન અવસ્થામાં તેના ઘરમાં પડેલો હતો. બાઈ હરિ ચીસો પાડી રડતી હતી. બાઈ રૂપી હેબકાઈ ગયેલી બેઠી હતી. બાઈ રૂપી મરનારની જૂની ઓરત થાય અને બાઈ હરિ તેની નવી ઓરત થાય. મરનારને તેની જૂની ઓરત સાથે બનતું નહોતું તેથી તેને બાર મહિને દસ રૂપિયા આપવા કરી જુદી કાઢી હતી.'

કોર્ટ: "ક્યારથી અણબનાવ હતો અને ક્યારથી જુદી કાઢી હતી?"

જવાબ: "અઢી વર્ષ ઉપર કેશરીસિંહ આ નવી બૈરી હરિને લઈ આવ્યો ત્યારથી તેને જુદી કાઢી હતી?"

કોર્ટ: "બાઈ હરિને તે ક્યાંથી લાવ્યો?"

જવાબ: "તે હું જાણતો નથી."

કોર્ટ: "બાઈ હરિને તમે ખુન વિશે તે જ વખતે કાંઈ પૂછેલું?"

જવાબ: "હાજી. તેણે કહ્યું કે મને મારી મોટી બહેનની દયા આવી. તેથી મેં એમને સમજાવ્યા કે આજ તેને કાંઈ બહાનું કાઢી નોતરૂં દો. પછી હું ઘરમાં રાંધતી હતી. મારા ધણી ઘરમાં બેઠા બેઠા હોકો ભરતા હતા. તે લાગ જોઈને મારી શોકયે મારા ધણીની તલવારથી મારા ધણીને માર્યો. એ પ્રમાણે બાઈ હરિએ મને કહેલું."

કોર્ટ: "તમે બાઈ રૂખીને કાંઈ પૂછેલું?"

જવાબ: "હાજી; પણ તેણે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહોતો. મેં બાઈ રૂખીને કબજે કરી થાણામાં મોકલી. ગામના પંચોને બોલાવી પંચક્યાસ કરાવ્યો તે રજુ કરૂં છું. મરનારને ડૉક્ટરને ત્યાં મોકલ્યો. આ કપડાં મૈયતનાં છે. તલવાર ત્યાં પડી હતી તે છે. આ માટલામાં ભરેલી ધૂળ ગુન્હાવાળી જગામાંથી મેં લેવરાવી તે છે."

કોર્ટ: "ત્યારે બાઈ હરિને શા માટે અને ક્યારે કેદ કરી?"

જવાબ: "ઇન્સ્પેક્ટર પોતે તપાસ કરવા આવ્યા હતા. તેમણે તેને કેદ કરી. ત્રણ દિવસ પછી કેદ કરી."

મી. સૈંધા: "પણ બાઈ હરિને શા માટે કેદ કરી હશે?"

મી. ભિડે: "એ હું કહું, મી. કેશલલાલ! નવી બૈરી વધારે રૂપાળી હતી ખરી કે નહિ? દેશી રાજ્યનો ઇન્સ્પેક્ટર રૂપાળી બૈરી આવતી હોય તો જવા દે કે?"

મેં કહ્યું: " મારી વાત ખરી કે ખોટી તમારે માનવી હોય તેવી માનજો પણ તે વારતા તો છે જ અને વારતા કહેનારને ઠીક પડે તે રીતે વારતા કહેવાનો હક છે."

મી. ભિડે: " તો કાંઈ નહિ. વધારે જુવાન તો હતી જ. એ તો એ જ કારણ."

મેં આગળ ચલાવ્યું: "કોર્ટે પોલિસ તપાસના કાગળો જોયા તો તેમાં કાંઈ કારણ બતાવેલું નહોતું. કોર્ટે પૂછ્યું કે એ ઇન્સ્પેકટર કેમ જુબાની આપવા નથી આવ્યા તો જવાબ એવો આપ્યો કે તે ક્યાં છે તેની ખબર નથી. પછી કોર્ટે બન્ને તહોમતદારોને પૂછ્યું કે તમારે કાંઈ ઉલટ તપાસ કરવી છે? એમાંથી કોઈ બોલ્યું નહિ. કોર્ટે બન્નેનાં મ્હોં ખુલ્લાં કરવા કહ્યું તે પણ તેમણે ન કર્યું. શિકારનો શોખીન જડજ ઉતાવળો થતો હતો તેણે મારા તરફ જોયું. તેમને અનુકૂળ થવા મેં કહ્યું: " શી જરૂર છે?" કોર્ટે કહ્યું: " પણ નં. ૨ની તહોમતદારણ સમજુ છે કે કેમ તે મારે જોવું છે. જો તે સમજુ હોય તો કદાચ મારે છેવટે તેને છોડી મૂકી સાક્ષી તરીકે લેવી પડે." મેં કહ્યું: " તહોમતદારોનો જવાબ લેવાનું થાય ત્યારે જોઈશું." પછી મેં જ બાઈઓને પૂછ્યું: " તમારે કાંઈ પૂછવું છે?" બન્નેએ માથાં ધુણાવ્યાં. 'ઉલટ તપાસ નથી' લખી કામ આગળ ચાલ્યું.

બીજો સાક્ષી ડૉકટર ગિરજાશંકર પ્રાણશંકર મહેતા હતો. તેણે પ્રથમ મરનારના શરીર ઉપરની ઇજા સંબંધી ગુન્હાની રાતે કરેલી તપાસનો રિપોર્ટ રજુ કર્યો. પછી ત્રણ દિવસ પછી મરણ બાદ કરેલી તપાસનો રિપોર્ટ, પોસ્ટ મોર્ટમ રિપોર્ટ,

રજુ કર્યો. કોર્ટે તે ઉપરની સહી જોઈ પૂછ્યું: " આના ઉપર સહી જી. પી. જોશીની છે તે કોણ ? "

જવાબ: "એ મારા પહેલાંના ડૅાક્ટરે કરેલા રિપોર્ટો છે. તેઓ રજા લીધા સિવાય ચાલ્યા ગયા છે અને તેમનો પત્તો નથી. દવાખાનામાંથી આ એક બીજો કાગળ મળી આવ્યો છે તે રજુ કરવો હું મારી ફરજ સમજું છું. મરનાર કેશરીસિંહના મરણ પહેલાંના છેલ્લા શબ્દોની તે નોંધ છે. તેમાં પણ સહી જોશીની જ છે. 'મને નવીએ માર્યો છે.' એટલા જ શબ્દો તેમાં છે."

કોર્ટ: "રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે માથાની ધોરી નસ કપાઈ છે. તે કપાયા પછી માણસ જીવી શકે અને બોલી શકે ? "

જવાબ: " નાજી, જો ગળાની ધોરી નસ કપાઈ હોય તો તરત મૃત્યુ થાય." ' ઉલટ તપાસ નથી ' લખી જુબાની બંધ કરી.

કોર્ટે મંજીરગઢના પોલિસ અમલદારને ફરી બોલાવી પૂછ્યું: " મરનારને ઈજા થયા પછી તે તરત મરી ગયો ? "

જવાબ: "ગુન્હા પછી તરત હું ગયો ત્યારે બેભાન હતો પણ જીવતો હતો."

કોર્ટ: " તેની જુબાની લેવા તમે પ્રયત્ન કરેલો ? "

જવાબ: " તે ત્રણ દિવસ જીવ્યો. પહેલા બે દિવસ હું જોવા ગયો ત્યારે તે શુદ્ધિમાં નહોતો. ત્રીજે દિવસે ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યા તે જોવા ગયા. તેમણે આવીને બાઈ હરિને કેદ કરી. અને તે પછી સદર કેશરીસિંહ ગુજરી ગયો." કોર્ટે જુબાની બંધ કરી.

" હવે માત્ર તહોમતદારોની જ જુબાની લેવી રહી. પહેલાં

નં. ૧ ની બાઈ રૂખીને ઊભી કરી તે હાથ જોડી ઊભી રહી. કોર્ટે તેને મોઢું ઉઘાડી નાખવા કહ્યું પણ પહેલાં તો તે ન માની. મેં સમજાવી કે કોર્ટ તો માબાપ કહેવાય ત્યારે મ્હોં ઉઘાડ્યું.

"હું તમને શું કહું ? જગતમાં રૂપનો દેવ ગણાય છે તેવો કોઈ કદરૂપાપણાનો દેવ છે ?"

ડૉ. ભિડે સંસ્કૃત અને વેદાન્ત બન્નેની મશ્કરી કરતા બોલ્યા: રૂપનો દેવ કામદેવ અને કદરૂપાપણાનો દેવ. નિષ્કામદેવ."

મેં આગળ ચલાવ્યું: "એના જેવી કૂબડી સ્ત્રી મેં કયાંઈ જોઈ નથી. તેના હોઠ અતિશય જાડા હતા અને બહાર નીકળેલા દાંતથી તેની જાડાઈ પણ વિષમ થઈ ગઈ હતી. તેનું કપાળ ટૂંકું હતું અને આંખો ચકળવકળ થયાં કરતી. તે વચ્ચેથી જાડી માથે પગે પાતળી રમવાની મોઈ જેવી દેખાતી હતી. તેના ગાલ પર એક મોટો મસો હતો અને તેના પર તમારા નિષ્કામદેવે પોતાના વિજયધ્વજ જેવો એક મોટો સફેદ વાળ રોપ્યો હતો."

મી. ભિડે: "ત્યારે એ બિચારે બીજી કરી તેમાં નવાઈ શી ?"

મી. સેંધા : "બાઈ હરિએ દયા લાવી પોતાની શોક્યને નોતરી એ બાબત પહેલાં મને અસંભવિત લાગતી હતી પણ હવે મનાય છે. આટલી કદરૂપી સ્ત્રીની ઈર્ષ્યા કરવાની જરૂર જ ન હોય."

મેં કહ્યું: "હજી વાત સંભવિત અસંભવિત કહેવાનો વખત આવ્યો નથી. હજી વાત તો અધૂરી છે."

મી. સેંધા : " હવે જાણી તમારી વાત. અમે આવા કૈંક કેસો કર્યા છે. કેસ ઘણો જ સહેલો છે. આટલા પુરાવા ઉપર પણ નં. ૧ ને ગુન્હેગાર ઠરાવી શકાય. અને નં. ૨ને સાક્ષી કરે તો તો તદ્દન સાબીત."

મેં કહ્યું: " પણ ડૉક્ટરના રિપોર્ટમાં મારનાર પોતે કહે છે કે નવીએ માર્યો તેનું શું ? "

મી. સેંધા : " એ તો દરેક કેસમાં કંઈક તો સમજ્યા વિનાનું રહી જ જાય. પણ મારા અઢાર વરસના અનુભવથી કહું છું કે ખુની તો બાઈ રૂખી જ છે. હું તો એમ બેસતું કરૂં કે ડૉક્ટર અને ઇન્સ્પેક્ટર બાઈ હરિ પર નવો કેસ કરવા ગયા તેમાં ફાવ્યા નહિ તેથી જ નાસી ગયા. ધોરી નસ કપાયા પછી તે કોઈ જીવે ખરૂં ! "

મેં કહ્યું : "પણ ત્રણ દિવસ જીવ્યો તેનું શું ? પણ એ જવા દો. મારી વારતા આગળ ચલાવું. બાઈ રૂખીનો જવાબ લીધો. તે અતિશય મૂઢ હતી. તેને પૂછતાં તેણે એટલું જ કહ્યું કે અવાજ થવાથી હું ગઈ ને બારણું ઉઘડાવ્યું તો મરનાર ઘાયલ પડેલો હતો. ઘરમાં નવી સિવાય કોઈ નહોતું. નવીએ ખોટું આળ ચઢાવ્યું છે. કોણે માર્યો તે મને ખબર નથી. મને પોલિસે પકડી. હું કાંઈ જાણતી નથી. હું મરનારથી ત્રણેક વરસથી જુદી રહું છું. મારે નવી સાથે કાંઈ પણ અણબનાવ નથી. મને નોતરૂં દીધું નહોતું."

" હવે તો હકીકત ઘણી જ ગૂંચવાઈ. હવે નવી શું કહે છે તે સાંભળવા કોર્ટ અને અમે સઘળા ઘણા જ આતુર થઈ રહ્યા.

"નવીને મોઢું ખોલવાનું કહ્યું પણ તેણે ખોલવાને બદલે ઉલટું રોવા માંડ્યું. કોર્ટ મૂંઝાઈ. મેં કહ્યું કે એ તો બધી સ્ત્રીઓ જુબાની આપતાં પહેલાં આમ જ કરે. આપ પોલિસને કહો તેને મનાવે અને એટલામાં કાંઈ કાગળોમાં સહીઓ કરવી હોય તો કરી લો. કોર્ટે શિરસ્તેદારની સામું જોયું. શિરસ્તેદારે કહ્યું કે એક કાચી કેદનો કેદી છે તેને ૨૪ કલાક થઈ ગયા છે અને પાછો પોલિસ જાપતામાં સોંપવાનો છે તેની રજુવાત કરવાની છે.

"તરત જ તેને બોલાવ્યો. અમે બધા તો બાઈ હરિ તરફ જ જોયા કરતા હતા. અમારે લીધે નવો તહોમતદાર તેના તરફ જોવા લાગ્યો. શિરસ્તેદારે સાધારણ પૂછ્યું: "અલ્યા શી નાત છે?" તે કહે: "આંજણો." મેં કહ્યું: "તો તો જરૂર કાંઈ બૈરીની તકરાર હશે." શિરસ્તેદાર કહે: "ના, ના. બળદની ચોરી છે." એટલામાં હરિએ મ્હોં ઉઘાડ્યું. તેને રૂપાળી કહી શકાય તેવી તે હતી. બાંધો નાનો અને બેઠા ઘાટનો, જેને ઉમ્મર જણાતી નથી તેવો હતો. વર્ણ સફેદ હતો પણ એવો સફેદ કે તેના સામું જોયે આપણને જુગુપ્સા થાય. મ્હોંના અવયવો પ્રમાણસર હતા પણ એવા હતા કે તેના મનમાં શા વિચારો ચાલે છે તે જરાયે કળાય નહિ. આંખો માંજરી હતી અને સ્ત્રીઓ એમ જ કહે કે તેની આંખમાં સાપોલિયાં રમે છે. ટૂંકમાં તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ રૂપાળી હતી પણ તેના સામે જેમ જેમ જોઈએ તેમ તેમ કાંઈક અકથ્ય અભાવ જ વધતો જાય. તેની પાસેથી જતાં રહેવાની ઇચ્છા થાય અને છતાં તેનાથી દૂર નજર ન ખસેડી શકાય તેવી તે હતી.

હું તેને નિહાળીને જોતો હતો. એટલામાં પેલો આંજણો

મૂળજી ઉઠયો અને બે હાથ જોડીને સાહેબને કહે: "બાપજી, મારે અરજ કરવાની છે." પોલિસો ચમક્યા કે કાંઈ પોલિસે માર માર્યાની કે એવી વાત કરશે. મેં જાણ્યું કદાચ ગુન્હાની કબુલત આપવાનો હશે. કોર્ટ કહે: "બોલ શું છે?"

ઓાંજણો: "બાપજી પેલી બૈરી મારી છે."

કોર્ટે કહ્યું: "કઈ પહેલા નંબરની કે બીજા નંબરની?" જાણે જગત આખું કોર્ટના નંબરોમાં જ વિચાર કરતું હોય!

ઓાંજણો બોલ્યો: "બાપજી ધોળી છે તે." વાછડી ઓળખાવતો હોય તેમ.

કોર્ટ: "એનું નામ શું?"

ઓાંજણો જરા અટકીને: "તેજી."

"કોર્ટે નીચલી કોર્ટનો બાઈ હરિનો જવાબ જોયો. તેણે નીચલી કોર્ટમાં કશું કહ્યું નહોતું. તેનું નામ હરિ જ હતું ને બીજું કોઈ નામ લખેલું નહોતું. તેનું કહેલું અમે કોઇએ માન્યું નહિ. મેં મશ્કરીમાં શિરસ્તેદારને કહ્યું: "જુઓ બૈરીની વાત નીકળી કે નહિ?" કોર્ટે ઓાંજણાને ખખડાવીને કહ્યું: "સાબીત કરી આપવું પડશે."

ઓાંજણો: "બૈરી મારી છે ને. એક કેતાં એકવી પુરાવા આપું."

કોર્ટે ઓાંજણા સામું જોયું પછી હરિ સામે જોઈને પૂછયું: "આ કહે છે તે ખરૂં છે?"

હરિ: "હા સાહેબ."

અમારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. કોર્ટે હરિને કહ્યું: "તારી બધી હકીકત કહે." હરિએ શરૂ કર્યું: "હું મેંગણાના ઠાકોરની ખવાસણ છું. મારૂં સાચું નામ વાલી છે."

શિરસ્તેદાર : " મેંગણાના ઠાકોરની ગોલી બાઈ વાલીને મંજીરગઢના ઠાકોરે નસાડી મૂકી એ બાબતમાં ત્રણ વરસ ઉપર તુમાર ચાલેલો તે આ જ બાઈને માટે ?"

હરિ : " હા સાહેબ."

કોર્ટ : " તને શી ખબર ? "

હરિ : " મેંગણાના ઠાકોરને ત્યાં રહેતી હતી. ત્યાં મારે બહુ દુઃખ હતું. ત્યાં આ કેશરીસિંહ આવ્યો અને મને લઈ ગયો. જૂનીને જુદી કાઢી. એ ત્રણ મહિના રહ્યાં ત્યાં મંજીરગઢના ઠાકોરનો માણસ આવ્યો અને તેણે કહ્યું કે સરકારમાં તમારી તપાસ ચાલે છે તે રાજમાંથી જતાં રહો પછી આવજો. હું ને કેશરીસિંહ બન્ને નાઠાં. રસ્તામાં કેશરીસિંહે મને સમજાવી કે આમ રખડતાં પકડાઈ જઈશું માટે થોડા મહિના તું કોઈ બીજાના ઘરમાં રહે. બીકનાં માર્યાં મેં હા પાડી. પછી કેશરીસિંહે મને એક કુંભારને ત્યાં રૂ. ૭૦૦) લઈ પરણાવી અને મને કહ્યું કે ૭ મહિને તેડવા આવીશ. ૭ મહિને મને તે ચોરીથી નસાડી લઈ ગયો."

કોર્ટ : " તું કેમ ગઈ ? "

હરિ : " મને કુંભારને ત્યાં ગમતું નહોતું."

કોર્ટ : " પછી શું થયું ? "

હરિ : " હું પાછી આવી. થોડા દહાડા તો લહેર ઉડાડી પણ પછી રૂપિયા થઈ રહ્યા એટલે ફરી મને ફોસલાવીને તેણે આ ઓંજણાને ત્યાં પરણાવી. રૂા. ૯૦૦) લઈ પરણાવી. આઠ નવ મહિને એ મને ત્યાંથી પણ પાછી લઈ ગયો."

ઓંજણો: " સાહેબ, મારાં ઘરેણાં પણ લઈ ગઈ છે. આ ડોકમાં છે તે મારાં છે. "

કોર્ટ: " ઠીક આગળ કહે. "

હરિ: " પાછાં આવીને એ રૂપિયા પણ ઉડાડી ખાધા એટલે એણે આ ઘરેણાં માગ્યાં. મેં કહ્યું એ તો મારાં છે. એણે મને ફરી બાયડમાં પરણવાની લાલચ આપી. મને કહે કે ત્યાં તો ઘરેણાં બહુ જ મળશે ને કામ પણ નહિ કરવું પડે. પણ મને ત્યાં ઓળખાઈ જવાની બીક લાગતી હતી એટલે મેં ના પાડી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારૂં નામ સરકારમાં જાહેર કરી દઈશ. છેવટે તેનાથી કાયર થઈ મેં આ કામ કર્યું. "

કોર્ટ: " તેં એને માર્યો ત્યારે જૂની પર આળ શા સારૂ નાંખ્યું ? એણે તારૂં શું બગાડ્યું હતું ? "

હરિ: " મેં એને માર્યો ત્યારે અવાજ થયો. તે સાંભળીને જૂની આવી ને ઘર ઉઘડાવવા લાગી. થોડી વાર તો હું કાંઈ ન બોલી અને ન ઉઘાડ્યું. છતાં તે માની નહિ ત્યારે મારે એના ઉપર નાંખવું પડ્યું. "

કોર્ટ: " ત્યારે તારા ધણીને તેં માર્યો કેવી રીતે ? "

હરિ: " કાંઈ વાત ઓઠે વાત નીકળતાં મેં કહ્યું આ આંધળા માણસો પોતાનાં ઘર શી રીતે શોધી કાઢતા હશે ? જુઓ જોઈએ મને આવડે છે એમ કરી મેં મારી આંખે પાટા બંધાવ્યા અને પછી કહ્યું કે મને તો કાંઈ જડતું નથી. તમે કરો જોઈએ. પછી તેમની આંખે પાટા બાંધી મેં કહ્યું પાણી લાવો જોઈએ. તે પાણી લેવા જતો હતો ત્યાં મેં તલવાર મારી. "

આ હકીકતથી અમે બધા એટલા બધા થાકી ગયા કે કોર્ટે મુદત પાડી.

ડૉ. ભિડે : "પછી કેસનું શું થયું ?"

મેં કહ્યું: "મારી વારતા અહીં જ પૂરી થાય છે."

મી. સેંધા : "આગળ શી રીતે ચાલે ? ખોટી હોય તે ! ડૉક્ટરના સર્ટિફિકેટનો તો કાંઈ ખુલાસો થતો નથી."

મેં કહ્યું: "પણ તમે જ કહેતા હતા ને કે દરેક કેસમાં કંઇક તો સમજ્યા વિનાનું રહી જ જાય."

મી. સેંધા : "પણ હરિને ખુન કરવું હોય તો એના ધણીને મધરાતે જ મારે નહિ ? પાટા બાંધવાનું નાટક શા સારૂ ભજવે ? હું તો આ ન માનું. કેમ મી. પેસ્તનજી તમને શું લાગે છે ? કેમ ડૉક્ટર ?"

બન્ને : "અલબત્ત ખોટી છે."

"ના ખરી છે." અમારા ખાનામાં છેવાડે બેઠેલી બાઈએ ધીમે રહી કહ્યું.

મી. સેંધા : "તેની ખાત્રી શી ?"

બાઈએ મ્હોં ઉઘાડયું. ધીમેથી ખીસામાંથી એક રેલવે પાસ કાઢ્યો. આન્દામાનમાંથી છૂટેલા કેદીને પાછા દેશમાં જવા જે રેલવે પાસ આપે છે તે તે હતો. તેમાં છોડેલા કેદી તરીકેનું નામ બાઈ હરિ ઉર્ફે વાલી હતું.

તે તેની તે જ હરિ કે વાલી કે તેજી હતી. તેના સામું જોતાં ડૉ. ભિડેને પણ જુગુપ્સા થઈ. એના મનમાં શા વિચાર ચાલતા હતા તે અમે કોઈ કળી શકયા નહિ. તેની માંજરી આંખોમાં સાપોલિયાં રમતાં હતાં. તેની સામે જોતાં

અમારા મનમાં કોઈ અકથ્ય અભાવ વધતો જ ગયો. ત્યાંથી જતા રહેવાની અમને ઇચ્છા થતી હતી અને છતાં તેના તરફથી અમે નજર ખસેડી શકતા નહોતા.

આખે રસ્તે અમે કોઈ એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ.

સાચો સંવાદ

સાચો સંવાદ

"કેમ આજે કાંઈ નવું ભૂત ભરાયું છે કે શું ?" એવા મોટા અવાજથી પૂછેલા પ્રશ્નથી હું મારા વિચારમાંથી જાગી ગયો. "રોટલી નથી જોઈતી ?"

મેં ચમકીને સામું જોયું. મારી વહુએ ફરી પૂછ્યું: "આજે શો નવો વિચાર ચાલે છે ?" 'વહુ' શબ્દ ઉપર જરા નોંધ લખવાની જરૂર છે. ભાષાશાસ્ત્રના હજુ સુધી અજ્ઞાત રહેલા કોઈ નિયમથી 'વાઈફ' શબ્દ 'વહુ' કરતાં વધારે શિષ્ટ ગણાય છે પણ ગાંધીજીએ સ્વભાષાનો આગ્રહ કર્યો તે પહેલાં પણ મારી વહુએ પોતાની હકૂમતમાં—ખાસ કરીને રસોડામાં—માત્ર ગુજરાતી અને તે પણ તે સમજે એવી જ ગુજરાતી ભાષા બોલવાનું ફરમાન કાઢેલું હતું. તેની અસર એટલી પ્રબળ થયેલી છે કે હું ગુજરાતી બોલતો થઈ ગયો છું અને મારા મિત્રો પણ એ હકૂમતમાં ગુજરાતી જ બોલવા લાગ્યા છે. સ્ત્રીઓ તરફ ઘણું માન છતાં બહુવચન નથી વાપરતો તે પણ એવા જ એક બીજા ફરમાનના આધારે.

હું જવાબ આપું તે પહેલાં બીજો પ્રશ્ન આવ્યો: "કેમ આજે ક્યાં જઈ આવ્યા છો ?" મારી વહુ હું ખાઈ શકું તે કરતાં વધારે ઝડપથી મારી થાળીમાં રોટલી નાંખે છે અને

એવી જ રીતે હું જવાબ આપી શકું તે કરતાં વધારે ઝડપથી પ્રશ્નો પૂછે છે.

મેં કહ્યું: "ક્યાંઈ જઈ આવ્યો નથી."

"ત્યારે વિચાર શેના કરે છો?"

"પરમ દિવસ સ્ત્રી કેળવણી સંબંધી સભામાં ગયો હતો. ત્યાં મિ. પ્રમાણિકે કહ્યું કે આપણી સ્ત્રીઓ હજારે એક પણ ભણેલી નથી અને હું વિચાર કરતો હતો કે—"

"હજી હું ભણી નહિ! હવે તમારે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. હું બધું સમજી ગઈ. દર વરસની પેઠે મિ. બ્રાઉનિંગ અને મિસિસ બ્રાઉનિંગનો દાખલો તેમણે આ વખત પણ આપ્યો હતો કે નહિ?"

મેં વધારે કહેવું છોડી દીધું. વાંચવા લખવા ઉપરાંત જરા પણ વધારે ન ભણવાની, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્ય સમજી મારા રસોપભોગમાં ભાગીદાર થવાય એવું જરાય ન ભણવાની તેની હઠ એટલી જબરી હતી કે એ સંબંધી વધારે કહ્યા વિના મેં નીચું જોઈ દાળ માગી.

દાળ આપતાં આપતાં તેણે કહ્યું: "પુરુષો અમારા કરતાં એટલું બધું શું વધારે જાણે છે કે અમને શિખામણ દેતા આવે છે એ જ મને તો સમજાતું નથી!"

મેં કહ્યું: "શું નથી જાણતા એ કહે ને?"

"કેમ તમને રાંધતાં આવડે છે?"

"એ તો માત્ર અભ્યાસનું કામ છે. ધીમે ધીમે શીખીએ તો તેમાં શું ન આવડે?"

"આપણા હિંદુ ઘરસંસારના રિવાજ પ્રમાણે તમારે માથે

રાંધવાનું આવે છે. આટલા વરસના અભ્યાસથી હજી તમને ગોળ રોટલી કરતાં નથી આવડતી! અકળાઓ છો ત્યારે સ્વતંત્રતાની અને જૂના રિવાજો કાઢી નાંખવાની વાતો કરો છો પણ મૂળ અણઆવડત કબુલ નથી કરતા."

મેં કહ્યું: "એ તો બધી ક્ષુદ્ર વાતો છે. પણ તમે વાંચો નહિ એટલે તમારામાં જ્ઞાન જ નથી હોતું."

"તે ગમે તેમ હોય. તમે કેળવણી વિશે ઘણું યે વાંચ્યું છે છતાં તમે બાબુને રમાડી નથી શકતા અને તેને છાનો રાખી નથી શકતા."

"હું એ નથી કહેતો. તમે વાંચતાં નથી એટલે તમારૂં જીવન જ એટલું અપૂર્ણ રહે છે, પોલું રહે છે. દુનિયાંની તમને કશી ખબર જ પડતી નથી."

"એ જ ખોટું છે. તમારૂં ચોપડીઓનું જ્ઞાન જ પોલું હોય છે. તમને મુસાફરી કરતાં પણ નથી આવડતી તો દુનિયાંનું તમને શું જ્ઞાન હોય? બોલો તમને પોટકું બાંધતાં આવડે છે? કોથળાનું મોં કેમ બાંધવું, કપડાં કેમ બાંધવાં, કપડામાં દાણા કેમ બાંધવા, પાણી કાઢવા લોટો કેમ બાંધવો, તેમાંથી કશું ય આવડે છે? આ વસ્તુઓ મુસાફરી કરવાને, દુનિયાં જાણવાને, જરૂરની છે કે નથી?"

"એટલે કેમ મુસાફરી પણ તમારા વિના અમે નહિ જ કરી શકતા હોઈએ?"

"મુસાફરી કેવી કરો છો તે મારાથી અજાણ્યું નથી. એકવાર હું સાથે હતી ત્યારે આપણા પોટકાંને બદલે કોઈ સુતારનું પોટકું ઉપાડી લીધેલું તે યાદ છે? અંદરનાં હથિયારો વાગ્યાં તો ય તમને ખબર ન પડી કે આ આપણું ન હોય!"

"એ બધી હલકી વાતો છે. હું તો કહું છું કે તમે લોકોને કલાનું ભાન જ હોતું નથી."

"સ્ત્રીમાં તો ડગલે ડગલે કલા છે. તમને તો રસોઈમાં મીઠું ઓછું પડયું હોય તો પણ પારખતાં નથી આવડતું અને ઓઢવા પહેરવાની કલા તો સ્ત્રીઓની જ છે એમ તમે પણ એક દિવસ કહેતા હતા."

"તું ભણી નથી એટલે એમ કહે છે. કલા એટલે લલિત કલા. રાંધવું ઓઢવું એ તે કાંઈ કલા છે?"

"લલિત કલામાં નૃત્ય ગીત તો આવે જ ના! અમે સ્ત્રીઓ અનેક પ્રસંગે ગાઈએ છીએ, અજવાળી રાત દેખી ગરબીઓ લઈએ છીએ, અને કોઈ ન મળે તો હું તો ઠાકરડીઓ સાથે પણ ગરબી લઈ શકું છું. તમે તમારા મિત્રો સાથે ગાઈ કે નાચી શકતા નથી, અને ઠાકરડાઓ સાથે તો વાત પણ કરી શકતા નથી."

મેં હવે વિષય બદલવા કહ્યું: "ભલે. પણ તું આટલી ડાહી તેના પર મારૂં સ્વામિત્વ તો છે ના? વધારે અમારે શું જોઈએ."

"પણ તમે તો વળી એ પણ નથી રાખતા અને સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવા નીકળ્યા છો!"

"એ અમારી ઉદારતા!"

"ના, એ ઉદારેતા નથી. ઉદારતાથી કોઈ સ્વતંત્રતા આપે જ નહિ. પોતે સ્ત્રીઓ પર આટલા પરાધીન છો તે અમને શી સ્વતંત્રતા આપવાના હતા?"

"કેમ નહિ? તમારાં કપડાં ઘરેણાં રીત રિવાજ ફરવું હરવું એ કશામાં હું આડો આવું છું?"

"પણ તેનું કારણ જુદું છે. પહેલાંના પુરુષોને સ્ત્રીનાં ઘરેણાં, કપડાંલત્તાં, તેના રંગ ભાત જાત એ બધાની ખબર હતી, તેમાં સારૂં નરસું રૂપાળું કઢંગું ગમતું અણગમતું એ સંબંધી તેમને પોતાના અભિપ્રાયો હતા, અને તે મુજબ પોતાના કોડ પ્રમાણે તેઓ વસ્તુઓ લેતા અને અમને પહેરાવવાનો આગ્રહ રાખતા. તમને આની કશી ગતાગમ જ નથી. એટલે તમારે સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના છૂટકો જ નથી. એ તમારી ઉદારતા. તમારૂં જીવન જ કોડ વિનાનું છે. હું નાની પરણીને આવી ત્યારે મને એવી હોંશ કે તમને ભાવતું કાંઈક રાંધું. મેં તમને ઘણી વાર પૂછેલું કે શું રાંધું પણ તમે કોઈ દિવસ જવાબ ન આપતા. અને હું મનમાં બહુ મૂંઝાતી. હવે સમજું છું કે તમે એ વાતમાં કશું સમજતા જ નથી."

"અમે એટલી ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં વસીએ છીએ."

"એ તદ્દન ખોટું છે. હું સારૂં રાંધું છું ત્યારે તમે ચોખ્ખા ખુશ દેખાઓ છો અને વધારે ખાઓ પણ છો. માત્ર એટલું જ કે તમે સમજ્યા વિના ખાઓ છો. બાળુની પેઠે જ એમ કહો ને!"

"માટે જ 'ભોજ્યેષુ માતા' કહ્યું હશે. પણ અમારો સ્નેહ તમારાં કપડાંલત્તાં ઉપર આધાર રાખતો નથી એ તો કબુલ છે કે નહિ?"

"સ્નેહ શું તે તો તમે વાંચો, તે તમે જાણો. પણ કપડાંની અસર તમારા પર નથી એ હું ન માનું. હવે વધારે ન પૂછશો."

"ના, કહેને. એટલા માટે શા માટે અધૂરૂં રાખે છે?"

"તમને યાદ છે? તે દિવસ તમે કંઈક બહુ જ ઉત્સાહમાં અને કાંઈ કહેવા ઉતાવળા ઉતાવળા આવતા હતા. આવીને

મારા સામું જોયું, પછી મૂંગા થઈ થોડી વાર જોઈ રહ્યા, ઘરમાં બધે નજર ફેરવી, ચોપડીઓનાં પૂંઠાં તપાસ્યાં, ફરી મારી સામે જોઈ રહ્યા અને ઉલટું મને પૂછવા લાગ્યાઃ 'આજ કેમ કાંઈ ગમતું નથી ! હું કંઈક બહુ જ સરસ તને કહેવા આવેલો પણ ભૂલી ગયો. આજ કેમ કાંઈ ગમતું નથી ?' "

"હા. તેં એનો જવાબ મને કંઈક બહુ કરડો આપેલો હતો નહિ ?"

"કરડો તો નહિ, પણ સાદો જવાબ આપેલો કે 'તમને ન ગમે તેનું કારણ હું કેવી રીતે જાણું ?' "

"તેને આ વાત જોડે શો સંબંધ છે ?"

"આ વાત જોડે એ સંબંધ છે કે તમારા મન પર મારાં કપડાંની અસર થાય છે. મેં જાણી જોઈને તે દિવસે પાડોશણનો ઘરડામો સોગનો સાળુ પહેરેલો અને તેથી તમે એવા સૂનમૂન થઈ ગયા હતા. હવે કેમ કહેવાય કે કપડાંની અસર તમારા પર નથી ?"

"તે મારા પર પણ તું આવા પ્રયોગો કરે છે કેમ ?"

"કેમ ન કરું ? તે પહેલાંને દિવસે રમણિકલાલને ત્યાં હું બેસવા જતી હતી, જરા સારાં કપડાં પહેર્યાં હતાં ત્યારે તમે પ્રેમ અને કપડાં અને શોભા અને સૌભાગ્ય ઉપર એક લાંબું ભાષણ મને આપેલું તે યાદ છે ? મારે જોવું હતું કે આમાંનું કેટલું સાચું છે."

"ઠીક; પણ તમે પહેરો અને અમને ખુશ રહેતાં આવડે, તમે રાંધો અને અમને જમતાં આવડે, એ પણ સુંદર યોજના નથી ?"

"ના, તમને જમતાં પણ નથી આવડતું. કોઈ વાર

પહેલી રોટલીથી વિચારમાં પડી જાઓ છો ત્યારે મારે યાદ આપવું પડે છે. કેટલી રોટલી ખાધી એનો હિસાબ પણ મને પૂછવો પડે છે અને કોઈવાર વાતે ચડો છો ત્યારે તો એ પૂછવું પણ ભૂલી જાઓ છો!"

વાત ખરી હતી. પેટ પર હાથ ફેરવી જોતાં મને ખબર પડી કે આજે મેં ઘણું ખાઈ નાંખ્યું છે. હું ભાત ખાવાનો વિવેક કર્યા વિના ઊભો થયો અને મારા ખંડમાં દીવો મોટો કરી બેઠો. આજની વાત પર વિચાર કરતાં મારાથી મોટેથી હસી જવાયું. પછી બધી વાતચીત હું લખવા બેઠો. લખી રહ્યો ત્યાં એ આવીને મને કહે: "એકલા એકલા કેમ હસતા હતા?" મેં તેને મારી પાસે બેસાડી બધું વંચાવ્યું. તે પણ હસી પડી. મને કહે: "આજ સુધી માનતી હતી કે તમને કશુંય આવડતું નથી, માત્ર વાંચતાં લખતાં આવડે છે. વાંચો તો અંગ્રેજી એટલે શું કહું પણ આ જોતાં લાગે છે કે તમને લખતાં પણ નથી આવડતું. એ પણ હવે ભેગું લખી લ્યો."

મેં કહ્યું: "એ લખવાની જરૂર નથી. મને વાંચતાં લખતાં નથી આવડતું એ તો હું ઘણા વખતથી જાણું છું. એમાં કશું નવું નથી. ઉપરની હકીકત નવી છે માટે લખી છે. બોલ હવે આનું મથાળું શું કરવું?"

"પહેલાં એક કર્યું હતું તેમ કરો: 'સાચો સંવાદ.'"

"ભલે."

"તમે વાત બધી મારી લખો, મથાળું પણ મારું આપેલું લ્યો, ત્યારે આમાં તમારું શું?"

"મથાળું. તું ધારે છે તે કરતાં હું તેનો જુદો અર્થ કરું છું."

સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ

સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ

શું કહ્યું? 'હું કેમ પેનશન ન લેતાં નોકરીનાં વરસો માગ્યા કરૂં છું'? 'અને મને કેમ વરસો મળે છે?' કેમ તમારૂં પ્રમોશન રોકાય છે? 'ના, ના, સહેજ જાણવા પૂછો છો' એમ?

જોતા નથી મારા જેવો નિમકહલાલ અને નિયમિત કોઈ સરકારી નોકર નથી? તમે હમેશાં મોડા આવનાર ક્યાંથી જાણો કે ઑફિસમાં હમાલથી પણ વહેલો આવું છું? આટલા વરસની નોકરીમાં કદી કેઝ્યુઅલ કે હકની રજા પણ લીધી નથી! જોતા નથી આખો દિવસ લખ લખ કરીને મોં પણ વાંકું થઈ ગયું છે! તમે બધા ચ્હા બીડી પીવા વગેરેનાં બહાનાં કાઢી કામ પડતું મૂકો છો, વખત કાઢવા માટે વાતો કરો છો અને વાતો કરવા માટે મિત્રો કરો છો અને મિત્રો ભેગા થઈ ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરો છો, પણ એક લોટે જવું પડે તે સિવાય મને કદી કામ વિનાનો જોયો છે? કામ થઈ રહે છે ત્યારે સાહેબની પાસે જઈ બીજું કામ માગું છું. અને છેવટે કોઈ ન મળે તો સાહેબને પોતાને માટે નકલો કરી આપું છું! તેમના ખાનગી કાગળો લખી આપું છું પણ

ઘડી પણ લખ્યા વિના બેસતો નથી. અસહકારની ભરતીમાં તમે બધા ફાઇલોમાં 'નવજીવન' સંતાડી વાંચતા હતા પણ મેં કદી લખતાં લખતાં માથું પણ ઊંચું કર્યુ છે? પછી શું સરકાર એટલી પણ કદર ન કરે?

વળી શું પૂછ્યું? 'એટલી એકનિષ્ઠા કામમાં શી રીતે આવી' એમ? તમારે જાણવું છે? એટલી ધીરજ છે? ભલે સાંભળો.

પાંતરીસ વરસની વયે હું વિધુર થયો. તે વખતે મારા કુટુંબમાં મારી ઘરડી મા અને બાળક છોટુ બે જ હતાં.

નાતજાતમાં હું સારો આબરૂદાર પ્રતિષ્ઠાવાળો છું, તે વખતે તો હતો. અનેક માણસો મારા ઘવાયલા હૃદયને મલમ લગાડવા આવ્યા. આપણા 'સૃજનજૂના' સંસારમાં દિલાસાના આચાર વિચાર વગેરે સર્વ રૂઢિસિદ્ધ છે. "અરરર આઠ દિવસમાં તો શરીર કેવું થઈ ગયું!" "તમે હવે ચિંતા કરવી છોડી દો. તમારી નાતમાં કન્યાની છત કેવી?" "તમે ગભરાશો નહિ, કાલે સવારે છોટુને નવી મા આવશે અને ઘરનું કામ ઉપાડી લેશે!" વગેરે અનેક પ્રકારનાં સાંત્વનો આપવા માડયા.

શું કહ્યું? વચમાં કેમ બોલ્યા? 'તે આ વાતને મારી ઑફિસની સફળતા સાથે શો સંબંધ છે' એમ? તમે નવા જમાનાના છો, કપડાં, વાળ, જોડા, મૂછો બધું નવી ફેશન પ્રમાણે રાખો છો અને એટલી ખબર નથી કે દરેક માણસની કારકીર્દીની સફળતા તેની પત્ની ઉપર આધાર રાખે છે? હું પણ એ જ બતાવવા માગું છું કે મારી સફળતા મારી સ્ત્રીને આભારી છે. બસ હવે વચમાં ન બોલશો.

હું શું કહેતો હતો? હાં! તમને એમ લાગતું હશે કે મેં

તરત જ પરણવાની હા પાડી દીધી હશે. ના, હું નવા, શિષ્ટાચારોને પાળનારો માણસ હતો. તમારા મોં પર અવિશ્વાસની છાયા હું દેખું છે. હું કદી નવા જનાનાનો હોઉં એ તમને સાચું લાગતું નથી. પણ હું પણ ગ્રેજ્યુએટ થયો છું. હું ગ્રેજ્યુએટ થયો ત્યારે મને તમારા કરતાં ઘણો વધારે ઉત્સાહ હતો. હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને ગોવર્ધનરામ જેવા મહાન ગ્રંથકર્તાઓ મેં વાંચેલા હતા. અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સામ્ય શું અસામ્ય શું તે જોઈ બન્નેનું એકીકરણ કરવાના મને અભિલાષો હતા. આપણે ત્યાં લગ્ન બાબતમાં પશ્ચિમથી ઉલટો શિષ્ટાચાર આ જમાનામાં પ્રચલિત છે એમ હું બરાબર જાણતો હતો. પશ્ચિમમાં સ્ત્રી પરણવાની ના પાડે છે અને પુરુષ હા પાડતો હોય છે—અહીં પુરુષ ના પાડે છે અને સ્ત્રીને હા ના કરવાનો અવકાશ જ હોતો નથી. મેં પણ પરણવાની ના જ પાડી. આપણે સુશિક્ષિત લોકો જૂના માણસો જેવા હૃદયહીન હોતા નથી કે સ્ત્રી ગુજરી ગયા પછી એટલી ઉતાવળથી પ્રસિદ્ધ રીતે પરણવાની હા કહીએ !

મને દિલાસો દેનાર રૂઢિબદ્ધ હતા પણ તેમનામાં બુદ્ધિ નહોતી એમ નહિ. તેમણે સામો પ્રશ્ન કર્યો: "પણ કેમ નથી પરણવું ?" મારો નકાર ખરા હૃદયનો હતો માટે જ મેં દલીલ કરી: "મારે તો કુશળ છોકરો છે. ફરી પરણવાનું શું કામ છે ?" પણ સત્યની ખાતર મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે આ દલીલ ઊડી ગઈ. "એ છોકરાને સાચવવા માટે જ બૈરીની જરૂર તો, તમે તો ગમે તેમ ચલાવી લો પણ બિચારૂં છોકરૂં મા વિના હિજરાઈ મરે." મેં દલીલ બદલાવી કહ્યું: "હવે હું ૩૫ વરસનો થયો મારાથી ફરી પરણાય નહિ." પણ

સામાનો બાપ ૪૫ વરસે પરણ્યો હતો તે પછી તેને સાત દીકરા થયા હતા અને તેની મા ભાગ્યશાળી હતી તો ચૂંદડી ઓઢીને ગઈ હતી. બીજા એકનો મામો પચાસ વરસે પરણેલો અને એકનો ફુવો સાઠ વરસે પરણેલો અને બધા સુખી થયાના દાખલા થોકબંધ મારી પાસે રજુ થયા. બધાએ કહ્યું: " એ તો સૌ સારાં વાનાં થશે. " કોણ કહે છે હિન્દુઓ આશાવાદી નથી? પણ છેવટે બે માણસ આગળ મારી હઠ છૂટી ગઈ. એક કહે: " તમે મોટા શેના કહેવાઓ? એ તો કુળવાન એટલે નાનપણથી પરણ્યા અને છોકરાં થયાં. નહિ તો પરણવાની ઉમ્મર તો હવે જ તમારી થઈ કહેવાય. અંગ્રેજો તો આવડી ઉમ્મરે હજી કુંવારા હોય છે. " બીજાએ કહ્યું: " તમને તમારી માની પણ દયા નથી આવતી? બૈરાંની સેવા તો બૈરાં જ કરી શકે, તમે શું કરવાના હતા?" હવે પશ્ચિમ અને પૂર્વ બન્ને આદર્શોથી મારે પરણવાનું સિદ્ધ થયું. કેમ, મોટી ઉમ્મરે પરણવું એ પશ્ચિમનો આદર્શ નહિ? અને માતપિતાની ખાતર પરણવું, પરમાર્થની ખાતર પરણવું એ આપણો પૂર્વનો આદર્શ નહિ? કેમ તમે ન સમજ્યા? સરસ્વતીચંદ્ર માતપિતાની ખાતર જ પરણવા તૈયાર થયો હતો ના! એ આપણો પૂર્વનો આદર્શ. તમને મશ્કરી લાગે છે એમ? ભાઈ તમે હિંદુ લગ્નનું રહસ્ય જાણતા જ નથી. હિંદુઓના પહેલા લગ્નને માટે કશા કારણની જરૂર હોતી નથી: અને બીજા લગ્ન માટે હરેક હકીકત કારણ બને છે.

હજી ઘણી મુશ્કેલીઓ હતી, બહારની તેમ જ મારા અંત:કરણની. પણ મારા જીવનનો મુખ્ય નિયમ એ છે કે એક વાર મુખ્ય સિદ્ધાન્ત નક્કી થઈ જાય પછી વિગતોમાં ઘણી છૂટ

મૂકવી, તેમાં આગ્રહ ન રાખવો. એ મુજબ જો કે મારા અંતઃકરણનું દર્દ હજી શાન્ત થયું નહોતું છતાં, મારી ગત સ્ત્રીના મરણના તેરમાને દિવસે જ, કન્યાની ઉમ્મર મારી ઉમ્મરના અર્ધથી ન્હાની હતી છતાં, અમારી નાતના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી પૂરણરામની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાની મારે સંમતિ આપવી પડી. એ કન્યાની શોધ મને દિલાસો દેનારાઓએ જ કરેલી અને તેમની પાસેથી જ મેં સાંભળ્યું હતું કે શાસ્ત્રીએ તેને એક આદર્શ હિંદુ ધર્મપત્ની બનાવવાને ઘણી કેળવણી આપેલી હતી. તેને ડાહ્યાભાઈ ધોળસાજીનાં સતીત્વ સંબંધી ગીતો મોઢે આવડતાં, તે હમેશાં સત્યવાન સાવિત્રીના ચરિત્રનો પાઠ કરીને જ ખાતી, સતીમંડળના બન્ને ભાગો બરાબર વાંચી ગઈ હતી અને સતીધર્મ સમજતી હતી.

મારૂં લગ્ન થઈ ગયું. શું કહ્યું ? 'મારી પત્નીનું નામ શું' ? એ પ્રશ્ન તમે વળી ક્યાં પૂછ્યો ? હું કહું છું તમે વચમાં બોલ્યા જ શા માટે ? એ પ્રશ્નથી મારી કર્મકથાનો ભયંકર પ્રસંગ બન્યો હતો. કેમ તમને એમ લાગે છે કે હું જૂના મતનો છું અને નામ દેતાં શરમાઉં છું. ના તેમ નથી. લ્યોને એ જ કહું એટલે તમને ખાતરી થશે.

પરણ્યાને બેએક માસ થયા હશે. મારે ઘેર એક મારો જૂનો મિત્ર આવ્યો. મને અભિનંદન આપ્યું. અમે જમતા હતા. મારી સ્ત્રી તેને આવડે તેવું રાંધતી હતી. મારા મિત્રે આ જ પ્રશ્ન કર્યો. મેં કહ્યું: 'વિમળા.' પણ તે કહેતાં તો વજ્રપાત થયો હોય તેમ કમળાને મૂર્છા આવી. તેનું માથું ચૂલામાં પડ્યું. મોઢું દાઝી ગયું અને મેં તેને ઉપાડી ખાટલામાં સૂવાડી મારા મિત્રને દાક્તરને ત્યાં મોકલ્યો.

વળી શું પૂછ્યું? 'મૂર્છા શાથી આવી' એમ? કેમ તમે સમજ્યા નહિ કે તે સતી હતી. હા પણ એ હજી મેં નથી કહ્યું. તમે વચમાં નામ પૂછીને બગાડ્યું. મને પહેલેથી કહેવા દીધું હોત તો તમે તમારી મેળે સમજત કે મૂર્છા શાથી આવી?

ધનતેરશને દિવસે તે સવારમાં આણે આવી. આવીને હું બેઠો હતો તે ઓરડીમાં મને બન્ને હાથ જોડી બહુ જ ભક્તિપૂર્વક પગે લાગી. મેં એમ માન્યું કે દિવાળીના તહેવારો છે તેથી કે પછી આ પહેલો મેળાપ છે તેથી કોઈ સનાતની શિષ્ટાચાર પ્રમાણે વંદન કરતી હશે.

રાત્રે સૂતી વખતે પાછી તે આવી અને કહ્યું: "સ્વામીનાથ!" હું પ્રથમ તો ચમક્યો. પછી તરત મને અતિશય જુગુપ્સા, ધિક્કાર, ઘૃણા જેવું થયું. મને સમજાયું નહિ કે હું કોના ઉપર શા માટે તિરસ્કાર કરૂં છું? શું 'સ્વામીનાથ' શબ્દ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વપરાતો નથી તેથી એમ થયું હશે? પણ તેથી પણ વધારે ખોટા શબ્દો કદી નહિ સાંભળેલા સાંભળું છું અને આવું તો કદી થયું નથી!

શું કહ્યું? 'તમે તો ઘણી યે વાર એ શબ્દ સાંભળ્યો છે છતાં તમને કાંઈ નથી થયું' એમ? વારૂ ક્યાં સાંભળ્યો છે? 'નાટકમાં'? નાટકમાં તો મેં પણ સાંભળ્યો છે. પણ એવું ઘણું છે જે નાટકમાં સારૂં દેખાતું હશે પણ તે ખરા અનુભવરૂપે તો માથું ફેરવી નાંખે છે. નાટકમાં જે જે સ્ત્રીઓના નાચ અને હાવભાવ ઉપર તમે એટલા આફરીન થાઓ છો તે સ્ત્રીઓ તમારી પાસે આવે તો તમે જરૂર નાસો. એવી સ્ત્રીઓ પાસે પુરુષ તરીકે એક માત્ર ઊભા રહેવા ખાતર જ

હું પુરુષપાત્રોને ગમે તેટલું આપું. તમે કલા સંબંધી ગમે તેવી ચર્ચા કરતા હો પણ હું તો ચોક્કસ એમ માનું છું કે કલામાં જે સુંદર દેખાય છે તે વ્યવહારમાં, આ સાચી દુનિયાંમાં ભયંકરમાં ભયંકર છે. ડુંગરા પેઠે કલા પણ દૂરથી રળિયામણી છે.

પણ અત્યારે તમારી સાથે આટલી ચર્ચા કરી તેટલો વખત મારે તે વખતે નહોતો. પહેલા શબ્દનો હું જરા વિચાર કરૂં એટલામાં વાક્ય આવ્યું: “ સ્વામીનાથ, દાસીને કેમ કાંઈ આજ્ઞા કરતા નથી ? ” અભ્યાસ દરમ્યાન સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના પક્ષમાં હું કદી બોલેલો ખરો પણ દુનિયાંના સર્વ પુરુષો પેઠે, પુરુષના સ્વાભાવિક ઉપરીપણા વિશે મારા મનમાં શંકાને અવકાશ કદી હતો નહિ. પણ સ્ત્રીના મુખથી સાંભળેલી આ તાબેદારીથી તો હું અવાક થઈ ગયો. મને સમજાયું જ નહિ કે સ્ત્રી ઉપર મારૂં શું ઉપરીપણું હશે ? પણ તે આગ્રહી હતી. તેણે ફરી ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું: “ પ્રાણનાથ, દાસીને આજ્ઞા કરશો તે કરવા તત્પર છે. ” પણ મારૂં મન કોઈ અપૂર્વદષ્ટ ભૂતથી બ્હીને નાસે તેમ આના પ્રશ્ને પ્રશ્ને તેનાથી દૂર નાસતું હતું. કોઈ અદ્ભુત રીતે મારા પોતાનાથી પણ દૂર નાસતું હતું. મને શું જોઈએ છીએ તે પણ હું નક્કી કરી શકતો નહોતો. અને હવે તરત નક્કી કરવાની જરૂર હતી કારણ કે ગદ્ગદ કંઠથી હવે ડુસકાં સુધી વાત આવી હતી. મૂંઝવણ અને આશ્ચર્યથી છૂટી થઈ શકે તેટલી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી મેં કહ્યું: “ કાલે ઑફિસે જાઉં તે પહેલાં કોટને બરાબર બ્રશ કરજે.” તેણે કહ્યું: “ આપનો ઉપકાર, પણ હું તો આપના અંગની સેવા કરવાની અભિલાષા રાખું છું.” મારી મૂંઝવણ વધતી ગઈ.

તેણે પૂછયું: "આપના પગ તળાંસુ, આપનું માથું ચાંપું, આપને વાયુ ઢોળું ?" ઊંઘમાં ઓથારથી મન ચંપાતું હોય તેમ મારૂં મન મૂંઝવણથી ચંપાવા લાગ્યું. મારા શરીરને અત્યારે શું જોઈતું હશે તે ગમે તેટલી તપાસ કર્યા છતાં મન શોધી શકતું નહોતું. હવે મોડું થઈ શકે તેમ નહોતું. આંસુ પડવા માંડયાં હતાં. ઓથારમાં ચમકી જઈએ તેમ ચમકીને મેં જવાબ આપ્યો: "પગ દાબ." પગ દબાવા લાગ્યા, પણ કોઈ અજ્ઞાત વ્યાપારથી પગ પણ તેના સ્પર્શથી સંકોચાતા હતા, ખેંચાતા હતા, અને પગ લઈ લેવા જેટલી હિંમત નહોતી, એટલે માત્ર જ્ઞાનતંતુઓ ખેંચાતા હતા.

સતીના મનને સંતોષ થયો હશે એમ લાગ્યું ત્યારે મેં સૂઈ જવા કહ્યું. તે તો અપ્રતિમ કૃતકૃત્યતાના સંતોષથી ઊંઘી ગઈ પણ મને રાત આખી આના વિચારમાં ઊંઘ ન આવી. ખરૂં કહું તો વિચાર પણ નહોતો આવતો, માત્ર મૂંઝવણ હતી. સવાર પડવા આવતાં જ થાકીને મન ઊંઘી ગયું પણ હજી ઊંઘથી મનને શાંતિ મળે તે પહેલાં મારા પગને કંઈક વિલક્ષણ સ્પર્શ થવાથી હું જાગી ઊઠયો. જોઉં તો મારા પગને ઉઘાડા કરી મારી પત્ની પગને માથું અડાડી પડી હતી. મને માત્ર મૂંઝવણ નહોતી, ભય થતો હતો. અનંત સવારો મારી નજર આગળ એક સાથે ખડી થઈ ગઈ અને તે દરેક સવારે મારા પર આ ઑપરેશન થવાનું એ વિચારથી હું કંપવા લાગ્યો. અનંતતા કલામાં તમને કદાચ સુંદર લાગતી હશે પણ મને તો તેનો પ્રથમ અનુભવ અતિશય ભયંકર થયો.

પણ ભયનું સ્વરૂપ જાણતાં માણસની મૂંઝવણ ટળે છે અને તેની સામે થવા તે પ્રયત્ન કરે છે. દિવસ આખો મેં

વિચાર કર્યા કર્યો. ખરી રીતે વિચારમાં પ્રગતિ થતી નહોતી પણ એનું એ ભયંકર દૃશ્ય નજરે આવતું હતું. છેવટે મેં નિશ્ચય કર્યો કે એક જ વાર હૃદય મજબૂત કરીને આ બંધ કરવું. તે રાત્રે મેં અંગની સેવા કરવાની અને સવારે પગે લાગવાની ચોખ્ખા શબ્દોમાં ના કહી. મને લાગ્યું કે મારી યુક્તિ સફળ થઈ છે કારણ કે તેણે ડુસકાં ન ભર્યાં, તે રોઈ નહિ, તેમ સવારે મને પગે લાગ્યા વિના ચાલી પણ ગઈ. પણ એ યુક્તિ સફળ થઈ નહોતી. ત્રીજે દિવસે મને માજીએ કહ્યું કે એ દિવસથી વહુએ ખાધું નથી અને કામ કર્યા કરે છે. હું તરત જ સમજી ગયો. તે રાત્રે મેં મારી પત્નીને કહ્યું "સતી! હું તારા સતીત્વથી પ્રસન્ન છું. તું આજે મને ખુશીથી વાયુ ઢોળ." મેં સવારે નમન કરવાની પણ રજા આપી. પાછું કામ સરેડે ચાલ્યું.

મને લાગ્યું કે હવે કાંઈ બીજી યુક્તિ શોધવી જોઈએ. બે ત્રણ દિવસો માત્ર તેના જ વિચારો કર્યા. છેવટે યુક્તિ સૂઝી. તે રાત્રે હું ઘણા જ અભ્યાસમાં બેઠો હોઉં એવી રીતે ચોપડી લઈ પલોંઠી વાળી વાંચવા માંડ્યું. સતી આવી પણ મેં તેના સામું ન જોયું. તેણે આવી નિત્યનિયમ મુજબ સેવા માગી. મેં કહ્યું: "સતી મારે મારી માતુશ્રીની સેવા કરવી જોઈએ પણ વાંચવાનું ઘણું કામ હોવાથી મારાથી બનતું નથી અને હું પાપમાં પડું છું. તું ચોવીસે કલાક તેમની સેવા કરે તો હું પાપમાંથી મુક્ત થાઉં. રાત્રે પણ તેમને કાંઈ જરૂર પડે માટે તું ત્યાં જ સૂઈ રહેજે. નહિતો મારે એ બધું કરવું જોઈએ." અને આ વાક્ય મેં ઘણા જ ભક્તિભાવથી કહ્યું અને સતીએ તે માન્યું. તે તરત જ ગઈ. માતાજીને પણ

પગ ચંપાવવાનો શોખ હતો તે પૂરો થયો અને હું ત્રાસમાંથી મુક્ત થયો.

આ યોજનામાં ખરેખર કોઈ અદ્‌ભુત ન્યાય હતો. હું મારે માટે પરણ્યો નહોતો, માતુશ્રી માટે પરણ્યો હતો. મેં ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું, તો ધર્મ મારું આ વિપત્તિમાં રક્ષણ કરે જ!

પણ હું જેમ માતૃધર્મ ખાતર પરણ્યો હતો તેમ સતી પણ પોતાની ખાતર નહિ, મારી ખાતર નહિ, પણ સતીત્વધર્મની ખાતર પરણી હતી. અને તે પોતાનો ધર્મ છોડે તેમ નહોતી. સવારે આવીને તેણે મને પાછું શિરસા વંદન કર્યું. હવે આનું શું કરવું તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. દરમિયાન મને સમજાતું ગયું કે અંગ્રેજી અમલ જેમ હિંદુસ્તાનને દરેક દિશાથી બાંધી લે છે તેમ સતી પણ મારા જીવનને ચારે બાજુથી બાંધી લેતી હતી. મને સમજાયું કે સતી મારા ભાણામાં જમતી હતી અને જાણી જોઈને મને જોઈએ તેથી વધારે પીરસીને મારું ઉચ્છિષ્ટ ખાતી હતી અને એક દિવસ નાતના જમણમાં મારી પત્રાળી નહિ મળવાથી ભૂખી પાછી આવી હતી. બીજી બાજુ, મારું ઘર ઘણાં પાડોશીઓને આકર્ષણનું કારણ થઈ પડયું હતું. સતી દિવસ આખો સતીત્વનાં ગીતો ગાતી, આસપાસની સ્ત્રીઓને તેમના પતિઓ મારી સ્ત્રીનાં વખાણ કરી, સતી ધર્મ શીખવા અને ઉચ્ચતર સંસ્કાર પામવા મારે ત્યાં બપોરે મોકલતા અને તેમને સતીમંડળ સાવિત્રીચરિત્ર વગેરે આખ્યાનો સતી સંભળાવતી. આ પૂજામાંથી નાસી જવા ઘર છોડી દૂર કોઈને ઘેર બેસતો તો ત્યાં પણ

'ઊગ્યો સખી સૃષ્ટિનો શણગાર હાર'

સંભળાતું. જે ગીત તમે હજી પણ કોણ જાણે સ્ત્રીભાવથી કે પુરુષભાવથી કે બન્નેના મિશ્રભાવથી એકતાન થઈ ગાઓ છો તેનો છેલ્લો પ્રાસ, બૈરાં કૂટતી વખતે સ્વર લંબાવીને 'હાય હાય' કરતાં હોય એવો મને ભાસતો. અહીં પણ મને સુખ નહોતું તેમાં વળી પાડોશના પુરુષો મારા સાંભળતાં અને કોઈ વાર તો મને સંબોધીને મારી ધન્યતાનું વિવેચન કરતા. જે વસ્તુની તમને ઊંડી જુગુપ્સા હોય તે જ વસ્તુને માટે કોઈ અભિનંદન આપે અને તે વસ્તુ કેવી રીતે તમને અપખે પડી તે તમે બીજાને સમજાવી પણ ન શકો, તેથી વધારે વસમી અવસ્થા બીજી કોઈ હોઈ શકે ?

હજી મારું ઉષ:પાદવંદન ચાલતું જ હતું. મને તેનો રસ્તો જડતો નહોતો. ક્યાંક હું તેને ટેવાઈ જઈશ એવી મને બીક લાગતી હતી એટલામાં વધારે આઘાતકારક બનાવ બન્યો. અમારી પહેલી લગ્નતિથિ–માસિક, આવી. તે દિવસે સતી હમેશ કરતાં વહેલી ઊઠી હતી એમ મેં પાદવંદન વિધિથી જાણ્યું હતું. મારે હમેશને વખતે ઊઠી હું બહાર જઈ પાછો આવ્યો અને જોઉં તો ઘરમાં કાંઈ નવો જ સમારંભ ! મેં ધાર્યું કે સત્યનારાયણની કથા કે એવું કાંઈ કરવાનું હશે. પણ હું પગ ધોતો હતો ત્યાં સતી આવી, ઘણે દીન ભાવે કહેવા લાગી: "પ્રભુ !"—દિવસના માહાત્મ્યથી હું 'સ્વામીનાથ,' 'પ્રાણનાથ' મટી 'પ્રભુ' થયો હતો. "એ લાભ આજે મને આપો. એટલો અનુગ્રહ કરો." થોડી વાર તો સમજ્યો નહિ પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે મારે માથે આજે શા શા વીતક વીતવાના હતા. પણ અનુગ્રહ ન કરું તો વિકલ્પે શો આગ્રહ થવાનો હતો તે હું સારી રીતે જાણતો હતો. હું બોલ્યા વિના

ઘરમાં ગયો. મને પાટલા ઉપર બેસાડયો. તરભાણામાં મારા પગ મૂકાવ્યા. પછી પંચામૃતથી મારા પગ, ધીમે ધીમે ઠાકોરજીને નવરાવે તેમ આચમનીએ આચમનીએ ધોયા અને છેવટે અર્ધ્યપાદ સતી પી ગઈ. પછી આરતી ઉતારી. આ ક્રિયા દરમિયાન મને અનેક ભય શંકા તિરસ્કાર થયા જ કરતા હતા. મને લાગતું હતું કે હું ક્યાંક ગાંડો થઈ જઈશ. કોઈ પણ માણસને ગાંડો કરવાની સહેલામાં સહેલી રીત તેને પગે પડવું એ છે. એ જ રીતથી મહેતાજીઓ પંતુજી બન્યા છે, રાજા, વાજાં અને વાંદરાં જેવા બન્યા છે, ધર્મગુરુઓ અમાનુષ બન્યા છે !

આ ક્રિયાથી મને નવી ચિંતાઓ ઊભી થઈ. પ્રાતર્વંદન તો ખાનગી ક્રિયા હતી અને આ તો જાહેર તહેવારનું રૂપ લેશે એમ લાગતું હતું. વળી માસિક લગ્નતિથિએ આટલી વિધિ તો વાર્ષિકમાં શું થશે એ કલ્પનાએ હું ધ્રૂજવા લાગ્યો. ગમે તેમ કરીને આનો કાંઈક રસ્તો કાઢવો એમ નક્કી કર્યું અને મારા સઘળા અભ્યાસ અને કલ્પનાનો ઉપયોગ કરીને માર્ગ શોધી કાઢયો. રાત્રે સતી પાસે જઈ મેં કહ્યું: “સતી ! જેમ તમારો હું પ્રભુ છું તેમ મારે પણ ઈશ્વર પ્રભુ છે. જેમ તમે તમારા પ્રભુની પૂજા કરો છો તેમ મારે મારા પ્રભુની કરવી જોઈએ. પણ તમે મારી પૂજા કરો એટલો વખત મારૂં ધ્યાન ઈશ્વરપૂજનમાં રહી શકતું નથી. માટે મને એક બીજો ઉપાય સૂઝે છે. ઈશ્વરનું પૂજન જેમ મૂર્તિથી કરીએ છીએ તેમ તમે પણ મારૂં પૂજન મૂર્તિથી કરો. તમને હું મારો ફોટોગ્રાફ આપું તેનું તમે નિત્ય નાહીને પૂજન કરો. અને લગ્નતિથિએ પણ તેનું જ પૂજન કરો. તેથી આપણા બન્નેનું કલ્યાણ થશે.” સતીને આ વાત ગળે ઉતરી. તે

દિવસથી મારો ફોટોગ્રાફ લઈ તેના પર ચંદન અક્ષતનો પૂજા-વિધિ થતો જોઈ મને નિરાંત વળી.

હવે મુખ્ય વાતની ચિંતા મને મટી ગઈ જો કે હજુ કોઈ કોઈ વાર વચમાં વિઘ્નો આવતાં. છોટુએ મારો ફોટોગ્રાફ જોવા લીધો, પછાડયો અને ફૂટી ગયો. તે દિવસ સતીને બહુ અમંગળની શંકા આવી, તે કાચ કાઢી નાખીને મારે દૂર કરવી પડી, અને સતીને સમજાવવી પડી કે દેવ તારી પૂજામાં કાચ જેવો પારદર્શક અંતરાય પણ રાખવા માગતા નથી તેથી તેમ થયું હતું. ત્યારથી ફોટોગ્રાફ ઉપર બધા સંસ્કારો થવા લાગ્યા. અને એક રીતે એ જ મારો ખરો આત્માનો ફોટોગ્રાફ બન્યો. એ ફોટોગ્રાફ અત્યારે જુઓ તો તેના પર ચંદન અક્ષત ધૃત વગેરેના એટલા ટેકરા અને પડ ચડયાં છે કે તે ઓળખાય તેવો રહ્યો નથી, અને મારા આત્માનું પણ એવું જ થયું છે.

હવે તમે સમજ્યા હશો કે સતીને શાથી મૂર્છા આવી હતી! કેમ હજી નથી સમજ્યા? તમે પણ મારા કરતાં વધારે બુદ્ધિ-શાળી દેખાતા નથી. મને પણ તે દિવસે નહોતું સમજાયું. પણ મારી મૂંઝવણમાં ફરીથી સતીએ જ મદદ કરી. તેની મૂર્છા વળી એટલે મને કહેઃ “જો તમને માથામાં વેદના થાય તો મને બેઠી કરીને મારા ખોળામાં માથું નાખીને સૂઈ જજો. યમરાજ આવશે તો તેને પણ હું જવાબ દઈશ.” પ્રથમ તો મારી મૂંઝવણ વધી. સતીને સાવિત્રીનું સત્ ચઢયું હતું એટલું સમજાયું પણ મારા મરણની આગાહી કયા નારદજી કહી ગયા તે સમજાતું નહોતું. છેવટે સતીએ જ કહ્યુંઃ “સ્રી પુરુષ જો એકબીજાનું નામ દે તો તેમનું આયુષ્ય ઘટે છે એવો

ધર્મનો સિદ્ધાંત છે" ત્યારે મને સમજાયું કે માત્ર ડાક્ટર મટાડી શકે તેવો આ કેસ નહોતો. મારો મિત્ર તો આ પહેલાં જ ચાલ્યો ગયો હતો. પણ મેં તમને કહ્યું છે કે ભયનું સ્વરૂપ જણાયા પછી તેનો ઉપાય જડે છે. મેં એક શ્લોક બનાવી કાઢ્યો, જૂનો જડત પણ શોધવો મુશ્કેલ, માટે મેં જ બનાવ્યો. તેનો એવો અર્થ થતો હતો કે જેનું નામ દીધું હોય તેનું આયુષ્ય ઓછું થાય. સતીના મનનું સમાધાન થયું. તમારે શ્લોક સાંભળવો છે? 'ના'? તમારી ધીરજ ખૂટી લાગે છે. લ્યો ત્યારે બાકીની વાત ઝટ પૂરી કરૂં. 'નહિ'? ધીરજ નથી ખૂટી? ત્યારે સંસ્કૃત નહિ આવડતું હોય. ભલે.

હવે સામાન્ય કામકાજ ઠીક ચાલતું હતું. મને માત્ર એટલી જ ચિંતા હતી કે માજી ઘરડાં થતાં જાય છે અને એમને રાજકદૈવક થશે પછી પાછો સર્વ પૂજનવિધિ ક્યાંક મારા પર આવી પડશે. મને હવે સમજાયું કે સ્મૃતિકારો જેમ ચોવીસ કલાકની વ્યવસ્થા કરે છે તેમ મારે અમારા જીવનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. પણ હજી સર્વ પ્રકારના હેતુઓ વિધિઓ જડતા નહોતા. એટલામાં એક નવીન અકસ્માત બન્યો જેથી મને સર્વ માર્ગ જડી ગયો. મારે થોડું પરગામ જવાનું આવ્યું. મેં ધાર્યું કે થોડા દિવસો તો સતીના પ્રભાવથી સ્વતંત્ર રહેવાનો પ્રસંગ મળશે. પણ સતીના ધર્મમાં એક પણ પ્રસંગ માટે નિયમ ન હોય એમ નહોતું. સતીએ મારી ટ્રંકમાં મીઠું હળદરનો ગાંઠિયો વગેરે મૂક્યાં, નીકળતી વખતે શ્રી ગણપતિ ગજાનન ને અગસ્ત્ય મુનિને સંભારવાનું કહ્યું, અને બધી સૂચનાઓ આપ્યા પછી એક સુંદર ડબી મને આપી. મને લાગ્યું કે મારા સૌભાગ્ય માટેનું કંકુ કે

એવું કાંઈ હશે. પણ પોતાના સૌભાગ્ય ઉપરાંત બીજા કોઈના સૌભાગ્યની દરકાર કરવાનો સતીને અવકાશ નહોતો. દાબડી ઉઘાડી તેમાંથી મગ દેખાડી સતીએ કહ્યું: "સવારમાં ઊઠી દાતણ કરી આમાંથી એક મગ ખાજો એટલે પછી તમારે જમવાનું ગમે તેટલું મોડું થાય તોપણ મારે વાંધો ન આવે." તમે નહિ સમજ્યા હો. પણ હું હવે સતીની સાથે એટલો વખત રહ્યો હતો કે આ સૂચનાનું રહસ્ય તરત સમજી ગયો. સતી મારા જમ્યા પહેલાં કાંઈ ખાતી નહોતી અને તે નિયમનો ભંગ કોઈ રીતે ન થવા દેવાનો આ ધાર્મિક વિધિ હતો.

હવે આખા જીવનની ફિલસુફી મારા મનમાં ચોક્કસ થઈ ગઈ. તેના વિધિ પણ નક્કી થઈ ગયા. તેમને અમલમાં મૂકવાનો વખત પણ માજીના મરણથી આવી ગયો. મેં તરત બદલી માગી. અહીં આવ્યો ત્યારથી મારૂં જીવન એક સરખું જ ચાલ્યું જાય છે. સૂર્ય ચંદ્રની ગતિમાં ફરક પડે પણ મારા નિયમોમાં કદી ફરક પડતો નથી. તમારે સાંભળવા છે? હાસ્તો, અત્યાર સુધીનું રહસ્ય તો આ નિયમોમાં જ છે.

પહેલો નિયમ એ કે સતીને બને તેટલી સતીધર્મમાં જ રાખવી. મેં મારા ફોટોગ્રાફની પૂજા ઉપરાંત તેને મારા નામનાં પુરશ્ચરણો કરતાં શીખવ્યાં છે, અને તે જાણે છે કે તેથી જ વધારે સારા પગારથી અમારી બદલી અહીં થઈ છે, પગાર વધે છે અને પેનશન ન મળતાં નોકરીનાં વરસો વધે છે, અને વૃદ્ધ છતાં હું જીવું છું.

બીજો નિયમ એ કે મારે બને તેટલું ઘરમાં ઓછું રહેવું. આ બન્ને નિયમોની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ ગઈ છે. સતીના સતીત્વથી મને ઘણી સારી નોકરી મળી છે, મને સાહેબ ઘણું

જ વિશ્વાસનું કામ સોંપે છે તેથી મારે ઑફિસમાં બહુ વહેલાં જવું પડે છે, અને મોડાં છૂટવાનું થાય છે, કોઈ વાર ઘેર જ જઈ શકાતું નથી !

આની એક પેટાવ્યવસ્થા જણાવી દઉં. સતીને સતીધર્મનું એટલું બધું કામકાજ રહે છે કે રસોઈ હમેશાં કાચી પાકી થાય જ. તેથી મને જરા સંગ્રહણી જેવું દરદ થઈ ગયું છે. માટે મારે સ્વતંત્ર રીતે જમવાની વ્યવસ્થાની જરૂર હતી. આ મહારાજ અહીં સારી મીઠાઈ અને રસોઈ પૂરી પાડે છે, તમે બધા વખાણી વખાણીને ખાઓ છો પણ તમે જાણતા નહિ હો કે એ સંસ્થા મને આભારી છે. સવારમાં મગ ખાવાની વ્યવસ્થાથી સતીધર્મને બાધ આવતો નથી.

ત્રીજો નિયમ એ કે મિત્રો ન કરવા. કેમ તમને એમ લાગે છે કે મારી પત્નીને જોઈ જાઓ એ અદેખાઈથી મિત્રો નથી કરતો ! મારી પત્નીને કોઈ જુએ જ નહિ—ખાસ કરીને તેને ચૂલા આગળ સતીત્વ ચડ્યું હતું તે દિવસથી—અને જુએ તોપણ રેલવેના ભયસૂચક ફાનસ જેવા, મોટા, આખા કપાળને રોકીને પડેલા, લાલ ચાંલ્લા સિવાય બીજું કાંઈ દેખાય જ નહિ ! પણ મિત્રોથી અમારા પરસ્પર ધર્મોમાં અગવડ પડે છે અને મિત્રો માટે સ્થિતિ કફોડી થઈ જાય છે, માટે મિત્રો ન કરવા.

અલબત તમને બધાને મૈત્રીદ્વારા વાતો કરીને લખવાના કામમાંથી થાક ખાવાનો વખત મળે છે, પણ મને સતીએ જે સંગ્રહણીનો રોગ આપેલો છે તે એ જ કામ કરે છે. તેનાથી થાક ઉતરે છે અને મિત્રો થતા નથી. તેમ છતાં રખેને કોઈ મિત્ર થઈ જાય એવી બીકથી બધો વખત લખવામાં જ ગાળું છું.

સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ

મારી વાત પૂરી થઈ છે. પણ તમે કેમ આમ ગભરાયા જેવા દેખાઓ છો? તમે શું મને દુઃખી ધારો છો? ના, ના, મારે શું દુઃખ છે? ઘેર સૌભાગ્યવતી સતી છે, છોટુ ભણે છે, ઓરમાન મા છે છતાં બન્ને કોઈ વાર લડતાં જ નથી, છોટુ હોસ્ટેલમાંથી ઘેર બહુ નથી આવતો, મને સરકારી નોકરી છે, પગાર છે, સાહેબની મહેરબાની છે, નોકરીનાં વરસો મળ્યે જાય છે, અને ધૈર્ય તો એવું કેળવાયું છે, કે અસહકાર શું અસહકારનો બાપ આવે, તોપણ મારા હૈયાનું રૂંવાડું પણ ફરકે નહિ!

શો કળજગ છે ના!

શો કળજગ છે ના!

આજે થંડી હોવાથી છોકરાં જરા મોડાં બહાર નીકળ્યાં. ઇન્દુ ખીસામાંથી દાળીઆ ખાતો હતો અને નાનાભાઈ બિન્દુની રકાબીમાં પૂરીઓ હતી તે પડી ન જાય તેટલા માટે વચમાં વચમાં તેને ઝાલવામાં મદદ કરતો હતો. બાબુ ભાખરી વચ્ચે થીનું ઘી રાખીને કોરેથી ફરતાં બટકાં ભરી કાંગરી રચતો હતો. તારા પાસે બોર હતાં. તેણે બાબુને એક બોર બતાવીને કહ્યું: "જો કેવું મોટું બોર છે! તારી પાસે છે કાંઈ?" બાબુ કહે: "પણ મારી પાસે તો ભાખરી છે. તારા બોરથી યે મોટી!" પદ્મા બે હાથ પહોળા કરી વચમાં બોલી ઊઠી: "કોઈની પાસે આવડી મોટી ભાખરી હોય?" વીનુ આવીને કહે: "કોઈની પાસે મોટી આકાશ જેવડી ભાખરી હોય?" ઇન્દુ આકાશ તરફ આંગળી કરી કહે: "આકાશમાં તો જો ચાંદો હોય!" બાબુ કહે: "આકાશ જેવડી ભાખરી ને ચાંદા જેવડું ઘી!" બધાં છોકરાંને આ વાત બહુ ગમી ગઈ તેથી બધાં "આકાશ જેવડી ભાખરી ને ચાંદા જેવડું ઘી" કહીને કૂદવા લાગ્યાં. બાબુએ ભાખરીનું છેલ્લું બટકું જરા મોટું હતું છતાં બધા ઘી સાથે મોંમાં મૂકી દીધું. બિન્દુની રકાબીમાંથી પૂરીઓ પડી

ગઈ. પદ્મા પણ ખાવાનું ભૂલી ગઈ અને નાચવા લાગી. કીકો શાંત ઊભો ઊભો તમાસો જોતો હતો અને ખીસામાંથી કાજુ ખાતો હતો. એટલામાં કંપાઉન્ડની દિવાલ આગળ કાંઈ ધબાકો થયો અને એક કુરકુરિયું ઊં ઊં કરવા લાગ્યું. વીનુ "મારા મોતીઆને વાગ્યું" કહેતો દોડયો એટલે તેની પાછળ ઇન્દુ "મારી ફૅની, મારી ફૅની" કરતો દોડયો. બીજાં છોકરાં પોતપોતાની ગતિ પ્રમાણે તે તરફ જવા લાગ્યાં. ત્યાં જઈને જુએ તો એક પોટકું પડેલું. વીનુના મોંમાંથી "અરે! આ તો જામફળ!" એવો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. ઇન્દુ તેના તરફ બે હાથ લાંબા કરી જાણે આ પોટકાને હજી સમજી જ ન શકયો હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઈ ઊભો રહ્યો. કીકો આ સાંભળી દોડી આવ્યો અને સૌથી પહેલો પોટકાના કાણામાં હાથ ઘાલી જામફળ કાઢી ખાવા લાગ્યો. ત્યારે જ જાણે બધાંને ખાવાનો વિચાર આવ્યો હોય તેમ બધાં છોકરાં 'જામફળ જામફળ' બોલતાં ભેગાં થઈ ગયાં. અને એક પછી એક જામફળ લઈ ખાવા લાગ્યાં. તારાએ એક જામફળને બચકું ભરી પદ્માને બતાવ્યુંઃ "જો મારે રાતું નીકળ્યું!" બિન્દુ આવી પહોંચ્યો હતો તે કહેઃ "મને." બીજી તરફ બાજુએ બીજા જામફળને બટકું ભર્યું અને કહેઃ "જો મારે ધોળું નીકળ્યું!" અને બિન્દુ કહેઃ "મને." નટુ હીરા મનુ સર્વ આમાં ભળ્યાં. સર્વને ખાતાં જોઈ બિન્દુ રડવા લાગ્યો એટલે ઇન્દુ તેને "નહિ હોં ભાઈ, જો હમણાં તને સરસ ખોળી દઉં હોં!" કહી સાન્ત્વન આપી જામફળ ખોળવા લાગ્યો પણ તેને એકકેય પસંદ પડતું નહોતું. કીકો પોતાનું જામફળ પોતાના હાથમાં જ રાખી બીજાંને "જોઈએ તારૂં કેવું લાગે

છે" એમ પૂછી પૂછીને બીજાનાં જામફળો ચાખવા ને ખાવા લાગ્યો. તારાએ તેને બહુ જ ડાહ્યું મોં કરી કહ્યું: "અરે એ તો વાણીઆ છે, એનું એંઠું ખવાય કે?" કીકાએ બહુ ચતુરાઈથી જવાબ આપ્યો: "પણ હું ખાધેલા ભણીથી નથી ખાતો." હજી ઇન્દુની પસંદગી પૂરી થઈ રહી નહોતી. તેને બીજાનાં લીધેલાં જામફળો સારાં લાગતાં હતાં અને પોટકામાંથી એકેકેય પસંદ પડતું નહોતું. બિન્દુ પોતાની મેળે જામફળ લઈ શરૂ કરી શકે તેમ હતું પણ તેને પોતાની મેળે લેવાનું સૂઝતું નહોતું, ભાઈના વચન પર જ તે આધાર રાખી રહ્યો હતો અને હજી નહિ મળવાથી ધીરજ ખોઈ હવે રડવા માંડયો હતો. બીજાં કોઈ છોકરાંને તે બે ભાઈઓને કંઈ આપવાનો વિચાર આવતો નહોતો. હવે કીકાએ નવો પ્રયોગ શરૂ કર્યો. તેણે ખાવા ઉપરાંત જામફળ ખીસામાં ભરવા માંડયાં. તેનું જોઈને બાબુએ એક મોટું જામફળ પસંદ કરી લીધું અને ખીસું ફાટતું હતું છતાં તેમાં જોર કરી નાંખવા લાગ્યો. પદ્મા પાસે ખીસું નહોતું એટલે તેણે ઘાઘરીની ઝોળી કરી તેમાં ભરાવા માંડયાં. હવે બધાં એ જ પ્રમાણે કરવા માંડયાં અને તેથી એટલી સ્પર્ધા ચાલી કે દરેકને એમ લાગ્યું કે 'મારાં જામફળો બીજો લઈ જાય છે.' સર્વ તેથી ખાવાનું છોડી એક બીજાનાં ઝૂંટાવવા લાગ્યાં અને બૂમાબૂમ થઈ ગઈ. કેટલાંક ખરેખર આંસુ પાડતાં હતાં અને કેટલાંક માત્ર બૂમો પાડતાં હતાં. પાસેના ઘરમાં ઠાકોર બેઠો બેઠો કૅાપીબુક લખતો હતો તે આ સાંભળી "શું છે! શું છે!" કરતો બહાર આવ્યો. હીરાના હાથમાં જામફળ જોઈ "જામફળ ખવાય કે? તાવ આવે." કહી તેના હાથમાંથી ફેંકી દેવરાવવા તે

આગળ ગયો અને જામફળનું પોટકું જોઈ તેણે પૂછ્યું: " આ પોટકું ક્યાંથી ? " પદ્માએ કહ્યું: " આકાશમાંથી પડ્યું ! " ઠાકોરે આ હકીકત તો માની નહિ પણ આસપાસ જોઈ " અરે આમ જામફળ ખવાય ? તાવ આવે." કહી ડોળા કાઢી સૌને હાથ ઝાલી ધધડાવી બધાનાં જામફળ પાડી નાખ્યાં. પછી બધાને શીખામણ દેતો હોય તેમ બોલ્યો: " જો મીઠા વિના જામફળ ખાઈએ તો તાવ આવે. તે જાઓ એક જણ મારા ટેબલમાંથી છરી લઈ આવો ને બીજો કોક ઘેરથી મીઠું લઈ આવો. " કીકો દોડીને છરી લઈ આવ્યો અને ઠાકોર સાથે ભાઇબંધી કરી તેની પાસે બેસી જામફળનાં ચીરિયાં ખાવા લાગ્યો. ઇન્દુ મીઠું લેવા ગયો હતો તેની ખાસ કોઈએ રાહ તો જોઈ જ નહોતી પણ તે મીઠું લાવ્યો એટલે ઠાકોરે " હાં. ઠીક કર્યું. ડાહ્યો છોકરો. " એમ કહી એક પાંદડામાં મીઠું મૂક્યું અને સપાટાબંધ છરી અને મોં ચલાવવા લાગ્યો. જામફળ ઘણાં હતાં પણ તે હવે આખા પોટકાનો ધણી થઈ બેઠો હતો અને કોઈને મીઠા અને ચીરિયાં કર્યા વિના ખાવા દેતો નહતો. તેનું મોઢું ભરેલું હોય તે દરમિયાન જ તેના હાથ બીજાંઓ માટે કામ કરતા હતા તે સિવાય બીજાંને ખાવાની તક રહી નહોતી. ઇન્દુ બિન્દુ હજી પ્રેક્ષકો જ રહ્યા હતા અને ' મને ' - ' મને ' ના વ્યર્થ ઉચ્ચારો વચ્ચે વચ્ચે કરતા હતા પણ ટોળામાં કોઈ રોતું નહોતું, કોઇ લડતું નહોતું.

પોટકું પડ્યાને હવે થોડો વખત થયો હશે. કંપાઉન્ડના દૂરના દરવાજે થઈને આ તરફ એક ગામડીઓ આવ્યો અને પોટકું માગવા લાગ્યો. ઠાકોરે સૌથી પહેલી ચલતી પકડી અને ઘરમાં જઈ પાછું પહેલાં પેઠે કૉપીબુક લખવાનું શરૂ કર્યું.

શો કળજગ છે ના?

બીજાં છોકરાંને હવે જ જામફળ ખાવાનો લાગ મળ્યો માટે બધાં પાછાં પોટકા આસપાસ વીંટાયાં અને જામફળ વીણવા લાગ્યાં. પેલો માણસ નજીક આવી પોટકું લેવા જતો હતો એટલે કીકાએ બૂમ પાડી: " જતો રહે નહિ, તો મારી બાને કહી દઈશ." એટલે તારા પદ્મા નટુ મનુ સર્વે બા અને બાપાને સંબોધી લગભગ રોવા જેવી બૂમો પાડવા લાગ્યાં. અવાજ સાંભળી લક્ષ્મીપ્રસાદ બહાર આવ્યા ને પૂછ્યું: " શું છે?" પેલા ગામડીઆએ કહ્યું: " ભાઈ, જામફળનું પોટકું વેચવા લઈ જતો હતો, વચમાં થાક્યો ને વંડીએ પોટકું ટેકાવ્યું તે આ બાજુ પડી ગયું."

લક્ષ્મીપ્રસાદ: " તમારૂં પોટકું તમને લેવા નથી દેતાં! છોકરાંય તે!"

પેલાએ કહ્યું: " શો કળજગ છે ના!"

જક્ષણી

જક્ષણી

હું ભાતું કરતી હતી, ત્યાં એમના પગ સંભળાયા. હું એમના પગ બરાબર વરતું છું. ક્યારે ગમગીન હોય છે, ક્યારે ઉત્સાહમાં હોય છે, ક્યારે વિચાર કરતા કરતા ટેલતા હોય છે, એ બધું વરતું છું. એમના પગ ઉત્સાહથી ઉપડ્યા, નજીક સંભળાવા લાગ્યા. અંદર આવીને કહેઃ "કેમ?" પણ મને ભાતું કરતી જોઈ અચકાઈ ગયા. "કેમ આ શું આદર્યું છે?"

મેં કહ્યુંઃ "ભાતું કરૂં છું. બપોરની ટ્રેનમાં જાઉં છું."

"પણ ક્યાં? શા માટે જાય છે?"

"મારા અક્ષર સુધારવા અને તમારો અભ્યાસ વધારવા." એક વખત હું લાંબે વખતે મળી, મારા મનમાં એમ કે એ શું શું કહેશે, ત્યારે ધીમે રહીને કહે કે 'જુદાં રહેવાથી ફાયદો થાય છે. સ્ત્રીઓના અક્ષરો સુધરે છે કારણ કે સ્ત્રીઓ તે દરમિયાન કાગળો લખે છે તે સિવાય તેમને લખવાનો મહાવરો થતો જ નથી.' અને હું ભેગી હોઉં ત્યારે લગભગ હમેશ જ ફરિયાદ કરે કે મારે લીધે પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચાલી શકતો નથી.

"પણ મારા ખાવા કરવાનો કાંઈ વિચાર કર્યો? આ મોતી શું કરશે?" મોતી અમારી કૂતરી હતી. મોતી જેવી સફેદ, સુંદર, સુંવાળી.

મેં કહ્યું: "હિંદુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાવા નથી મળતું. પણ કામ નહિ કરનારને મળી રહે છે. માણસને નથી મળતું. પણ કૂતરાં, કીડીઓ, મંકોડા, માછલાં, એમને મળી રહે છે. તો મને તમારી કોઈની ચિંતા થતી નથી."

"ભલે જવાની ના નથી. પણ ક્યાં જવું છે?"

પૂરીઓ વણતાં વણતાં મેં કહ્યું: "છૂપી પોલીસો અને ગુન્હા પકડ્યાની વાતો લખો છો ત્યારે એટલું તમારી મેળે જ શોધી લેજો." કદાચ એમના આવ્યા પહેલાં મારે નીકળવું પડે, માટે મેં ચિઠ્ઠી લખીને, તેમના જોવામાં આવે તેમ, એમની અધૂરી લખેલી વારતા ઉપર, દબાવીને મૂકી હતી.

"તારી આંખમાંથી તો કાંઈ એક્સ—"

"ગુજરાતીમાં બોલો."

"ક્ષ–કિરણો નીકળે છે!"

મેં પૂરીઓ તળતાં જવાબ આપ્યો: "ક્ષ નહિ, એથી જરા આગળ, જ્ઞ–કિરણો નીકળે છે."

"ત્યારે એ જ્ઞ–કિરણો વડે જરા પ્રેમાનન્દનાં નાટકો કોનાં છે તે કહોને મારાં સર્વજ્ઞા બાઈ! બિચારા ઘણા વખતથી મહેનત કરે છે તેમને મદદ થશે. તે દહાડે આપ્યાં પણ વાંચ્યાં કેમ નહિ?"

"ચાલો મેં પીરસ્યું. જમતાં જમતાં વાત કરો. તમે કહેતા હતા કે પ્રેમાનન્દની કૃતિઓ સ્ત્રીબાલવૃદ્ધ સર્વને ગમે તેવી છે. આ નાટકો અમને ગમતાં નથી તો એ પ્રેમાનન્દનાં

નથી એમ સાબીત થયું કે નહિ? હવે તમે ખુશીથી કહી શકો કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી."

"હું એમ પ્રસિદ્ધ કરૂં કે મારી પત્નીને એ નાટકો ગમતાં નથી માટે એ પ્રેમાનન્દનાં નથી! વાહ!"

મેં કહ્યું: "વાહ કેમ? મારો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરતાં શરમાશો? તમે તો એવાને એવા રહ્યા, અને પેલા ભાઈએ ગાંધીજીનું મ્હોડું ગમે કે નહિ એ પોતાની બૈરીને પૂછીયે લીધું, અને પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું! તમે તો કોઈ મહાજન વિશે મને પૂછ્યું પણ નહિ!"

"લે હું પણ એક અગત્યના મ્હોડા વિશે પૂછું."

"પૂછો."

"મારૂં મ્હોડું તને ગમે છે?"

"પણ તમે મહાજન છો?" મેં કહ્યું.

"એક અંગ્રેજ લેખક એક સ્ત્રીપાત્ર પાસે કહેવરાવે છે કે ઇંગ્લંડનો પ્રધાન કોણ છે એ કરતાં મારો ધણી કોણ છે એ મારે અગત્યનો પ્રશ્ન છે. તો મ્હોડાની બાબતમાં તો કોઈ બીજાના મ્હોડા કરતાં મારા મ્હોડાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો ખરો કે નહિ!"

મેં કહ્યું: "અને ના પાડીશ તો શું કરશો?"

"તું જે કહીશ તે."

"ત્યારે તમારૂં મ્હોડું આ પંદર દિવસ નહિ ગમે; અને કહું છું આગ્રાની ટિકિટ લઈ આપો."

એકદમ ગંભીર થઈ પૂછ્યું: "કેમ કમળાને ઠીક નથી?"

મેં કહ્યું: "કંઈ ગંભીર નથી પણ ઑપરેશન કરાવવું પડશે એવો તાર છે. ઝનાના ઇસ્પિતાલ એટલે ઓઝાથી મળી પણ નહિ શકાય. હું એટલા દિવસ કમળા સાથે રહીશ."

ઓઝા દંપતી અમારાં સ્નેહી હતાં.

૨

જગતમાં પત્ની વિનાના સ-ધુરની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે. એટલી બધી વિચિત્ર કે તેને માટે શબ્દ પણ નથી જડતો. સ્ત્રી પરણી ન હોય તો કુમારિકા, ધણી જીવતો હોય તો સૌભાગ્યવતી, ધણી પ્રવાસે ગયો હોય તો પ્રોષિતભર્તૃકા, મરી ગયો હોય તો વિધવા. કુમારિકા એ સુખ સૌભાગ્ય શૃંગારનું આલંબન, સૌભાગ્યવતી વાત્સલ્યનું, પ્રોષિતભર્તૃકા વિયોગના શૃંગારનું, વિધવા કરુણનું. પુરુષ પરણ્યો ન હોય તો? વાંઢો. પરણ્યા પછી? વળી પછી શું–પરણેલો, ધણી. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો? તેનું નામ જ નહિ. રાંડ્યા પછી વિધુર. બિચારો કોઈ પણ રસનું આલંબન નહિ! વાંઢો એટલે જગત બહારનો. પરણ્યા પછી જો સ્ત્રી તરફ આસક્ત હોય તો પોમલો, એમ ન હોય તો લાગણી વિનાનો, નિર્દય. અને સદાને માટે સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય, સ્વાતન્ત્ર્ય હરી લેનારો. ધણી એટલે જ મૂર્ખ. વિધુર એટલે બીજીવાર પરણવાનો ઉમેદવાર, ફાંફાં મારનાર, સ્ત્રી મળે તો પાછો ધણી અને ન મળે તો વાંઢો. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો? તો શું 'કંઈ એક દિવસનું છે, કોને ઘેર જવાય? અથવા થોડા દિવસ ગમે ત્યાં કાઢી નાંખશે.' પણ કોઈ દિલસોજી ધરાવે નહિ. દિલગીર દેખાવા જઈએ પણ કોઈ દિલગીરીનું કારણ જ સ્વીકારે નહિ!

'સ્ત્રી ન હોય તો થઈ શું ગયું? શું તમને ખાવા નથી મળતું? પહેરવા નથી મળતું? પૈસા નથી મળતા? શું નિરાધાર થઈ ગયા? તમને શી ખોટ છે? ઉલટું વિ–ધુર એટલે થોડો વખત ધુરા–ધોંસરી નીકળી ગઈ!' મને લાગે છે કે પુરુષને ધોંસરી ઉપાડવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે

કે ધોંસરી વિના તેને અડવું લાગે છે. હું એકવાર ગાડામાં મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે સાથે એક મકરાણી અધમણની જામગ્રીવાળી દેશી બંદુક લઈ સાથે આવતો હતો. મેં કહ્યું: "જમાદાર, બંધુક ગાડામાં મૂકી દો. કંઈ ભો જેવું નથી." જમાદાર કહે: "એ બોજસે ઠીક ચલા જાતા હૈ." પ્રેમાનન્દ કહે છે તેમ ધણી સુરભિસુત છે. તેને ધોંસરી વિના ખાલી ચાલવું ગમતું નથી.

મંદવાડમાંથી ઊઠયા પછી ઓઝાનો છોકરો એક દિવસ જમવા બેઠો હતો. જમી રહ્યો, કમળા કહે: 'ઊઠ મોં ધોઉં,' કીકો ઊભો થયો અને રડવા લાગ્યો. કહે: 'ચલાતું નથી પગમાં કૈંક થાય છે, કાંટા વાગે છે.' બેઠેલાં બધાં હસી પડ્યાં. તેને પગે ખાલી ચડી હતી. સ્ત્રી જાય છે તેથી બીજું કાંઈ થતું નથી: હૃદયને ખાલી ચડે છે, હૃદય ચાલતું નથી, તેને જરા જરા કાંટા વાગે છે, અને આપણાથી ન ચલાય તો લોકો હસે છે.

સ્ત્રીનું પુરુષ ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ છે! બધા સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યની વાતો કરે છે. મને લાગે છે કે પુરુષ-સ્વાતન્ત્ર્યનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ બનતો જાય છે.

હવે કરવું શું? શાસ્ત્રકારોએ કુમારિકા, સૌભાગ્યવતી, પ્રોષિતભર્તૃકા, વિધવા, સર્વના કાર્યોનો વિધિ રસના સિદ્ધાન્ત ઉપર ઠરાવેલો છે, પુરુષને માટે કશું લખ્યું નથી. પુરુષ પ્રોષિતપત્નીક હોય ત્યારે તેણે શું કરવું ને શું ન કરવું? ન્હાવું નહિ? પાણી ગરમ ક્ર્યા વિના ચલાવી લેવું? ચ્હા ન પીવી? ખરાબ કરીને પીવી? બહાર ખાવું? ઘેર ખાવું? હજામત ન કરવી? વાળ ન ઓળવા? ઑફિસમાં વખતસર ન જવું? રાતે દીવો ન કરવો? ખુરશીમાં

ઊંઘવું? રાતે જાગી દિવસે ઊંઘવું? શું કરવું ને શું ન કરવું? ખરેખર જગતે પુરુષની ઘણી જ ઉપેક્ષા કરી છે.

અંતે ભૂખ લાગી. ભૂખ એ સારી વસ્તુ છે. કાંઈ ન સૂઝે ત્યારે પણ એ સૂઝે છે. મેં કપડાં પહેર્યાં. ઊઠયો, કમાડ વાસવા ગયો ત્યાં પૂંછડું હલાવતી મોતી પાસે આવી. તે પણ અત્યાર સુધી ગમગીન થઈને બેઠી હતી. વિરહમાં કાવ્ય સ્ફૂરે છે, મને પણ નીચેનું કાવ્ય સ્ફૂર્યું.

कच्चिद् भर्त्र्याः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्याः प्रियेति*

તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ પણ તરત જ રચ્યો.

ધણિયાણીને સ્મરછકનિ તું વ્હાલી તેની હતી તે?

તમને આમાં દોષો લાગશે. પણ મોતી તો આ સમજી ગઈ. મેં તેને થાબડીને ખુરશી ઉપર બેસાડી કમાડ વાસ્યું.

પહેલાં આવે પ્રસંગે એક વીશીની ઓળખાણ કરી હતી ત્યાં ગયો. જરા મોડું થયું હતું પણ હજી વીશી ચાલતી હતી. મહારાજ નવો આવેલો હતો પણ જાણે ઘણાં વરસથી મને ઓળખતો હોય તેમ કહે: “અહો! સાહેબ ઘણે દિવસે આવ્યા? આવા દૂબળા કેમ પડી ગયા? અહીં જમતા ત્યારે તો સારા હતા શરીરે?” હું તેની પ્રગલ્ભતાથી ઘણો ખુશી થયો. મને જાણે વિચાર કરવા, રમવા એક નવું જ રમકડું મળ્યું.

મેં કહ્યું: “હા મહારાજ, એટલે જ હવે તમારે ત્યાં જમવા આવવાનો છું. પીરસો.”

‘જે દી’ નવરો દીનોનાથ’ તે દી’ મહારાજને ઘડયો હશે. તેનો વર્ણ ધોળો હતો, બટાટાંને બાફીને છાલ કાઢી

---

* कच्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति। મેઘદૂત.

નાંખીએ એવો ધોળો, અને તેની ઉપર કાળા રાતા પીળા તલની ઝીણી છાંટ હતી. તેનાં લથડબથડ અંગો જાણે ધસી ન પડે એટલા માટે, કાછીઓ સૂરણ બટાટાં ગાંસડીમાં બાંધે તેમ, કાળી ઝીણી પોતડીથી બંધ બાંધી બાંધેલાં હતાં. પેટ મોટું હતું પણ આ બંધથી તેના બે ભાગ પડી જતા હતા અને ઉપલા ભાગ ઉપર કાળું જનોઈ પરસેવાથી ચોંટી ગયું હતું. ઊભો રહે ત્યારે વચ્ચેથી પગ જરા વધારે પહોળા, ગોળાકાર રહેતા અને પગલું લાંક વિનાનું ઊંટના જેવું પડતું. મોંમાં જાણે નીચલા જડબામાં એક નહિ પણ દાંતની બે હારો જેવું, અથવા આખા જડબામાં જાણે દાઢો જ હોય તેવું જણાતું હતું, અને બ્રહ્મા ઘડીને એટલા ખુશ થઈ ગયેલા હશે કે માટી કાચી હશે એટલામાં જ તેને કપાળે અને બરડે થાબડયો હશે—કપાળ તરફ માથું એટલું ઢળતું અને વાંસો એવો બહાર નીકળેલો હતો.

મહારાજ પીરસતા હતા એટલામાં મેં મારી સાથે જમવા બેઠેલા ભાઈ રેવાશંકરનું ઓળખાણ તાજું કરી લીધું. તે મહારાજનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હતા. મહારાજે પીરસી લીધું એટલે રેવાશંકર કહે: " મહારાજનો સ્વભાવ બહુ સારો." મહારાજ પીરસી રહ્યા હતા પણ પાછા રસોડામાં ગયા, ઘીની વાડકી લઈ આવ્યા અને કાંઈપણ જરૂર વિના મને બે ચમચા અને રેવાશંકરને બે ચમચા ઘી પીરસ્યું, અને પછી અમારી બેની સામે પગ પર પગ ચડાવી બેસીને, પગનાં તળીઆં પર, ડોલતાં ડોલતાં હાથ ફેરવતા ફેરવતા બોલવા લાગ્યા.

" મારો તો જીવ મોટો. અમે તરવાડી કોઈ દી લોભ ન કરીએ. આ શેઠ છે ને શેઠ, એ પંડયા, એમનો જીવ જરીક

જેવડો. અમારી નાતમાં પાશેર તાંબાનું નામ પાડી અરધા ભાર ઓછા લોટાનું લાણું કર્યું હતું. અમે તો લોટો સાચવી રાખ્યો છે, ભલે ને અહીં નોકર હોઈએ, પણ નાતમાં સઉ સરખા, એમ કોઈની સાડીબાર ન રાખીએ. નાત વચ્ચોવચ્ચ સંભળાવી દઈએ. હું તો શેઠ હોય તો ય નજર ચુકાવી ઘી પીરસી દઉં. બહુ કહે તો આ તારી નોકરી, જા નથી કરતા. બ્રાહ્મણના દીકરા છીએ, હાથમાં ઝોળી લઈ માગી ખાતાં કાંઈ શરમ ઓછી જ લાગવાની હતી. કેમ હેં ?"

મહારાજને વાતના ટેકાની જરૂર જણાઈ તેથી ગમે તે પ્રશ્ન પૂછી નાંખ્યો: "આ પંડયા તમારી નાતના છે ?"

"હા સાહેબ, એ અમારી નાતમાં હલકા ગણાય. એ તો કન્યા કોઈ નહોતું આપતું તે મેં આપીને મોટા કર્યા. મારી ભાણેજનો આ સગે હાથે ચાંદલો કર્યો છે પણ મારા લગ્ન માટે તેણે બે વેણેય કોઈને કહ્યાં નથી."

મેં રેવાશંકર સામું જોઈને કહ્યું: "બિચારા મહારાજ પરણ્યા વિનાના છે ત્યારે ! એમને જક્ષણીની વાત કહું ?" રેવાશંકરે હા પાડી તે પહેલાં મહારાજ બોલી ઊઠયા: "જક્ષણી કોણ ?"

મેં કહ્યું: "મારે ઘેર એક જક્ષણી છે. સાક્ષાત મહામાયા જોઈ લ્યો. રાતે અંધારામાં જુઓ તો બે આંખો દીવા જેવી ઝગારા મારે. જે માનતા માનીએ તે ફળે એવાં છે !"

"ત્યારે મને એકવાર દર્શન કરવા લઈ જાઓ ને !"

મેં કહ્યું: "અરે ! અરે ! એ શું બોલ્યા ! એ તો કોઈને મળતાં જ નથી. બસ દિવસ આખો ઘરમાં બેસી રહે અને ધ્યાન ધર્યા કરે. એમ લોકોને મળવા દે તો પછી લોકો

એમની માનતા માની માનીને એમને જંપવા પણ દે કે? અને આપણા લોકો માગે, તે અક્કલ વિનાનું માગે. નસીબમાં ન હોય એવું માગે. એક બાઈના નસીબમાં છોકરો નહિ ને માગ્યો તે આંધળો છોકરો આપ્યો. બોલો!"

હું બોલતો હતો તે દરમિયાન મહારાજના મુખ ઉપર હર્ષ ચિન્તા ઉદ્વેગ વગેરેની રેખાઓ આવી આવીને ઊડી જતી હતી. છેલ્લું વાક્ય સાંભળી મહારાજનો જીવ કંઈક હેઠો બેઠો અને બોલ્યાઃ "પણ મારા નસીબમાં તો છે. મારું સગપણ તો ભટને ત્યાં થઈ ગયું છે. પણ કન્યા જરા નાની છે. પણ નાની છે પણ રૂપાળી બહુ છે હોં! અને નાની છે પણ મુઈ અત્યારથી બધુંય સમજે છે. હું જાઉં તો કહેશે મારા સારૂં શું લાવ્યા? અને પાણી મગાવું તો ધમ ધમ કરતી લાજ કાઢીને ચાલે!" છેલ્લાં વાક્યો બોલતાં મહારાજના હૃદયનો રસ મુખમાં આવતો હતો અને દર ક્ષણે તેનાં શીકરો ઊડવાની બીતિ રહેતી હતી. મેં શાક માગ્યું. મહારાજ ઝપાટાબંધ ઊઠી શાક લઈ આવ્યા અને મને અને રેવાશંકરને બન્નેને પીરસ્યું. શાક અને ઘી મહારાજની પ્રસન્નતાનાં ખાસ ચિન્હો છે.

મેં કહ્યુંઃ "ત્યારે તો તમારે જક્ષણી માતાનું કાંઈ કામ નથી."

મહારાજ ઊંડા વિચારમાં પડી બોલ્યાઃ "તમે વૈદું જાણો છો?"

"ના."

"હું મહેતા ડેપ્યુટી સાહેબને ત્યાં નોકર હતો. એ નવી બાઈડી પરણ્યા હતા, તેને રાંધતાં નહોતું આવડતું તે મને રાખેલો. મારા ઉપર ભાઈ, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ"—નાની બૈરીના ધણીને નોકર રાખવામાં જે દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ઝીણવટ રાખવી

પડે છે તેને માટે આ અજ્ઞાત 'ડેપ્યુટી' તરફ મને ઘણું માન થયું—"બૈરી નાની તે વૈદને પૂછીને તેમણે ટોપરૂં ખવરાવ્યું, તે બૈરી તો મોટી આવડી થઈ?" મહારાજે ડાબા હાથનો પંજો પોતાને ડાબે ખભે અંગૂઠાને આધારે ટેકવ્યો. "હું એકવાર સાંભળું તો ભૂલું નહિ. મેંય ખવરાવા માંડયું છે. પણ હજી ઊંચી નથી થઈ. એમ કાંઈ કર્યું છે, પણ હજી દીઠે નીચી લાગે."

મેં કહ્યું: "ત્યારે બીજી બાઈડી જોઈએ છે?"

"ના, ના, બીજી આવી ન મળે. જક્ષણી માતાને કહીને ઝટ મોટી થાય એમ કરો. અને મારે ઘેર બૈરી સુખી થાય હોં. જુઓ કશું કામ છે? રાંધું પણ હું, તેને દાળ ચોખા વીણવા પડે. અને હું રસોયો ખરો પણ બાર વાગે છુટ્ટો. ગામમાં નીકળું તો મને કોઈ રસોયો ન જાણે. હજામત તો હેરકટિંગમાં જ કરાવવાનો. આઠ આના તો લે આઠ આના. ને માથામાં તેલ અત્તર પોમેટમ. મહિનામાં એક બે વાર નાટક સીનેમા તો ખરાં જ. બૈરી દુઃખી ન થાય હોં." મહારાજે ધણી તરીકેની સર્વ લાયકાત ગણાવી છેવટે કહ્યું: "ત્યારે હું જક્ષણી માતાનાં દર્શન કરવા આવું?"

મેં કહ્યું: "ના એમ તો નહિ. એ તો હું ન હોઉં ને તમે જાઓ તો કૂતરી થઈને વળગે. તમે એમને માટે રોજ ખાવાનું મોકલતા જાઓ."

મહારાજ ખુશ થઈ ગયા. હું જમી રહ્યો. મહારાજે તરત જ ભાણું તૈયાર કરી મને ખબર આપી. મેં કહ્યું: "એ રાત્રે તો જમતાં નથી. સવારે છોકરો મોકલીશ એટલે પહેલાં તેની સાથે મોકલજો. સાંભળો. ફક્ત ચાર રોટલી. ભાત

દાળ શાક નહિ. ઘી પણ જરાક જ. હું પૈસા આપીશ. એ મફત ખાતાં નથી. પણ વખતસર કરવું."

મહારાજ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. અને બીજા દિવસથી મોતીનું કામ ચાલ્યું.

૩

હું પાછી આવી. ધાર્યા કરતાં એક દિવસ વહેલી નીકળી શકી. ઘર ઉઘાડયું. સ્ત્રી પુરુષના સમાન હક્ક હોવાથી ઘરની કુંચીઓ અમો બન્ને પાસે રહે છે.

ઘરમાં ગઈ. મોતી પૂંછડી હલાવતી હલાવતી સામી આવી. પણ આખા ઘરમાં માત્ર એ જ બરાબર હતી. બાકી જ્યાં જોઉં ત્યાં ધૂળ. ખુરશીઓ સિવાયની બધી વસ્તુઓ, ચોપડીઓ પણ, એમ ને એમ પડેલી. ટેબલ પર પણ ધૂળ અને કાગળદાબણીઆ નીચે મેં ચિઠ્ઠી મૂકેલી એમની એમ! આ પુરુષો તે ભગવાને કેવા ઘડયા હશે!

મેં બધું વાળીને સાફ કર્યું. ટેબલ પર જઈ કાચમાં જોયું. રસ્તાનો થાક અને આ ધૂળ! મનમાં થયું લાવ માથે નાહી લઉં. માથું છોડયું. ત્યાં કમાડ ખખડયું. મને થયું કે કદાચ એ આવ્યા હશે. સાલ્લાનો છેડો ગળા ફરતો લઈ એમ ને એમ જઈ કમાડ ઉઘાડયું. આ કોણ!

એક ઘણો જ કદરૂપો માણસ, કાળો કોટ પહેરેલો, તાજા વાળ કપાવી હજામત કરાવેલો, વાળમાં ખૂબ તેલ અને પોમેડ, ઉપર તેલથી રીઢી થઈ ગયેલી કોરવાળી કાળી ફેલ્ટની ટોપી, પાતળી ચીપી ચીપીને પાટલી વાળેલી મિલની ધોતલી પહેરેલો, હાથમાં દાતણ અને આવીને મને પગે પડવા લાગ્યો. હું ખસી ગઈ. મેં કહ્યું: "અલ્યા કોણ છે? કેમ આવ્યો છે?"

“ જક્ષણી માતા ! ખમા કરો ! સેવકના ઉપર મહેર કરો. ”

મેં કહ્યું: “ પણ હું જક્ષણી કે દાડાની ? ”

“ હમેશ નીકળતો પણ ઘર બહારથી બંધ; આજ જ તાળું નથી એટલે દરશન કરવા આવ્યો છું. મારા મનના મનોરથ એક વાર પાર પાડો. તમે કહેશો એ માનતા માનીશ.”

“ ભાઈ તને કોઈકે ભરમાવ્યો છે. હું જક્ષણી નથી. ” કહી મેં કમાડ બંધ કરવા માંડયું તો અંદર આવવા લાગ્યો અને કહે: “ માતાજી, આજ દિવસ સુધી તમને ખાવાનું મોકલ્યું તે સામું તો જુઓ ! ” હું ચીડાઈ ગઈ. “ વળી તું ખાવાનું મોકલનાર કોણ ? જાય છે કે નહિ કે આ ઘોકણું લગાવું ! ” અને અંદરથી મોતી ધુરકી. મેં લગાવ્યું જ હોત, પણ તેની દીન મુદ્રા જોઈ પાછું મૂકયું. તે વળી બકયો: “ માતાજી, મારા નસીબમાં બૈરી છે. મારે નવી નથી જોઈતી. તે ઝટ મોટી થાય એટલું કરો. ” હવે મારા ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મેં હાથમાં ઘોકણું લીધું. “ હરામખોર ” કહી મારવા જતી હતી ત્યાં “ ચંડી, કોપ ન કરો ” કહી મને અટકાવી, પેલાને આંગળીની નિશાનીથી રવાના કરી, એ અંદર પેઠા. મને ફરી કહ્યું: “ ચંડી, પ્રસન્ન થાઓ ! ”

મુકુન્દરાય

મુકુન્દરાય

રાવૈયા ગામમાં સવારના નવ દસ વાગે પાદરે વડલા હેઠ ગામનાં ઢોર ભેગાં થયેલાં છે. વડનો છાંયો ફરે અને તડકો પડે તેથી તપીને કોઈ ઢોર માંડ માંડ ઊઠી પાછું છાંયે જાય તે સિવાય ઢોર પણ નિસ્તબ્ધ થઈ ગોવાળની રાહ જોતાં બેઠાં છે. નજીક તળાવની પાળ ઉપર એક નાની પણ સુંદર પુરાતન દેરી છે. આ દેરી, ત્યાંથી જડેલા પ્રાચીન વલભીના શિલાલેખથી અત્યારે તો ઘણી જ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે પણ આપણી વાર્તાનો સમય તેના અગાઉ ત્રણ વરસ પહેલાં છે. તે વખતે તે દેરી પાસે ધર્માદાની જાર વેરેલી પડી હતી. એ જાર ચણીને ધરાઈને કેટલાય પોપટ દેરી ઉપર અત્યારે મોટાં માથાં હલાવતા હલાવતા જાણે કોઈ કારભારાં ડોળતા હોય તેમ વાતો કરતા હતા તે સમયે એક ઠાકરડો બેઠેલાં ઢોરમાંથી વાંકોચૂંકો રસ્તો કરતો ધીમે ધીમે ગામમાં ગયો. ભરવાડોની ઝોકો વટાવી તે ચૌટામાં ગયો. ચૌટામાં પેસતાં જ તેણે એક નવી ઉઘાડેલી ચ્હાની દુકાનેથી ચ્હા પીધી અને દેવતા માગી ચલમ પીધી. પછી માથાબંધણાનો છેડો છોડતો છોડતો તે બજારના મધ્ય તરફ ચાલ્યો અને વાણિયાની દુકાને આવી તેણે 'રઘનાથ'નું ઘર પૂછ્યું. ત્રણ ચાર દુકાનના વાણિયાઓએ કોઈએ

માત્ર ડોક લંબાવી, કોઈએ બહાર કૌતુકની નજર નાંખી અને કોઈએ વૈખરીથી " શું છે? શું છે? કોનું કામ છે " એમ પૂછ્યું. પેલા ઠાકરડાએ ફરી નામ દીધું. જાણે તે પ્રશ્ન પૂરો સમજવાને, વિદ્યાર્થીઓ મહેતાજીનો પ્રશ્ન જવાબ આપતા પહેલાં બોલે છે તેમ, " કોણ રઘનાથ કે?" એમ બે ત્રણ વાર બોલી એકે કહ્યું: " રઘનાથ તો બે છે. રઘનાથ જોશી, પણે જોશી ફળીઆમાં રહે છે; અને રઘનાથ ભટ, આ ખાંચામાં પહેલું ખડકીબંધ ઘર. "

' રઘનાથ ' નામ બે ત્રણ વાર બોલાતાં એ ઘરમાંથી એક બાવીસેક વરસની વિધવાએ ડોકું બહાર કાઢ્યું. ઠાકરડાના હાથમાં તાર જોઈ તેણે ઘર તરફ મોં કરી કહ્યું: " બાપુ, જુઓ જોઈએ, ભાઈનો તાર આવ્યો લાગે છે. " બાઈએ થીંગડાંવાળું પણ ચોખ્ખું અબોટિયું પહેર્યું હતું. તેનું મોં ચિંતાવાળું દેખાતું હતું, અને માથાના વાળ આજે જ કઢાવેલા હતા. છતાં તેના અંગેઅંગમાં સ્ફુર્તિ અને તંદુરસ્તી દેખાતાં હતાં અને પોતાની સ્થિતિ ઉપરના પ્રભુત્વથી અને અજ્ઞાત કૃતકૃત્યતાના સંતોષથી જે સ્વસ્થતા આવે છે તે તેનામાં હતી.

ઘરમાંથી, પહેરેલી ધાબળીએ, પાઠની ભગવદ્ગીતાનો ગુટકો એમ ને એમ હાથમાં રાખી, તેના પિતા બહાર આવ્યા, અને ઠાકરડા પાસેથી તાર નીચે નંખાવી લીધો. બાપ દીકરી ઘરમાં ગયાં. તારવાળો તેમનો ઉદ્વેગ જોઈ શીખની આશા છોડી ચાલતો થયો. રઘનાથ ભટ ધોતિયું પહેરી, માથે સફેદ પાઘડી નાંખી, ખુલ્લે ખભે એક ધોળું ખેસિયું નાંખી, હાથમાં લાકડી લઈ બજાર તરફ ચાલ્યા. ધ્રૂજતા હાથ અને અસ્થિર પગ જોઈ ગંગાએ કહ્યું: " બાપુ ! એમાં ચિન્તા ન કરશો. ભાઈને

આ વરસ આવવામાં મોડું થયું છે એટલે તાર કર્યો હશે. કાંઈ રોકાણ થયું હશે. તમે કહો તો હું ગામમાં જઈ વંચાવી આવું." ડોસાએ પોતા પર કાબુ મેળવી, માથું હલાવી ના પાડી, ચાલવા માંડયું. ગામમાં કસળચંદ વાણિયાનો દીકરો ફક્ત કપાસના ભાવના તાર વાંચવા જેટલું અંગ્રેજી ભણ્યો હતો તેની પાસે જઈ રઘનાથે તાર વંચાવ્યો. ઘણી મુશ્કેલીએ છોકરાએ તાર બેસાર્યો કે "મુકુન્દરાય મિત્રો સાથે લોકલમાં આવે છે." કેટલા મિત્રો તે તારમાંથી નક્કી ન થઈ શકયું. તાર સાંભળી ડોસા ચાલવા માંડ્યા એટલે કસળચંદે બે ઘડી બેસવા આગ્રહ કર્યો. ડોસાએ કહ્યું કે ઘેર રસોઈ કરાવવી છે એટલે ઉતાવળ છે. કસળચંદે બહુ જ મમત્વથી ડોસાને કહ્યું કે આ વખત તો ભાઈની પાસે જરૂર ટપાલની અરજી કરાવવી છે.

રામૈયામાં ટપાલનું દુ:ખ હતું. ટ્રેન થયા પહેલાં તોરણીઆ મારફત તેમને ટપાલ આવતી. હવે રામૈયા સ્ટેશન ચાર જ માઇલ દૂર હતું પણ ટપાલની વ્યવસ્થા જૂની જ કાયમ રહી હતી તેથી એક દિવસ નકામો જતો. રેલ્વેમાં નવી લાઇન થાય, નવું સ્ટેશન થાય તેમાં પોસ્ટ ખાતાને શું! એ ખાતું તો સ્વતંત્ર છે ના!

રઘનાથ ઉતાવળે પગે ઘેર આવ્યા. ડોસાના મોં પરથી કુશળ સમજી ગંગાએ કહ્યું: "હું નહોતી કહેતી! તમે નકામી ચિંતા કરતા હતા. ભાઈ આવે છે ના?"

"હા, અને સાથે તેના ભાઈબંધોને તેડતો આવે છે. હવે જમવાનું કેમ કરીશું? ગાડી આવવાનો વખત તો થઈ ગયો છે, નહિ? તેં દાળમાં હવેજ નાંખી દીધો છે?"

" હા. "

" ત્યારે લાડુ કરીશું ? "

" ના, ભાઈને લાડુ પસંદ નથી. તેના કરતાં તો શીરો તેને ભાવે છે એમ એક દિવસ કહેતા હતા. અને સાથે ભજિયાં પણ કરીશું. તમે ભજિયાં માટે જે મળે તે લઈ આવો. ઘી પણ જોઈશે. શીરા માટે બદામ તો છે. "

રઘનાથ ઘીનું વાસણ લઈ એમ ને એમ ગામમાં ગયા. બીજી બાજુ ગંગાએ તૂવરની દાળનું પાણી કાઢી નાંખી તેની લચકો દાળ કરી અને દહીં સરસ હતું તે ભાગીને કઢી કરવા માંડી. થોડીવારે રઘનાથ તપેલીમાં તાજું, લીલી ઝાંશવાળું ઘી અને બીજા હાથમાં કોળું લઈને આવ્યા અને કહ્યું: "બીજું તો કાંઈ ન મળ્યું. "

" કાંઈ ફિકર નહિ. તમે એનાં પાતળાં પતીકાં કરો. એ તો કોળાનાં પણ સરસ ભજિયાં થશે. " ગંગા ઊઠી અને ભજિયાં માટે ચણાની દાળ દળવા બેઠી. ડોસા અતિ ચીવટથી ભજિયાં માટે પાતળાં પતીકાં કરવા બેઠા. એમ આ થોડી મીનીટ પર ચિંતાજન્ય શાન્તિમાં ડૂબેલું ઘર ઘડીમાં હર્ષજન્ય વ્યવસાયમાં પડી ગયું.

રઘનાથ ભટ ગામના પ્રતિષ્ઠિત અને નાતજાતમાં સારી આબરૂવાળા ઊંચા કુટુંબના બ્રાહ્મણ હતા. નાની વયમાં માબાપ ગુજરી ગયાં હતાં પણ તેણે પોતાના જ સાહસથી પહેલાં જામનગર અને પછી કાશી જઈ અભ્યાસ કર્યો હતો. તે સંસ્કૃત સારૂં જાણતા. જ્યોતિષ, કાવ્ય, ભાગવત, કર્મ-કાણ્ડ વગેરે ભણેલા હતા. તેનો કંઠ ઘણો મધુર હતો અને

જ્યારે ભાગવતની કથા કરતાં કૃષ્ણ યમુનામાં પડતાં યશોદાએ કરેલા વિલાપનું વર્ણન કરતા કે ગોપિકાગીત ગાતા ત્યારે અભણ માણસ પણ આંસુ પાડતાં. પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી જ જ્ઞાતિજનોના દ્વેષ છતાં તે સારે ઘેર પરણ્યા અને તેમનાં જૂનાં ઘરાકો અને ગિરાસ તેના કંકાસિયા કાકા પાસેથી એની મેળે પાછાં આવ્યાં. વખત જતાં તેમણે ગિરાસમાં કંઈક વધારો પણ કર્યો. તે મોટી ઉંમરે પરણ્યા હતા એટલે તેમની પત્ની નાની ઉંમરની હતી પણ તેનું કુટુંબ ગામમાં અને નાતમાં સુખીમાં સુખી ગણાતું. હરકોરને રસોઈ ઘણી સારી અને ત્વરાથી કરતાં આવડતી. તેના જેવી, પાતળી મોટી ફૂલેલી અને બરાબર ચોડવેલી રોટલી કોઈક જ કરી શકતું અને પૂરણપોળી તો સ્ત્રીઓ તેની પાસે શીખવા આવતી. તેના જેવી ઝીણી વાટ કોઈ ન કરી શકતું અને એક જાડી વાટ કરતાં બે પાતળી વાટનો પ્રકાશ વધારે પડે છે એ તેની પોતાની શોધ હતી. પણ આ સુખ ઝાઝા દિવસ ટક્યું નહિ. નવ વરસની ગંગાને અને છ વરસના મુકુન્દને મૂકી હરકોર ગુજરી ગઈ. રઘનાથને સારા સારા ઘેરથી કહેણ આવ્યાં પણ મોટી ઉંમરે ફરી પરણવાની તેણે ના પાડી અને છોકરાંને ઉછેરીને મોટાં કરવા ઉપર જ જીવન ગાળવા માંડ્યું. છોકરાં નાનાં હોવાથી અને સગાં દ્વેષીલાં હોવાથી તેમને બહારગામ જવાનું છોડી દેવું પડ્યું છતાં કરકસરથી અને અંગમહેનતથી તે સારી રીતે રહી શકતા અને પાંચ પૈસા બચાવી પણ શકતા. ગંગા ચૌદમે વરસે વિધવા થઈ એ એમના જીવન ઉપર બીજો વધારે કારી ઘા પડયો. પશ્ચિમવયમાં આ ઘા ઠેઠ સુધી રૂઝાઇ ન શકયો. ગંગામાં માતાની

આવડત, સુઘડતા અને પિતાનું સંસ્કારીપણું, ધીટપણું ઉતર્યાં હતાં; તેણે જ નાના ભાઈને ઉછેરવાનો અને ઘરનો બીજો બધો ભાર ઉઠાવી લીધો. રઘનાથની સેવા તે માતા જેવા કોમલ સ્નેહથી કરતી પણ રઘનાથમાં જૂનો ઉલ્લાસ કદી ફરી આવ્યો નહિ. તેની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા એની એ રહી, પણ નવાં કાર્યોનો ઉત્સાહ મંદ થયો અને દહાડે દિવસે તે ઓછાબોલો થતો ગયો. ભગ્નહૃદયમાંથી જાણે તેનું જીવન વેગથી સરવા માંડયું—માત્ર પુત્રને પ્રતિષ્ઠિત જોવાની તેની જૂની ઇચ્છામાં નિઃશબ્દ નિષ્ક્રિય તીવ્રતા આવી. આવી સ્થિતિમાં પણ ગામમાં તેની પ્રતિષ્ઠા એ જ રહી હતી. ઉલટું દુઃખમાં રાખેલી ધીરજથી તેના તરફ પૂજ્યભાવ થયો હતો.

મુકુન્દમાં માબાપની સર્વ શક્તિ ઉતરી આવી હતી ખરી પણ તેના પિતાના ઔદાસીન્યને લીધે તે કેળવાઈ નહોતી. નાનપણથી જ તેને સ્વતંત્રતાથી કામ કરવાની ટેવ પડી હતી અને એ ટેવ, અંગ્રેજી શિક્ષણ લેવા તે બહારગામ ગયો ત્યારથી વધવા માંડી. મેટ્રીક થયા પછી તે કૉલેજમાં ગયો હતો. અત્યારે તે બી. એસ. સી. ના પહેલા વર્ષમાં હતો અને ઉનાળાની રજા પડેલી હોવાથી ઘેર આવતો હતો.

કૉલેજના અભ્યાસના આ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર્ય અને ભાવી કારકીર્દી કંઈક ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડે છે. અને કૉલેજના સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણને લીધે અને પરીક્ષાની ચિંતા ન હોવાથી આ વરસમાં વિદ્યાર્થીમાં માનસિક અને શારીરિક ઉલ્લાસ પણ ઠીક હોય છે. આપણા મુકુન્દરાયમાં પણ આ વરસ ઠીક ઉલ્લાસ આવ્યો હતો. તે ટેનિસ સારૂં રમી શકતો, ટેનિસની છેલ્લી રમતમાં જ માત્ર તે હાર્યો હતો પણ તેની

રમવાની છટા ઘણી જ વખણાઈ હતી. તેની છટાથી જ અને સામાન્ય રીતભાતથી સ્ત્રી–વિદ્યાર્થીઓનો તે ખાસ માનીતો થયો હતો. સ્ત્રી–વિદ્યાર્થીઓ ટેનિસમાં તેને ભાગીદાર તરીકે માગતી. અને હમણાં તો ટેનિસ કરતાં પણ સ્ત્રીઓ તરફની રીતભાતથી સર્વ પુરુષ–વિદ્યાર્થીઓ પણ તેને ઘણું માન આપતા. કૉલેજમાં મિસ ગુપ્તા કરીને એક બહુ જ જાજરમાન વિદ્યાર્થિની હતી. પુરુષો તરફ કંઈક તિરસ્કારની નજરથી તે જોતી. ડિબેટિંગ સોસાઈટીમાં તે પુરુષોને હસી કાઢતી. પણ ઘણી વાર સ્ત્રીઓનો આવો તિરસ્કાર પુરુષને વધારે આકર્ષવા માટે જ હોય છે. મિસ ગુપ્તાને પણ તેમ થયું. અનેક પૈસાદારો અને ફૅશનેબલ યુવાનો તેની સેવા કરવા તલસતા. ટેનિસમાં, સામા પક્ષના પુરુષો તરફથી બહુ જ સહેલાં પોઈન્ટ્સ તેને મળતાં અને તેના વળતા ફટકા નહિ લઈ શકવામાં પુરુષો પોતાને ધન્ય માનતા. પણ તેમાં અનન્ય સેવાનો લાભ તો મુકુન્દને મળ્યો. એકવાર મુકુન્દે તેના પક્ષકાર થઈ તેને ત્રણ સેટોમાં લાગલગટ જીત અપાવી, ત્યારથી તેમની મૈત્રી વધી. પછી લેબોરેટરીમાં પણ બન્ને અનાયાસે ઘણીવાર એક જ ટેબલ પર ભેગાં થઈ જતાં. એકવાર મુકુન્દના ટેબલ પર મિસ ગુપ્તા જઈ ચડયાં. મુકુન્દે ટેસ્ટ–ટયુબમાં એક સુંદર વાદળી રંગનું ડિપોઝિટ બનાવ્યું હતું તે બતાવી કહ્યું: “ મિસ ગુપ્તા, શું તમને આ રંગ સુંદર નથી લાગતો ? ” મિસ ગુપ્તાએ હા પાડી. મુકુન્દે વાત લંબાવી: “ સાયન્સને લોકો જડ માને છે પણ કોણ કહેશે આમાં સૌંદર્ય નથી ! ” મિસ ગુપ્તાએ ફરી હા પાડી. મુકુન્દ આગળ વધ્યો : “ તમને નથી લાગતું આ રંગની સાડી હોય તો શોભે ? ” મિસ ગુપ્તાએ કહ્યું: “ હા

એ રંગની સાડી હોય છે પણ ખરી." મુકુન્દે જરા વધારે બહાદુર થઈ કહ્યું: "હોવી જ જોઈએ. હિંદુસ્તાન તો રંગોનો દેશ છે. આપણે રંગોના પ્રયોગો કરવા જોઈએ. આ રંગને આપણે સરખાવી જોઈએ તો કેવું?" મિસ ગુપ્તાને આમાં ઘણો રસ પડ્યો. બીજે દિવસે મિસ ગુપ્તા એવી જ સાડી પહેરીને આવી અને મુકુન્દને એ રંગનું સોલ્યુશન બતાવવા કહ્યું. મુકુન્દે કહ્યું: "તમે પોતે જ બનાવો. હું બધી સામગ્રી કરી આપું." મુકુન્દે તેમ કર્યું. બધી ક્રિયા કર્યા પછી એક હાથમાં ટેસ્ટ-ટ્યુબ અને બીજા હાથમાં શીશી લઈ મિસ ગુપ્તા છેવટનું દ્રવ્ય રેડતી હતી, અંદર ધીમે ધીમે રંગ થતો જતો હતો તે જોતી હતી, અને તે જ વખતે તેના માથામાં ખોસેલી પિન નીકળી ગઈ, અને છેડો સરવા લાગ્યો. અરધું જાણતાં અરધું અજાણતાં તેનાથી મુકુન્દનું નામ દેવાઈ ગયું અને મુકુન્દે 'કંઈ નહિ' કહી તેનો છેડો બહુ જ વિવેક અને મર્યાદાના દેખાવથી ખભા પર સરખો કરી આપ્યો. બસ. ત્યારથી મુકુન્દ જ આખી કૉલેજમાં ધન્યતમ યુવાન ગણાવા લાગ્યો.

મુકુન્દની પ્રતિષ્ઠા હવે વધવા માંડી. બધા વિદ્યાર્થીઓ તેને માન આપવા લાગ્યા. નોકરો પણ તેને સલામ ભરવા લાગ્યા, અને તેનો હુકમ ઉઠાવવા લાગ્યા. તેનો ટેસ્ટ વખણાવા લાગ્યો. તેની મૈત્રી કરવી એ ફૅશન થઈ. તેને ઘણા પૈસાદાર મિત્રો થયા. તેમને તે કેટલીક ઉત્તમ ચીજોના ઉપયોગ શીખવતો, ટાઈના પ્રકારો શીખવતો, રૅકેટ સંબંધી અને ફટકા મારવા સંબંધી સલાહ આપતો, છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબ સંબંધી અભિપ્રાય આપતો. આ બધા પ્રસંગોથી તે પોતે ન ખરીદી શકે એવી ઘણી ચીજો તેને વગર પૈસે મળતી.

મિત્રો આગળ તે ગરીબ દેખાવું પસંદ કરતો નહિ. પૈસાદાર દેખાવાની કળા પોતાને સિદ્ધ છે એમ તે માનતો. તેની પાસે પૈસા ઓછા હતા પણ તે પાકીટ ઊંચી જાતનું વાપરતો. તે બનાતના ઊંચા જોડા લઈ શકતો નહિ પણ બ્લેંકો લગાડી તેને બરાબર સફેદ અને ડાઘા વગરના રાખી શકતો. પાટલૂન નેકટાઇ પહેરવાનો રિવાજ તેણે હજી દાખલ કર્યો નહોતો પણ ઝીણાં ફરફરતાં ધોતિયાં તે સુંદર રીતે પહેરતો. આ બધાનું પરિણામ એ થતું કે જો કે તેના બહારના દેખાવના પ્રમાણમાં તે બહુ કરકસરથી રહેતો પણ પોતાની સ્થિતિથી ઘણું વધારે ખરચ કરતો અને બાપ પાસેથી ચોપડીઓ મગાવવાના ખોટા બહાનાથી તેને ઘણી વાર પૈસા મગાવવા પડતા.

તેની છેવટની ફતેહોથી અંજાઈ પાસેના કેટલાક પૈસાદાર મિત્રો તેને ત્યાં આ વખતે વેકેશન ગાળવા આવતા હતા.

ગંગા અને રઘનાથ, ભાઈ માટેની ધામધૂમમાં પડ્યાં હતાં એટલામાં બાપના તીવ્ર કાને બહાર એકાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે સાંભળીને તે ખડકી તરફ ધીમે ઉઠીને જાય છે એટલામાં એકામાંથી એકદમ ઉતરી ‘ કમ ઑન, કમ ઑન ’ કરતો મુકુન્દરાય ખડકીમાં આવ્યો. તેની પાછળ બે જણા ખાખી ખમીસ, ખાખી નેકટાઈ અને ધોતિયાં પહેરેલા, એક હાથમાં બિસ્ત્રો અને બીજા હાથમાં ટેનિસનું પ્રેસમાં દબાવેલું અને ખાખી રબરની ખોળવાળું રૅકેટ લઈને ખડકીમાં પેસતા હતા. રઘનાથે “ ભાઈ આવ્યો ” કહ્યું પણ મુકુન્દ-રાયનો મિત્રો તરફનો વિવેક હજી પૂરો થયો નહોતો એટલે તેણે કાંઈ જવાબ ન દીધો. અંદર આવી, મુકુન્દરાય, ઘંટીના અવાજથી, જાણે પોતે દોરી રાખેલું કોઈ સુંદર ચિત્ર કોઈએ

ભૂંસી નાંખ્યું હોય તેમ, ચ્હીડાઇને બોલ્યો: "આ અત્યારે ઘંટી કોણ ચલાવે છે?" ગંગાએ, જરા લોટવાળા હાથ ખંખેરતાં હસતે મોઢે બહાર આવી કહ્યું: "ભાઈ તમારે માટે ભજિયાંનો લોટ જરા દળતી હતી. મોઢું કેમ સૂકાઇ ગયું છે?" મુકુન્દે એ જ અવાજમાં કહ્યું: "પણ હજી તમે રસોઈ નથી કરી? મેં તાર કર્યો હતો ને! કેટલું બધું મોડું થયું? અલ્યા એકાવાળા ટ્રૂંકો અંદર લાવ. આવોને મિસ્ટર પંડિત, મિસ્ટર ચોકશી." બન્ને મહેમાનો, ઘંટીના અવાજથી મુકુન્દરાયને જે આઘાત લાગેલો હતો તેના સાક્ષી થઈ તેની સ્થિતિ વધારે કફોડી ન કરવા, ખડકી બહાર સામાન લેવા પાછા ગયા હતા, તે અંદર આવી ઊભા રહ્યા. મુકુન્દરાયની પૂર્વની મૂંઝવણ હજી બંધ પડી નહોતી અને તેથી અંદર બોલાવેલા મિત્રોને શું કહેવું તે તેને તરત સૂઝ્યું નહિ. ખૂરશી ટેબલ હોય તો મિત્રોને અંગ્રેજીમાં કહી શકાય કે 'કૃપા કરી તમારી બેઠક અહીં લ્યો' પણ આ તો ઓટલો, તેના પર ચડવાનાં પગથિયાં, તેમાં મિત્રોને શું કહેવું? આ ગામની અને ઘરોની રચના તેને બહુ જ અર્થ વિનાની લાગી. તેના પિતા તેના આગલા પ્રશ્નોનો જવાબ ગળી જઈ, તેની વિહ્વલતા કંઈક સમજી, બોલ્યા: "આવોને ભાઈ, અહીં બેસવું હોય તો અહીં બેસો, ખાટલા ઉપર. નહિ તો ખડકી ઉપરની મેડીએ તમારો ઉતારો રાખ્યો છે ત્યાં સામાન મૂકાવો."

મુકુન્દને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા અને મિત્રો માટેની ચીવટ બતાવવા હજી જરા વધારે પ્રશ્નો કરવાની જરૂર લાગી. "ઉપર સાફ કરાવ્યું છે?" ડોસાએ અતિ ભાવ-પૂર્વક કહ્યું: "રજાઓ પડી ત્યારથી બહેન એ મેડી હમેશાં

સાફ કરે છે." આ ઉત્તર પણ તેને રૂચ્યો નહિ. એકાવાળાને બિસ્ત્રા અને ટ્રંકો ઉપર મૂકવાનું કહી તેણે ફરી પૂછ્યું: "પણ ત્યારે હજી સુધી રસોઈ કેમ તૈયાર થઈ નથી? મેં એટલા માટે તો તાર કર્યો હતો."

"પણ ભાઈ, તાર તો હજી હમણાં આવ્યો, અને ગામમાં વંચાવવાનું પણ દુઃખ."

રેલ્વેનો તાર, મૂકનાર મુસાફર પહેલાં જવલ્લે જ પહોંચે છે એ હકીકત સર્વ જાણે છે. પણ માણસ કોણ જાણે શાથી એમ માને છે કે મનના વેગથી હકીકતને ઉડાડી મૂકી શકાય છે. પણ હકીકત હમેશાં અર્થહીન હોય છે અને તેને નહિ સ્વીકારનારનાં કાર્યોને અર્થહીન કરે છે.

મુકુન્દે ઘણા જ વેગથી કહ્યું: "અરે, તાર તે કેમ મોડો આવે? મેં ઠેઠ ઝાંખરિયા જંકશનથી કર્યો હતો ને?"

ગંગાએ ભાઈની નિર્બળતાનો લાભ લીધા વિના જરા હસીને કહ્યું: "ભાઈ, એ તો અમને શી ખબર પડે? પણ જે તે તમારે જમવાનું નહિ મોડું થાય. ચ્હા બા પીશો, ન્હાશો, ત્યાં રસોઈ તૈયાર હશે."

ગંગાના હાસ્યથી મુકુન્દના મનનું હાસ્યદ્વાર ખૂલ્યું. જાણે વસ્તુસ્થિતિ માટે માફી માગતો હોય તેમ પોતાના મિત્રો તરફ વળીને તેણે હસીને કહ્યું: "આ તો ગામડું છે. તાર કરીએ તોપણ આ સ્થિતિ!" મિત્રોએ 'કાંઈ નહિ' કહી પોતાની ઉદારતા બતાવી. એટલામાં એકાવાળાએ ટ્રંકો અને બિસ્ત્રા મેડી ઉપર ચડાવી દીધા હતા એટલે "ચાલો ત્યારે ઉપર જઈએ" કહી તે મિત્રોને લઈ મેડી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં

એકાવાળાએ ભાડું માગ્યું. મુકુન્દે ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું, તેની ચાંપો ચપ ચપ ઉઘાડી, અને અંદરથી એક રૂપિયો કાઢી એકાવાળા તરફ જાણે રૂપિયામાં શું છે એવા અભિનયથી ફેંકયો. એકાવાળો રૂપિયો લઈ ચાલવા જતો હતો ત્યાં રઘનાથ ભટે કહ્યું: "કેમ ભાઈ, આટલું બધું ઠરાવ્યું હતું? એકા તો આઠ દસ આનામાં આવે છે."

મુકુન્દે બેદરકારીથી જવાબ આપ્યો: "અમે તો કોઈ દિવસ ભાડું ઠરાવતા જ નથી. એટલી રકમમાં પાછું શું માગવું? એની પાસે છૂટા પૈસા પણ નહિ હોય. કેમ અલ્યા છૂટા પૈસા છે?"

પેલો તો ના જ પાડે ના!

મુકુન્દે વાત બંધ કરાવવાને માટે મોઢાનો ફેરફાર કર્યો પણ તેના પિતા એ સમજી શકયા નહિ. તેમણે કહ્યું: "એટલા પૈસા તો ઘરમાંથી પણ નીકળશે. નહિ તો બજારમાંથી પણ મળશે."

મુકુન્દે આખરે છેવટના ફેંસલાના અવાજથી કહ્યું: "કાંઈ નહિ, બિચારો ગરીબ છે." એકાવાળો આ રઘનાથ ભટના દીકરાને સલામ ભરી ચાલતો થયો. પણ પોતાના ઘરની સ્થિતિ આમ ચાર છ આના પાછા લેવા જેવી છે એ બાબત આટલી બધી ખુલ્લી રીતે ચોળાઈ તેથી મુકુન્દને માઠું ઘણું લાગ્યું. પ્રયત્નથી હસતું મોં રાખી તે ઉપર ગયો. સમાન સાથે નિરર્થક હાસ્ય અને અસમાન તરફ નિરર્થક તોછડાઈ એ આધુનિકતાનાં લક્ષણો છે.

ઉપર જઈ થોડી વાતચીત કરી પછી ચ્હા પીધી. ચ્હા પીધા

પછી જ સવારનાં શારીરિક નિત્યકર્મો કરવાનો આ મિત્રોનો રિવાજ હતો અને આવી ટેવો પોતાની વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા તરીકે તેઓ જાળવી રાખતા હતા અને વધારતા જતા હતા. ધીમે ધીમે ચ્હા પી, સીગારેટ પીતાપીતા,—મુકુન્દ કોઈ વાર બીજાની આપેલી સીગારેટ પીતો પણ આજે તેના પિતાના માનમાં તેણે લેવા ના પાડી હતી—ત્રણે જણ બહાર ગયા.

ગંગાનું કહેવું અક્ષરશઃ ખરૂં પડયું. મુકુન્દ અને તેના મિત્રો આવીને નાહી રહ્યા ત્યારે જમવાનું તૈયાર થઈ ગયું હતું. વૃદ્ધ રઘનાથ, જુવાનો સંકોચ ન પામે માટે, પોતે પાછળથી જમવાની ઇચ્છા બતાવી અધૂરી રહેલી માળા પૂરી કરવા બેઠા. ગંગાએ પાટલા અને લોટા ભરીને તૈયાર મૂકયા હતા ત્યાં ત્રણેય કૅાલેજિયનો બેઠા. મુકુન્દે કહ્યુંઃ "ગંગા, લે પીરસ."

ગંગા શીરો પૂરી અને દાળ પીરસેલી થાળીઓ બહાર લાવી એ જોઈને જ મુકુન્દનો પિત્તો ગયો. તે બોલી ઊઠયોઃ "શીરો કેમ કર્યો છે?"

ગંગાએ ધીરજથી જવાબ આપ્યોઃ "ભાઈ, બીજું કરવાનો વખત જ નહોતો." મુકુન્દે જ એકવાર કહેલું કે શીરો તેને બહુ ભાવે છે પણ ગંગા કુદરતી રીતે જ કળી ગઈ કે એ જવાબથી ભાઈની સ્થિતિ ખરાબ થશે, એટલે તે ગમ ખાઈ ગઈ. પણ મુકુન્દ એમ શાન્ત થાય તેમ નહોતો. "એનો એ જવાબ ન આપ. પૂરણપોળી કરવી હતી."

"ભાઈ, દાળમાં હવેજ નાંખી દીધો હતો. ફરી દાળ મૂકું તો ઘણી વાર થઈ જાય."

"અને શાક તો બિલકુલ કર્યું જ નથી?"

"બીજું કાંઈ મળતું નહોતું. પણ ભજિયાં કર્યા છે."

ઉપરી અમલદાર તાબેદારનો ખુલાસો સ્વીકારતો હોય એવે અવાજે મુકુન્દે કહ્યું: "ઠીક ત્યારે; શેનાં કર્યા છે?"

"કોળાનાં."

મુકુન્દને આ અસહ્ય લાગ્યું. તેણે ચાખવા જેટલી રાહ જોઈ હોત તો તેને અને તેના મહેમાન મિત્રોને સમજાત કે શહેરનાં ભજિયાંથી આ કોઈ રીતે ઉતરે તેવાં નહોતાં. પણ તેને તો કોળાનું નામ જ ખરાબ લાગ્યું. તેનાથી મોટા અવાજે બોલી જવાયું: "કોળાનાં તે કાંઈ ભજિયાં કહેવાય!

ગંગાને ઘણું ઓછું આવ્યું. તેણે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. મુકુન્દને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે એ જ જોઈતું હતું. બહેનના! સામું પણ મુકુન્દે જોયું નહિ. તેણે થોડી વાર રોષ-ભર્યે મોંએ ખાધા કર્યું અને પછી મિત્રો સાથે શહેરના સીનેમા, પાર્ટીઓ વગેરેની વાતો કાઢી તેમનું મનરંજન કરવા માંડયું.

મુકુન્દરાયને અંગ્રેજી ભણેલા તરીકે સ્ત્રી માટે માન પણ ન હોય એ વાંચનાર કદાચ માનવા તૈયાર નહિ હોય! પણ હું એમ ક્યાં કહું છું? મેં તો પહેલેથી જ જણાવ્યું છે કે મુકુન્દરાયને સ્ત્રીઓ માટે માન હતું, સ્ત્રીઓ તરફ ઘણો સારો આદરભાવ રાખવા માટે તેના મિત્રો તેના તરફ ઘણો આદરભાવ રાખતા. પણ સ્ત્રીઓ એટલે કઈ સ્ત્રીઓ? જેમના તરફ સ્ત્રીભાવ થઈ શકે તે સ્ત્રીઓ, અને સ્ત્રીનો એક અર્થ પત્ની પણ થાય છેઃ ઘણીવાર અનેક અર્થોમાંથી એક જ અર્થ હૃદય અને કાર્યમાં ઉતરવા પામે છે.

સવારે ટપાલ સંબંધી થયેલ વાતચીત મુકુન્દને કહેવાને રઘનાથ ઘણા વખતથી રાહ જોતા હતા. પણ તેને વાતનું

મુખ મળતું નહોતું, છતાં ધીમેથી વાત કાઢવા તેણે કહ્યું: "કેમ હવે તો આરામ લેશો ખરૂં ના ?"

મુકુન્દે ટૂંકમાં 'હા' કહી.

રઘનાથે આગળ ચલાવ્યું: "પછી જરા આ ભાઈઓને ગામ દેખાડજો. પેલી તળાવની પાળ ઉપરની દહેરી બતાવજો. તેમાં શિલાલેખ છે તે બતાવજો."

મુકુન્દને ગામડાની વાત જ કાપી નાંખવી હતી. તે કહે: "હવે એમાં તે શું જોવું છે ?"

ડોસા ત્યાં પણ પાછા પડયા. તો પણ આગળ બોલ્યા: "તો પણ જરા નમતે પહોરે કસળચંદને ત્યાં જજો. તેઓ સંભારતા હતા તમને. અને કહેતા હતા કે આ વખતે તો ભાઈની પાસે ટપાલની અરજી જરૂર લખાવવી છે."

આ બધી ક્ષુલ્લક બાબતોથી વળી મુકુન્દને માઠું લાગ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો: "તે અમે આમ કૉલેજમાં ખૂબ કામ કરીને થાકીને આવ્યા હોઈએ ત્યાં વળી અરજી ક્યાં લખવા જઈએ !" અને આમ કહેતાં માથાની બાબરી આંખ પર સરી આવતી હતી તેને જગાએ પાછી ફેંકવા તેણે મોઢું ત્રાંસું ઉછાળ્યું. તેથી તેના મનના અને વાણીના ઉછાંછળાપણાનો એ બરાબર ઉચિત અભિનય થઈ રહ્યો. તેના બાપે બોલવું બંધ કર્યું.

ત્રણેય જણા મેડીએ સૂવા ગયા. મિ. પંડિત અને ચોકશી તો ઊંઘી ગયા પણ મુકુન્દને ઊંઘ ન આવી. તેનું ચિત્ત વિચારે ચઢ્યું.

'ડોસાએ મારી પ્રતિષ્ઠા ઉપર બધું પાણી ફેરવ્યું. હવે આ ચોકશી ને પંડિત એમ જ માનશે કે હું તો ગરીબ છું.

કૉલેજમાં બધેય કહી દેશે. મેં નિશાની કરી તોય એકાવાળાની વાત પડતી ન મૂકી! હું કૉલેજમાં કેટલી કરકસર કરૂં છું તે એ સમજતા જ નથી. મિ. દલાલ પચીસ રૂપીઆનું રૅકેટ વાપરે છે અને હું આઠ જ રૂપિયાનું વાપરૂં છું. તેથી જ હું તે દિવસે ટુર્નામેન્ટમાં હારી ગયો. છતાં સ્ટાઇલ તો મારી જ વખણાઈ હતી. કલેકટરે અને તેની પત્નીએ મારૂં નામ પૂછ્યું હતું. હવે આમ કયાં સુધી સહન કરવું? કયાં સુધી માન રાખવું? હવે મારે એકવાર ડોસા સાથે ચોખવટ કરવી જ જોઈએ. માન રાખવું એ મનની નબળાઈ છે......'

મુકુન્દ, મિત્રો જાગે નહિ તેમ, બાપને કહેવાનો નિશ્ચય કરી ઊઠયો. રઘનાથ પાસે ગયો. મુકુન્દની વર્તણુકથી તેમને માઠું લાગ્યું હતું અને 'રુચિ નથી' કહી તે જમ્યા પણ નહોતા. અત્યારે ઉદાસીન થઈને થાકીને જરા આડે પડખે થયા હતા. જરા સળવળાટ સાંભળતાં જ આંખ ઉઘાડી મુકુન્દને જોઈ તેઓ બેઠા થયા. મુકુન્દ પાસે બેઠો પણ કોણ જાણે, તેના મિત્રો અને કૉલેજનું વાતાવરણ નહોતું તેથી, કે પિતા પાસે છૂટ લેવાની ટેવ નહિ તેથી, તે વાત શરૂ કરી શકયો નહિ. તેણે ફરી સબળ થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કૃત્રિમ વેગ અને બળથી તે બોલવા માંડયો. પણ આથી તેના બોલવામાં કાંઈ મર્યાદા કે ઢંગધડો કે ક્રમ કે વિચારસંકલના પણ રહી નહિ. "આવું હું કયાં સુધી સહન કરી શકું? તમે મારી પ્રતિષ્ઠા મારા ભાઈબંધોના દેખતાં ખોવરાવી છે. મારે રૅકેટ વગર ચલાવવું પડે છે. તમે નક્કામો લોભ બહુ કરો છો! હું તમારી આમન્યા કયાં સુધી રાખું?" વગેરે તે જેમ આવે તેમ બોલી ગયો. રઘનાથ પોતાની ટેવ પ્રમાણે

ચૂપ જ રહ્યો. ફરી મુકુન્દને ન સમજાયું કે હવે શું કરવું. પણ એટલે આવ્યા પછી વાત પૂરી કરવા સિવાય ઉપાય નહોતો. તેણે ફરી બળનો નિશ્ચય કર્યો અને પૂછ્યું: "ત્યારે શું કહો છો ?" રઘનાથ ખિન્ન પણ શાન્ત વદને બોલ્યા: "શેનું ?"

"આ પૈસામાં હેરાન થાઉં છું તેનું ?"

"પણ પૈસા તો છે તેટલા મોકલું છું. બીજા ક્યાંથી કહાડું ?"

મુકુન્દને તો હવે વાતને ઠેઠ પહોંચાડવી હતી. તેણે કહ્યું: "તો ખેતરો વેચી નાંખો. હું મારા અભ્યાસની ખાતર ગમે તેટલો આત્મભોગ આપવા તૈયાર છું !"

"પણ ખેતરો એમ વેચી દઈએ તો ગંગાનું શું થાય ?"

મુકુન્દને એક ક્ષણમાં અનેક વિચારો આવી ગયા. વિધવાવિવાહ નહિ કરવાનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામો ઉપરાંત તેને બીજાં ઘણાં દેખાયાં. આ ઉપાય પિતાને સમજાવવાનું તેને મન થઈ ગયું પણ જીભ ન ઉપડી. બધા વિચારો સંકેલીને તેણે એટલું જ કહ્યું: "ગંગાની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. અત્યારે બરાબર ખરચ કરીએ તો મારે સારી ઓળખાણ પિછાણ થાય અને ભવિષ્યમાં તેથી ફાયદો થાય. ગંગાનો નિભાવ તો તેથી સહેજમાં થઈ જશે."

તેના પિતાએ તેને જવાબ ન આપ્યો. મુકુન્દ મોટો થઈને કમાય એ એમને એટલું બધું અસંભવિત ન લાગ્યું, પણ કમાઈને બહેનને નિભાવે એ અસંભવિત લાગ્યું. મુકુન્દ કૉલેજમાં કેવાં કેવાં ખરચ કરે છે અને બીજાં તેને ક્યાં ક્યાં કરવાં છે તે તે જાણતા નહોતા, પણ મુકુન્દે આજ સુધી, સારાં રૅકેટ, સારા જોડા, કોટ પેન્ટ, જાતજાતના કૉલર

ટાઈ હૅટ વગેરે લેવાના અનેક મનસૂબા કરી કરીને અંતરમાં સંઘરી રાખ્યા હતા તેનો ભાવ તેના મોં પર શું જાણે શાથી રઘનાથ કળી ગયા. તેમને સમજાયું કે મુકુન્દની કમાણીમાં ગંગાનો સમાસ થવાનો નથી અને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી તે માત્ર એટલું જ બોલ્યાઃ "એમ ન થાય." મુકુન્દ હજી પણ બળનું આવાહન કરત પણ શું કહેવું તે સૂઝયું નહિ તેથી "ઠીક ત્યારે" કહીને ઊઠયો. છેલ્લા શબ્દો બોલતાં તેણે ફરી મોઢું ત્રાંસું ઉછાળ્યું અને ઉપર ગયો.

ગંગાએ આ વાત બીજા ઓરડામાં રહી સાંભળી હતી અને તેથી તેને ઘણું જ માઠું લાગ્યું હતું પણ મનનો ભાવ દબાવી તે નિત્યને સમયે પાણી ભરવા ઊઠી. આજે પાણી વધારે વર્યું હતું તેથી તે બે હાંડા લઈ પાણી ભરવા નીકળી અને મોઢું ન દેખાય માટે એકદમ પસાર થઈ ગઈ. તેને જોઈ રઘનાથ સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠી ગયા અને બારણામાં જઈ કહ્યુંઃ "ગંગા, બે હાંડા શા માટે લે છે? બહુ પાણી જોઈએ તો પૈસા દઈ મંગાવ." "આ તો નાનો હાંડો છે" એમ કહેતાં તો તે ખડકી બહાર દૂર ચાલી ગઈ.

મુકુન્દ મેડી ઉપર આવી ટ્રેનમાં લીધેલું પેપર ખાલી વાંચવા માંડયો હતો. થોડીવારે તેના મિત્રો જાગ્યા. 'કેમ ચ્હા કરીશું' કહી તેણે ચ્હા કરવાની શરૂઆત કરી. તેના મિત્રોએ હવે કાંઈક પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યા. મુકુન્દની નાત, જાત, તેનાં ભાંડુ, વગેરેથી શરૂ થઈ વાત આગળ ચાલવા માંડી. ચ્હાની આશાથી તેમનામાં ઉત્સાહ આવ્યો હતો અને તે ઉત્સાહમાં મુકુન્દ સ્ટવને જોરથી પંપ કરતો જતો હતો અને બધા ઊંચે સાદે વાતો કરતા હતા. ત્યાં ગંગા પાણી ભરીને

આવી અને ખડકીમાં બન્ને હાંડા સાથે પેસાય તેમ નહોતું તેથી ઉપલો હાંડો ઉતરાવવા તેણે મુકુન્દને સાદ કર્યો. મુકુન્દે તે સાંભળ્યો નહિ પણ તેના પિતા ગંગાના જ વિચારો કરતા હતા તે ખડકીએ આવી પહોંચ્યા. હાંડો ઉતારતાં દરમ્યાન તેમણે ઉપરથી મુકુન્દનાં કેટલાંક ત્રુટક વાકયો સાંભળ્યાં. અનેક અંગ્રેજી શબ્દોની વચ્ચે વચ્ચે નાત, વિધવાવિવાહ, ગંગા, કેળવણી વગેરે શબ્દો આવતા હતા. રઘનાથ અને ગંગા બન્ને, મુકુન્દે બપોરે કરેલી વાત ઉપરથી એટલું સમજી ગયાં કે મુકુન્દ ઘર, ગંગા,–પોતા સિવાય સર્વને વિશે, ઘણું જ અપમાન-કારક બોલતો હતો. બન્ને બોલ્યા વિના ઘરમાં ગયાં.

સાંજના પાંચેક વાગ્યે મુકુન્દ ગામમાં જઈ એકો કરી લાવ્યો. એકાવાળા પાસે સામાન એકામાં મૂકાવી, ઓટલા પાસે ઊભો રહી બોલ્યો: "મારા મિત્રો જાય છે. તેમને મૂકવા હું સ્ટેશન સુધી જાઉં છું. સાંજે મારે જમવું નથી. મારી રાહ ન જોશો." જવાબની રાહ જોયા વિના હાથમાં લાકડી ફેરવતો તે મિત્રોની સાથે ચાલ્યો.

ઘરમાં સર્વત્ર સુનકાર થઈ રહ્યો. કોઈ મોટું તોફાન આવે, અનેક વહાણોને ફાડી, તોડી, ડુબાડી પસાર થઈ જાય અને પછી દરિયામાં શાન્તિ ફેલાય તેવી શાન્તિ ઘરમાં ફેલાઈ રહી. રઘનાથને ઘણીવાર ઉદાસીનતા થઈ આવતી, ત્યારે થોડા સમયની શાન્તિથી જ તે સ્વસ્થ થતા, તે ગંગા જાણતી હતી માટે તે કશું બોલી નહિ. ઠેઠ રાત પડવા આવી ત્યારે તેણે ધીમે રહી કહ્યું: "બાપુ, જમવા ઊઠોને, તમે સવારના જમ્યા નથી." પણ આજની ઉદાસીનતા હજી ઉતરી નહોતી. ગંગા પિતાની પાસે આવીને બેસી રહી પણ રઘનાથ કશું બોલ્યા જ નહિ. કોઈ એક જ બિન્દુ

ઉપર નજર રાખી બેસી રહ્યા. ગંગાને લાગ્યું કે ડોસાના મનનો ઉભરો વાત કરાવ્યા વિના શમશે નહિ. તેણે કહ્યું: "તમે તેમાં દિલગીર શું થાઓ છો. તેણે તાર મોકલ્યો છતાં રસોઈ બરાબર ન કરાઈ તેથી ભાઈ ઘણા ચીડાઈ ગયા તેમાં તમે શા માટે દિલગીર થાઓ છો?" ડોસા છતાં પણ શાન્ત જ રહ્યા, નજર પણ ન ખસેડી. વસ્તુસ્થિતિનો વધારે મર્મભાગ ખોલવાની જરૂર જણાઈ. ગંગાએ કહ્યું: "તમે મારી આટલી બધી ચિન્તા શા માટે કરો છો? કાંઈ હું અશક્ત કે નિરાધાર નથી થઈ ગઈ. અને મારે ભાઈ જેવો ભાઈ છે!" ડોસાએ નજર ફેરવ્યા વિના જ જાણે હજી મનમાં જ વિચાર કરતા હોય તેમ કહ્યું: "એ હવે આપણો નથી રહ્યો." ડોસા બોલવા માંડયા તેથી ઉત્સાહમાં આવી ગંગાએ કહ્યું: "હવે એવું તે હોય." ડોસાએ ફરી કહ્યું: "હા, એ આપણો ન્હોય. એ ગયો જ સમજો." એ વખતે બહાર ઓટલા પરથી અવાજ આવ્યો: "એ મુકુન્દ ગયો છે."

મુકુન્દે પોતાના જેવા સુધરેલા માણસને, કોઈ મિત્ર નહિ, કોઈ વિનોદનું સાધન નહિ, એવી સ્થિતિમાં ગામડામાં કેવી મુસ્કેલી પડે છે તે ઘણી જ નિખાલસતાથી મિત્રોને રસ્તે કહ્યું, અને મિત્રોએ તેને સામાન વિના પણ સાથે આવવા આગ્રહ કર્યાથી તે ટ્રેનમાં જ તેમની સાથે ચાલ્યો ગયેલો. તેણે એકાવાળા સાથે કહેવરાવ્યું હતું કે પોતે ગયો છે. તે સંદેશો એકાવાળાએ બરાબર રઘનાથ ભટને ત્યાં પહોંચાડયો. એકાવાળાનું વાક્ય પ્રસ્તુત વાતચીતમાં એવું મળી ગયું કે રઘનાથ કે ગંગાને કશું પૂછવાનું રહ્યું નહિ.

ગંગાએ જોયું કે હવે દલીલને અવકાશ નથી. તેણે પિતાને વધારે શાન્તિનો સમય આપવા પથારી વગેરે કેટલુંક

ઘરનું કામ કર્યું. તે ફરી રઘનાથની પાસે બેઠી. આ વખતે રઘનાથ જ પહેલા બોલ્યા: "આપણે અંબાજી ગયા હતા તે યાદ છે?" વિષયાન્તરની આશાથી ગંગાએ કહ્યું: "હા."

"ત્યાંથી કુંભારીઆનાં દેરાં જોવા ગયેલાં તને યાદ છે?"

"હા."

"એ દેરાં વિમળશાએ બંધાવેલાં."

"એમ કે?"

"એ વિમળશા અંબાજીનો ભક્ત હતો." પિતા સ્વસ્થ થતા જાય છે એમ માની ગંગાનો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો અને તે સરલ ઉત્સાહથી હોંકારો દેવા લાગી. "તે એકવાર અંબાજી દર્શન કરવા જતો હતો. રસ્તામાં એક મોટી વાવ આવી તેમાં તે પાણી પીવા ગયો. વાવના પગથિયા પર એક વણઝારો બેઠો હતો તેણે પાણીનો પૈસો માગ્યો. વિમળશાએ 'શેનો' એમ પૂછ્યું. વણઝારાએ વાવનો શિલાલેખ બતાવી કહ્યું કે 'આ વાવ બંધાવનાર પીથો મારો દાદો થાય. અમારી સ્થિતિ બગડી ગઈ એટલે હું મારી બાપુકી વાવ પર લાગો લેવા આવ્યો છું.' વિમળશાને થયું કે મેં આવાં દેરાં તો બંધાવ્યાં પણ મારી પછવાડે કપૂત જાગે તો મારાં દેરાંનીય આવી દશા થાય!"—ગંગાનો હોંકારો શિથિલ પડતો ગયો—"પછી અંબાજી પાસે ગયો. તેને અંબાજી પ્રસન્ન હતાં. તેમણે કહ્યું: 'બેટા માગ, માગ.' વિમળશાએ કહ્યું: 'માજી, બીજું કાંઈ ન માગું, માગું એક નખ્ખોદ."—હવે ગંગાનો હોંકારો નિઃશ્વાસ જેવો થઈ ગયો હતો—"બીજી વાર કહ્યું: 'માગ, માગ'; ફરી વાર પણ નખ્ખોદ માગ્યું. ત્રીજી વાર પૂછ્યું; ત્રીજી વાર પણ નખ્ખોદ માગ્યું." ડોસા ફરી નીરવ શાન્તિમાં પડ્યા.

આખા ઘરમાં મૃત્યુ જેવી શાન્તિ છવાઈ રહી.

પહેલું ઇનામ

પહેલું ઈનામ

અમદાવાદમાં ૧૯૨૦–૨૧ માં માત્ર અસહકારની ચળવળ જ શરૂ થઈ નથી. ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને એક બીજી હીલચાલ પણ તે જ અરસામાં શરૂ થયાની નોંધ લેવી પડશે. અસહકાર ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતો જાય છે પણ આ બીજી હીલચાલ હજી વધતી જ ચાલી જાય છે. આ હીલચાલ તે સવારમાં શહેર બહાર પૂલ પેલી પાર ફરવા જવાની હીલચાલ. તેનો કોઈ નેતા નથી, તેની સભાઓ ભરાઈ નથી, તેના મેમ્બરો નોંધાયા નથી અને છતાં આ હીલચાલ એ જ સમયે શરૂ થઈ છે તે હજી વધતી જ જાય છે. હું આ હીલચાલને માનનારો એક ઉત્સાહી આગ્રહી માણસ છું.

એક દિવસ હું હમેશની માફક સવારે ઉતાવળો ઉતાવળો ફરવા ચાલ્યો જતો હતો. ત્યાં ઑલિફન્ટ રોડના મુખ આગળ ખ્રિસ્તી દેવળની પાસે મને જૂનો શાળામિત્ર હરજીવન મળ્યો. એકલાં ફરવા કરતાં કોઈ વાત કરનાર સાથે હોય તો સારૂં કરી મેં કહ્યુંઃ “ ઓઃ ! હો ! હરજીવન ! ઘણે દિવસે મળ્યો. સાથે આવે છે ? કયાં જતો હતો ? ” “ કયાંઈ નહિ ” કહી તે મારી સાથે ચાલવા લાગ્યો.

અને ‘ કયાંઈ નહિ ’ એ એનો ઉત્તર અક્ષરશઃ સાચો

હતો. હરજીવન કોઈ પણ અમુક જગાએ જતો હોતો જ નથી. તેણે છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાંથી નિશાળ છોડી ત્યારથી મેં તેને નવરો જ અથવા નવરાનાં કામો કરતો જ જોયો છે. કાં તો કોઈ ડૉક્ટરને ત્યાં બેઠો બેઠો તડાકા મારતો હોય. વાંચવામાં ન્યૂસપેપરો વાંચે પણ તેમાં પણ જાહેર ખબરો ને એવી નક્કામી વાતો વધારે વાંચે. વાર્તા વાંચે પણ જરા પણ કલા સમજતો હોય એમ મને કદી નથી લાગ્યું. મિલમજુરોનાં ઘરો આગળ ફરતો મેં તેને વારંવાર જોયો છે. એકવાર પોસ્ટ ઑફિસના ઓટલા પર બેઠો બેઠો લોકોને કાગળ લખી આપતો હોય, તો બીજીવાર વળી કાબુલીઓના વંડામાં ખોટી હિન્દી ભાષામાં તેમની સાથે મશ્કરીઓ કરતો હોય, તો વળી ત્રીજીવાર રાત્રે સિનેમા કે નાટકનાં થિયેટરોમાં ડોરકીપર તરીકે સીટી વગાડતો બેઠો હોય. ભાઈ સાહેબ અસહકારી થયા ત્યારથી વળી અખાડાનું ચેટક લાગ્યું છે. સાંજે એકાદ અખાડામાં નાનાં છોકરાંને પોતાના ખભા પર ચડાવી ધિંગામસ્તી કરતો હોય. આગના બંબાનું ભૂંગળું ઝાલી ઊભો રહેતો, બજારમાં હજારો રોગો મટાડવાની દવા વેચનારાના ટોળામાં, માણભટોના, વાજાંની પેટી વગાડનારાના, જાદુગરોના, મદારીના, ટૂંકમાં હલકી જાતના તમાશાના દરેક ટોળામાં મેં તેને જોયેલો છે. માત્ર એકવાર મારી પ્રૅક્ટિસની શરૂઆતમાં એક ખૂનકેસમાં વાઘરીના બચાવનો કેસ મને અપાવેલો અને બધો બચાવ સરસ રીતે મને સમજાવેલો તે સિવાય બુદ્ધિ કે ઉપયોગિતાનો તેણે હજી સુધી કશો પુરાવો આપ્યો જાણ્યો નથી. તેમાં પણ તે કામ ઉપયોગી તો મને હતું. તેણે વાઘરી પાસેથી પાઈએ લીધી નહોતી

અને અમારા રિવાજ પ્રમાણે મેં તેની મહેનત જાણવા મરજી બતાવી ત્યારે તેણે કાંઈ પણ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. સ્વભાવે તે વિલક્ષણ અને સાથે સાથે વિચિત્ર રીતે મશ્કરો છે. અને પરણ્યો નથી એટલે આ બધી વિલક્ષણતાઓ તેને પોસાય છે. અત્યારે તેનો જીવ મૂંગી નાડે ચાલતો હતો તેથી મૂંગો મૂંગો મારી સાથે ચાલ્યો.

પુલની ચોકી વટાવી પુલના ફુટપાથ પર હું આગળ અને તે પાછળ અમે ચાલવા લાગ્યા. કંઈક વાતચીત કરવા મેં કહ્યું: "સવાર સુંદર છે, નહિ?" પણ કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. મારી પછવાડે પગલાંનો અવાજ બંધ થયો હતો એમ મને લાગ્યું અને પાછું વાળી જોઉં તો ભાઈ સાહેબ ઊભા ઊભા નદીના પટમાં માણસોનું ટોળું ભેગું થયેલું તે જુએ.

મેં કહ્યું: "અલ્યા હરજીવન, એમાં તે શું જુએ છે? એવાં તો ધરમઘેલાં લોકો ઘણીએ વાર નદીમાં નાહવા આવે છે."

હરજીવન: "પણ આ તો પાણીથી દૂર ટોળું ઊભું છે. હિન્દુ મુસલમાન જારા બધા ભેગા થયેલા છે. આજે કોઈ પર્વ નથી."

મેં કહ્યું: "ત્યારે અસહકારનું કાંઈ ભાષણ બાષણ હશે."

હરજીવન: "ના. આજે ભાષણ નથી અને આટલું વહેલું હોય પણ નહિ. અંદર કોઈ બોલતું નથી. ટોળું સાંભળતું હોય એવું નથી, જોતું હોય એવું છે." એટલામાં ટોળું જરા પહોળું થયું અને વચ્ચે અમે જોઈ શક્યા. મેં કહ્યું: "આ તો કંઈક પંચક્યાસ થાય છે, એમાં શું જોવું'તું? તને તો આવી નક્કામી બાબતો ઉપર જ ધ્યાન આપતાં આવડે છે."

હરજીવન: "એ ખૂન છે. હું તો જઈશ."

મેં કહ્યું: "ત્યારે તું જા. મારે તો અમુક ચાલવું જ જોઈએ. આટલામાં જ પાછો મળીશ ના!" હું આગળ ચાલવા માંડ્યો. તે નદીના પટમાં ઉતરવા પાછો ફર્યો.

પોણાએક કલાક પછી હું પાછો ફર્યો ત્યારે હરજીવનને પુલને સામે છેડે મારી રાહ જોતો ઊભેલો મેં જોયો. મારી પાસે આવી રૂપિયો માગ્યો. મેં કહ્યું: "આ નીચે જોવા ગયા'તા તેમાં રૂપિયો કમાયા કે શું?" "ના, કમાયો શું તે તો તને હમણાં બતાવીશ પણ રૂપિયો આપ." મેં રૂપિયો આપ્યો. અમે ચાલતા હતા પણ હરજીવનનું મન કંઈક વિચારમાં પડી ગયેલું મને લાગ્યું. તે મૂંગો મૂંગો આસપાસ ચકળવકળ જોતો ચાલ્યો. રસ્તામાં એક જગા બતાવીને મને કહે: "આ જુઓ!" હું આસપાસ જોવા લાગ્યો પણ મને કશું દેખાયું નહિ. મને ફરી કહે: "અહીં જુઓ, અહીં." કંઈક માખીઓ બેઠેલી હતી. તે ધૂળ લઈ સૂંઘીને મને બતાવી કહે: "જુઓ આ લોહીનાં ટીપાં છે." મને તેમાં કાંઈ રસ પડ્યો નહિ. પોતે પોલિસ ચોકીમાં જઈ આવ્યો અને ઉતાવળો ચાલી મને મળીને કહે: "જુઓ આ કમાયો." મેં કહ્યું: "પણ આની કિંમત રૂપિયાની નથી. બહુ બહુ તો પાવલું અરધો છે."

હરજીવન: "એક રીતે પાવલું અરધો પણ નથી અને બીજી રીતે એ અમૂલ્ય છે."

મેં કહ્યું: "પણ નીચે વાત શી થઈ તે તો કહે."

હરજીવન ધીમે સાદે કહેવા લાગ્યો: "નીચે પંચનામામાં હું પંચ થઈ આવ્યો."

મેં કહ્યું: "પોલિસને કોઈ બીજો ન મળ્યો તે તારા જેવા અસહકારીને પંચ કર્યો."

હરજીવન: "તેમને કોઈ ભણેલો માણસ જોઈતો હતો. અને આટલું વહેલું પંચકયાસમાં રોકાવા કોણ નવરૂં હોય? તમે વકીલો ફરવા નીકળો છો પણ પંચકયાસમાં કામ ન આવો."

મેં કહ્યું: "પછી હતું શું?"

"કોઈ મુસલમાનનું મડદું પડેલું હતું. તેની ડોક ભાંગી ગયેલી હતી. અકસ્માતથી મુઆનો પંચકયાસ કર્યો."

"અકસ્માત કેવી રીતે થયો એ કાંઈ જણાયું?"

"લખ્યું કે પુલના ફુટપાથના નળ પર બેઠેલો ત્યાંથી પડી જવાથી ડોક ભાંગી જવાથી મૃત્યુ થયું."

"ત્યારે તો તું ખૂન જોવા ગયેલો તે નિરાશ થયો હોઈશ?"

"ના, હું તો ખૂન જ માનું છું."

"ત્યારે તારા જેટલી બુદ્ધિ કોઈ પોલિસમાં નહોતી શું?"

"ના, નહોતી. એલિસબ્રિજને થયાં મારા જેટલાં વરસ થયાં. તેમાં હજી કોઈ વાર આવું ખૂન થયું નથી, અકસ્માત થયો નથી, અને આવું બને એ વિચાર જ પોલિસને આવી શકતો નથી. કોઈ દિવસ નથી બન્યું તે બને જ કેમ? એમને મન તો એલિસબ્રિજની ચોકી એટલે જતા આવતા વાઘરી પાસેથી શાક, દાતણ, લાકડાં વગેરે લેવાં, ચીભડાં, તરબુચ, જામફળ વગેરે ઋતુ ઋતુના મેવા લેવા, ટોલ નથી આપ્યો કહી ગાડાંવાળાને રોકવા, અને ગુન્હામાં ગુન્હો ખોટી બાજુ ચાલનારા કે દીવા વિનાની સાઇકિલોને પકડવી એટલું જ. એથી મોટો ગુન્હો થવા માટે એલિસબ્રિજ છે જ નહિ એમ એ

બધા માને છે. એટલા પોલિસો ધાંધલ કરતા હતા તેમાં માત્ર એકને બુદ્ધિ હતી. પણ એટલા બધા બેવકુફોમાં એક માણસ શું કરી શકે ?"

મેં કહ્યું: "એમ કેમ ?"

"મૈયતના હાથમાં કોઈ સ્ત્રીના લુગડાનો આ જરીવાળો છેડો હતો. તેના તરફ એક પોલિસનું ધ્યાન ગયું હતું. પંચ-ક્યાસ લખાતાં તે એ કડકા સામું જ જોઈ રહ્યો હતો. અને ફોજદારને તેણે દૂર લઈ જઈ વાત કરી. તે હું સમજી ગયો. પણ ફોજદારને ખૂનકેસ નહોતો જોઈતો એટલે એણે કહ્યું કે એ તો અકસ્માતથી હોય."

"મુસલમાનના હાથમાં હિન્દુ સ્ત્રીનો જરીવાળો લુગડાનો કડકો એ બધાએ કેમ માન્યું ?"

"મેં બચાવી લીધા. મેં કહ્યું કે મુસલમાન છે તે છેડા-તાર વેચાતાં લેવાનો ધંધો કરતો હશે અને હાથમાં તારવાળો છેડો રહી ગયો હશે. પંચને તો પંચક્યાસમાંથી ઝટ છૂટવું હતું. વળી મરનારનો કોઈ સગોસાગવો નહિ, એટલે એ વાત જ લખી નહિ. છેડો ફોજદારે ખીસામાં મૂક્યો તે મેં રૂપિયો આપવો કરી લઈ લીધો."

"તમે એને શું કરશો ?"

"એ ખૂન જ છે. મરનારના પગ પર કઠેડાથી પડી જવા જેવા ઘસારા નહોતા અને મારામારીનાં ચિન્હો હતાં. વળી મેં તમને રસ્તામાં લોહી પણ દેખાડ્યું. હું તપાસ કરીશ."

"તમારામાં આ શક્તિ છે તો તમે પોલિસની સાથે રહી આ ધંધો કરો તો પુષ્કળ કમાઓ."

" પરદેશી સરકારની પોલિસ સાથે કામ ન જ થઈ શકે."

" આ તમે અસહકારી થયા ત્યારથી તમને ભૂત ભરાએલું છે. "

" ના, એ ભૂત પહેલેથી હતું માટે અસહકારી થયો. "

" પહેલાં આવા નહોતા. "

" હા, તમને કેસ આણી આપ્યો ત્યારે ડાહ્યો હતો અને હવે નથી આણી આપતો ત્યારે ડાહ્યો નથી ! "

મને હવે હરજીવન અસહ્ય થઈ પડયો. પણ સદ્ભાગ્યે અમારા રસ્તા ફંટાયા. અમે સાહેબજી કરી જુદા પડયા.

પાંચેક દિવસ પછી હું સવારે એ જ ફુટપાથ પર જતો હતો. ત્યાં હરજીવન ફુટપાથના કઠેડા પર તેના નળમાં પગના ફણા ભરાવી બેઠો હતો. મેં કહ્યું: " તમારો ખૂન વિશેનો મત મને તો તદ્દન ખોટો લાગે છે. તે વિષે 'પ્રજાબંધુ'માં નોંધ આવી છે. તે ઉપરથી તો ખાત્રી થાય છે કે અકસ્માત જ હોવો જોઈએ. "

હરજીવન: " એ પંચકયાસ જ ફરી ગયો. મરનારના મોંમાંથી દારૂની વાસ આવતી હતી એ ખોટું છે. મેં મોં સૂંઘી જોયું હતું. અકસ્માત ઠરાવવા માટે એમ લખ્યું છે, અને એ લખવા નવો પંચકયાસ કર્યો. અમારાવાળો પંચકયાસ અદશ્ય થયો. "

મેં કહ્યું: " એવું તે હોય ! " તેણે કહ્યું: " હા, એમ જ છે. અને એ મારે માટે સારૂં છે. " મને એમાં સાર ન લાગ્યો. મારે હજી ફરવા જવાનું હતું અને હરજીવન કાંઈ ત્યાંથી ઊઠે એવો એનો ઢંગ દેખાતો નહેતો. હું ચાલ્યો ગયો.

તે પછી મને કેટલાક દિવસ હરજીવન ક્યાંઈ દેખાયો નહિ. તેને મળવાની ઇચ્છા પણ નહોતી. એની તોછડાઇ અને કડકાઈ મને પસંદ નહોતી. પણ બે ત્રણ મહિના પછી મળવાનું થયું. સમસ્ત ગુજરાત અખાડા મંડળોનો ઉત્સવ હતો. આખાં ગુજરાતના અખાડામાંથી રમનારા આવ્યા હતા. મને આમન્ત્રણ હતું. તેમના લાંબા કાર્યક્રમોમાં મને રસ નહિ હોવાથી કુસ્તી વગેરેના કાર્યક્રમો પૂરા થઇ રહે એટલો મોડો હું ગયો. અતિ ઉત્સાહમાં દોડતાં નાનાં છોકરાંને વટાવી હું અંદર ગયો ત્યાં એક સાતેક વરસનો છોકરો પોતાથી નાના પાંચેક છોકરાઓને કહેતો હતો: “ આવો હું મલ્લાસુખ થાઉં અને તમે પાંચેય મારી સાથે કુસ્તી કરો. ” આ દશ્ય જોઈ, હું પ્રેક્ષકો બેઠા હતા તેમાં મારી પ્રતિષ્ઠાને છાજતા ઊંડાણ સુધી અંદર ગયો અને સારા દેખાતા માણસો સાથે બેઠો. અસહકારીઓએ ખુરશી તો કાઢી નાંખી છે. બધાને નીચે બેસવાનું હતું. એક સ્વયંસેવકે મારા હાથમાં સંસ્થાઓના હેવાલ અને કાર્યક્રમનું કાગળિયું મૂકયું. પાસેનાને પૂછતાં સમજાયું કે હું જોઈએ તેટલો જ મોડો હતો. મગદળ લાઠી બનેટી મલખમ કુસ્તી વગેરેનો લાંબો કાર્યક્રમ હમણાં જ બંધ થયો હતો અને માણસો રમતો તરફ જોઈને બેઠા હતા તે હવે પ્રમુખ તરફ ફરતા હતા. આખા મંડળમાં એક ઉત્સાહ પૂરો થઇ બીજો શરૂ થતો હતો. મારી પાસે બેઠેલા કોઈ શેઠિયાને મેં પૂછ્યું: “ કેમ કેવું થયું ? ” તેણે કહ્યું: “ આખું ય સરસ હતું પણ છેલ્લી બે વિગતો બહુ સરસ હતી. કુસ્તીનું છેલ્લું દ્વંદ્વ અને પંચમુખી કુસ્તી. છેલ્લા દ્વંદ્વમાં હરજીવન હાર્યો. ” પંચમુખી કુસ્તી નવો જ શબ્દ હતો પણ મને હરજીવન હાર્યો એ જાણવાની વધારે ઇચ્છા થઈ.

મેં કહ્યું: " હરજીવન કેવી રીતે હાર્યો ?" પેલા શેઠે કહ્યું: "હારત તો નહિ, ઘણી સરસ કુસ્તી કરતો હતો." મારી બીજી પાસથી એક માણસે મારો હાથ ઝાલી કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારમાં કહ્યું: " ઇ તો વાત જ જાવા દ્યો. જેમ બોલી કાબર્યું વઢે ના કાબર્યું, એમ ગોટો થઇ ગ્યા તા. કિયો હેઠે કિયો ઉપર કાંઈ વરતાય જ નહિ." હું એની સામું જ જોઈ રહ્યો પણ એને કાંઈ લાગ્યું નહિ. મેં આગળ વાત ચલાવવા પેલા શેઠને કહ્યું: "ત્યારે એમ કેમ થયું ?" તેણે કહ્યું: " હરજીવન પણ જબરો ઘણો હતો પણ મહાસુખ વધારે ચપળ હતો એટલે હરજીવન હાર્યો." વળી પેલા કાઠિયાવાડીએ કહ્યું: " એ હાર્યો પણ જીત્યો જ કહેવાય. આજનું આખું કામ ગોઠવ્યું એણે, હલાવ્યું એણે એટલે એ જીત્યો જ કહેવાય." આ વગર પૂછ્યે બોલાતાં હરજીવનનાં વખાણ મારાથી ખમાતાં નહોતાં. મેં કહ્યું: " ત્યારે તો આ પંચમુખી કુસ્તી હરજીવનભાઈએ ગોઠવી હશે. પંચમુખી હનમાન ઉપરથી નામ પાડયું કે શું ?" પેલા શેઠે કહ્યું: " એ સૌથી સરસ હતું. મહાસુખે એકલે બીજી પંક્તિના ચાર મલ્લોને હરાવ્યા. આટલું જોયું પણ એવું ક્યાંઈ જોયું નહોતું." મને પણ જિજ્ઞાસા વધી. મેં પૂછ્યું: " એકલે શી રીતે હરાવ્યા ?" પેલા શેઠે કહ્યું: " પહેલાં તો અમને લાગ્યું કે આમાં કાંઈ નથી. પેલા લડવા આવે તેમ તેમ મહાસુખ નાસતો જાય. અમને તો થયું કે આ તો નાસભાગની રમત છે."

" એટલામાં ઘુમરી દેતાંકને જે ઝપાટો માર્યોકના તે એક તો ચીતોપાટ પડયો." પેલા કાઠિયાવાડીએ વચમાં ઝુકાવ્યું. મને ચીડ ચડી પણ ગમ ખાઈને પેલા શેઠ સામું જોયું. તેણે વાત આગળ ચલાવી.

" સરત એવી હતી કે એકવાર ચીત થઈ જાય તે ફરી લડવા ન આવી શકે. અને બીજાને તો તેણે રમત રમતમાં પછાડી દીધો. અને પછી તો ઉલટા બાકીના બે સાથે રહી તેનાથી નાસવા લાગ્યા. તેમાંથી એકને પાછો પછાડયો. પણ તેમાં મહાસુખને ઇજા થઈ એટલે હરજીવને સીસોટી વગાડી એ વિગત પૂરી કરી."

મેં પૂછ્યું: "એ મહાસુખ કોણ ?"

"એં: ! બોલ્યો મહાસુખ મૂંગો, નથી ઓળખતા !" પેલા કાઠિયાવાડીએ મારા હાથને આંચકો મારીને કહ્યું. હવે તેને કંઈક સમજાવવાની મને જરૂર જણાઈ. મેં કહ્યું: "તમે ઓળખો તે કાંઈ બધાય તો ઓછા ઓળખે ? એમાં..." "પણ અમેય ક્યાંના ઓળખનાર વળી. આ તો બધાય અખાડાના માણસો માતર એને મહાસુખ મૂંગો કહે છે એટલે મેં તમને કહ્યું."

પેલા શેઠે કહ્યું: "શાહપુરના અખાડાનો ઉસ્તાદ છે અને અહીં અભ્યાસ કરવા રહ્યો છે. તે બહુ થોડાબોલો છે એટલે તેને બધા મહાસુખ મૂંગો કહે છે. ગણી ગણીને અક્ષર બોલે એવો છે."

મેં કહ્યું: "મને બતાવો જોઈએ." બન્નેએ એને શોધ્યો પણ દીઠો નહિ.

હવે ટેબલ પર ઇનામો ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. અખાડાવાળાઓએ પણ હવે નાગડા બાવાનો સ્વાંગ કંઈક ઢાંકયો હતો. નાનાં નાનાં ઇનામો અપાઈ ગયાં. મોટાંનો વારો આવ્યો. 'હનમાન કુદકો, પહેલું ઇનામ: મહાસુખ.' અને હનમાન જેવો હરજીવન આવીને લઈ ગયો. 'અંગદ કુદકો, પહેલું: મહાસુખ.' મારી જ પાછળથી એક પાતળો ગૌર વર્ણનો

જુવાન હજી મૂછનો દોરો પણ માંડ ફૂટેલો, ઊઠીને લઈ આવ્યો. આખી સભાએ તાળીઓના ગડગડાટથી એને વધાવ્યો પણ તેનું મોં મલકયું કે ફરકયું પણ નહિ. પછી ટૂંકી દોડમાં અને લાંબી દોડમાં તથા મલખમમાં પણ મહાસુખ જ પહેલો આવેલો. મહાસુખ એક પછી એક ઇનામ લઈ જતો હતો તેને હરજીવને મશ્કરીમાં કહ્યું: "અલ્યા આટલાં બધાં કયાં સંઘરીશ." પણ એ શાન્ત ગહન મૂર્તિ, એ ને એ, ઊભી થઈ, લઈ, ખાલી જગા પર બેસી જાય. બધાં ઇનામો વહેંચાઈ રહેતાં છેલ્લું કુસ્તીનું પણ મહાસુખને મળ્યું. લોકોમાં ગડગડાટનો જાણે સમુદ્ર ઊછળ્યો પણ એ એ જ અચલ મુદ્રાથી ઇનામ લઈ અમારી પાસે બેસી ગયો. પ્રમુખે ભાષણ શરૂ કર્યું:

"બહેનો અને ભાઈઓ! ગુજરાતમાં અખાડાની પ્રવૃત્તિ આટલી સારી ચાલે છે એ કાર્યકર્તાઓને ખરેખર અભિનન્દન આપવા યોગ્ય છે. આપે મને આ સ્થાન આપ્યું અને જુવાન ભાઈઓના હર્ષમાં ભાગ લેવાની તક આપી એ માટે આપનો સર્વનો હું ઘણો જ આભાર માનું છું. આજના કાર્યક્રમથી જોતાં આપને સર્વને જણાશે કે દરેક રમતમાં અને કસરત વગેરેમાં જુવાન ભાઈઓએ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. મને માત્ર એક જ બાબતનો ખેદ રહે છે. આપ જાણો છો કે મરહુમ શેઠ મોતીચંદે આખા ગુજરાતમાં 'સમસ્ત ગુજરાત અખાડા મંડળ'નો જે સભ્ય લોકરક્ષણનું કોઈ બહાદુરીનું કામ કરે તેને માટે જે ઇનામ કાઢેલું છે તે આજે ત્રણ વરસથી ખાલી રહે છે. આ વરસે પણ હજી સુધી તે ઇનામને માટે કોઈ ઉમેદવાર આવ્યો નથી તેમ કોઈના તરફથી તે આપવા સંબંધી સૂચના થઈ નથી."

પાસે બેઠેલામાંથી હરજીવને ઊભાં થતાં થતાં કહ્યું: " આ વરસ એક નામ હું સૂચવી શકું એમ છે. "

પ્રમુખ: " કોનું ? ટ્રસ્ટની કલમ પ્રમાણે એ બાબત સાબીત કરી આપવી પડશે. "

" નામની પછી વાત. પહેલાં સાબીત કરી આપું તે સાંભળો. પછી સાબીત થયું ગણો તો નામ આપું. "

પ્રમુખ: " ભલે. "

કોઈ વકીલ કેસ ચલાવતો હોય તેમ હરજીવન ટેબલ પાસે ઊભો રહ્યો. થેલીમાંથી તેણે તા. ૨૮ મા ઑગસ્ટનું 'પ્રજાબંધુ' કાઢ્યું, અને વાંચ્યું: " એલિસબ્રિજ ઉપર થયેલો અકસ્માત. ગઈ તારીખ ૨૨ મીના રોજ નદીના વેણામાંથી એક મુસલમાનની લાસ મળી આવેલી છે. તેની લાસ વિશે તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે મૈયત એલિસબ્રિજના ફૂટપાથના કઠેડાના નળે પગ ભરાવીને બેઠેલો ત્યાંથી દારૂના ઘેનમાં નીચે પડી જવાથી ડોક ભાંગવાથી તેનું મરણ નીપજેલું છે. મૈયતનાં કોઈ સગાં કે વારસ મળી આવતાં નથી. તેમ તેનું નામ ઠામ જણાતું નથી. "

" આ લાસ જડી તે દિવસે સવારે હું તથા મારા મિત્ર, અરે વિદ્વાન મિત્ર, વકીલ મિ. વિષ્ણુપ્રસાદ જાની એલિસબ્રિજ ઉપર ફરવા ગયા હતા અને નીચે લાસની તપાસ થતી અમે જોઈ હતી. મારા મિત્ર ફરવા ચાલ્યા ગયા અને હું લાસ જોવા નીચે ગયો હતો. ત્યાં શું શું થયું તે સંબંધી અહીં હું કશું કહેવા માગતો નથી. એ કહેવાથી આપણી પોલિસ, જે દૈવી શક્તિ છે તેની સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમત્તા અને પરમ ન્યાયીપણાને બાધ આવે

એવું છે. તેમ જ એ કહેવાની અહીં જરૂર નથી, પણ મારા મિત્ર એટલો પુરાવો આપશે કે હું તે લાસ જોવા નીચે ગયો હતો અને ત્યાંથી આ જરીવાળો સાડીનો છેડો લેતો આવ્યો હતો."

હરજીવને થેલીમાંથી એક જરીની સાડીનો છેડો કાઢી બતાવ્યો અને મારા સામું જોયું. શું બોલવું તેના ગભરાટમાં હું તેના સામું જોઈ રહ્યો હતો એ સ્થિતિનો લાભ લઈ તે બોલ્યો: "કેમ વકીલ સાહેબ બોલતા નથી? સરકારી કોરટોમાં ન જવાનો અમે અસહકાર કર્યો છે તેવો તમે અમારી સાથે તો નથી કર્યો! અથવા સાક્ષીના ભાડા ભથ્થા વિના જવાબ નહિ આપો કે શું?" મેં જરા ચીડાઈને બેહાં બેહાં જવાબ આપ્યો: "હા, હજી એ રૂપિયો પણ તમે પાછો નથી આપ્યો."

હરજીવન: "જુઓ, રૂપિયાની વાત હું નથી કાઢતો. તમારે કાઢવી હોય તો તમારી જવાબદારી ઉપર કાઢજો."

પ્રમુખે આ નકામી વાતથી વખત જાય છે એમ કરી કહ્યું: "હા, હા. એમાં તે શું છે તે પુરાવાની જરૂર પડે. તમે તમારે આગળ ચલાવો." કોઈ દિવસ નહિ ને આવી બાબત પહેલવહેલી આ પ્રમુખને શિર પડી તેથી પ્રમુખ જરા ગભરાયા હતા અને ઉતાવળા થતા હતા.

બધા માણસો એકચિત્તે શાંત થઈ સાંભળતા હતા. હરજીવને આગળ ચલાવ્યું: "તે જગાએ મેં તે જ દિવસે તપાસ કરી હતી. એ ખૂન હતું એમ મારા મનમાં ખાત્રી થઈ છે. પુલ ઉપર લોહીની ધાર પણ મેં જોયેલી અને તે જ વખતે વકીલ સાહેબને પણ બતાવેલી, ઝપાઝપી નાની સૂની ન હોવી જોઈએ. કેમ ખરૂં ને?"

મારે ફરી હા પાડવી પડી.

"આ ઉપરથી હું માનું છું કે કેટલાક બદમાસોએ આ જરીઆન સાડી પહેરનાર ઉપર હલ્લો કરેલો. અને તે હલ્લામાં આ વસ્ત્ર પહેરનારે પેલા મુસલમાનને નદીમાં ફેંકી દીધેલો."

પ્રમુખે સવાલ કર્યો: "જો નદીમાં ફેંકી દીધેલો તો પુલ પર લોહી ક્યાંથી હોય ?"

હરજીવન: "હલ્લો કરનાર બદમાસો બે ત્રણ હોવા જોઈએ. અને તેમાંના એકને નીચે ફેંકી બાકીનાની સાથે મારામારી થયેલી હોવી જોઈએ."

અત્યાર સુધી હરજીવને મારી મશ્કરી કરેલી તેનું સારું વાળવાનો હવે મને વખત મળ્યો. મેં ઊભાં થઈ પૂછ્યું: "ઊભા રહો. મને જવાબ દો. ખૂન થતી વખતે સ્ત્રી એકલી હતી કે સ્ત્રી સાથે કોઈ મરદ હતો ? તમે શું માનો છો ?"

હરજીવન: "સાથે મરદ હોય તો વળી હલ્લો કરે ખરા ? માણસને એકલું જોઈને જ હલ્લો કરેલો."

મેં કહ્યું: "ત્યારે તમે જરા વિચાર તો કરો કે સ્ત્રી એમ ત્રણ બદમાશોને શી રીતે હરાવી શકે ? એક પુરુષ પણ ત્રણ પુરુષોને હરાવી ન શકે ?"

હરજીવન: "ગયા યુગમાં એ સત્ય હતું પણ અખાડાની હીલચાલ શરૂ થઈ ત્યારથી એ સત્ય ખોટું પડયું છે."

પ્રમુખે હવે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને હરજીવનની સામે દલીલ કરવા તરફ તેનું વલણ હતું તે સ્પષ્ટ બતાવ્યું.

મેં કહ્યું: "તે તમારી સ્ત્રી એમ અખાડામાં કસરત કરવા ગઈ હશે ?"

હરજીવન હાથમાં પેલો જરીનો છેડો બતાવી બોલ્યોઃ “ આ પહેરનાર અખાડામાં ગયેલ એમ અનુમાન કર્યા વિના છૂટકો જ નથી.”

પ્રમુખે વચમાં પડી કહ્યુંઃ “ તમે તમારી સાબીતી તરત આપો. આમ નકામી જરીઆનની વાત ન કરો. હું કેવી રીતે માનું કે એક સ્ત્રી ત્રણ પુરુષોને હરાવી શકે ?”

પ્રમુખની ટીકાથી હરજીવન જરા પણ દબાયો નહોતો. તેણે પાછું ભાષણ શરૂ કર્યુંઃ “ સાહેબ, તેમાં આ જરીઆન જોવા જેવું છે. જુઓ આ છેડો અનિયમિત ફાટેલો છે. તાણાતાણમાં ફાટેલો છે. અને આ જરી જુઓ. આપ વહેપારી છો. જુઓ આ બધું ખોટું છે. અંદર કશું સાચું નથી. અને છતાં કપડું કેવું ભભકાદાર છે? ગમે તેવી શોખીન અને ભપકો ઇચ્છતી આજકલી હિન્દુ સ્ત્રી આ પહેરવાનું પસંદ કરે ? દિવસે આ ખોટું છે તે પરખાઈ આવે. રાત્રે જ માત્ર ચળકાટ મારે.” પ્રમુખે કંટાળીને કહ્યુંઃ “ તમે આગળ ચલાવો. હું કાંઈ સમજતો નથી.” હરજીવનઃ “ મારું કહેવું છે કે એ પહેરનાર પુરુષ હતો અને તેણે આ ઝપાઝપી કરેલી.”

પ્રમુખઃ “ એવી રીતે સ્ત્રીને વેષે પુરુષોને મારવાનું કાંઈ કારણ ? ”

હરજીવનઃ “ આ અરસામાં કેટલાક બદમાસ લોકો એલિસ-બ્રિજ ઉપર બેસી રહેતા અને મોડી રાતે જતી આવતી સ્ત્રીઓને સતાવતા. તે સંબંધમાં તે જ અરસાના એટલે ૧૪મી ઑગસ્ટના ‘પ્રજાબંધુ’માં એક ફકરો છે. સાંભળોઃ ‘ હાલમાં અમારા ધ્યાન પર એવી ફરિયાદ વારંવાર આવી છે કે કેટલાક બદમાસોની ટોળીઓ એલિસબ્રિજ ઉપર બેસી રહે છે અને

રાત્રે મોડી પસાર થતી એકલદોકલ સ્ત્રીને રોકીને તેનું અપમાન કરે છે અને તેના પર અત્યાચાર કરવા સુધી જાય છે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓ આવી બાબતમાં ફરિયાદી થવાને અને કોરટે ચડવાને નાખુશ હોય છે એ જાણીતી વાત છે. પુલનો રસ્તો રાત્રે માણસ વિનાનો અને ત્યાંથી નાસી છૂટાય એવું ન હોવાથી બદમાસો લોકોને બેધડક પજવે છે. આવો ધંધો કરનાર ઘર-બાર વિનાના કેટલાક ગુંડા હોય છે અને આબરૂદાર પ્રજાજનને તેમના તરફ કશી સહાનુભૂતિ ન હોવા છતાં તેઓ પોતાના કામમાં અત્યારસુધી ફાવતા આવ્યા છે. પોલિસ આ બાબતમાં તપાસ કરી આવા ધોરી રસ્તાને સહીસલામત રાખશે એવી આશા છે.' આ બાબત ખરી છે. કોચરબ, પાલડી, માદલપુર, મીઠાખળી વગેરેનાં બૈરાં આ ત્રાસથી નવ વાગ્યા પહેલાં જ શહેર છોડી ચાલ્યાં જાય છે. પાલડીની ઢેઢડી બાઈ તેલી, મીઠાખળીની દૂધ વેચવા જનારી બાઈ રૂપાં, ગલબાઈને ટેકરે રહેનારી મારવાડી ભીખારણ બાઈ ટેટી, અને સરખેજને રસ્તે વાડા કરનારી વાઘરણ બાઈ રાજી આ લોકોના ત્રાસનો ભોગ થઈ પડેલી. નદીની તેડ ઉપર વસતી છારી બાઈ ગોમી ઉપર પણ બદમાસોએ હલ્લો કરેલો પણ તે સામી થઈ છૂટી ગયેલી. આ અપમાનથી ઉશ્કેરાઈ કેટલાક છારા પુરુષો બદમાસો ઉપર ચઢી ગયેલા, પણ ગુન્હા કરનારી જાત તરીકે તેઓ પોલિસના દાબમાં હોવાથી, બદમાસોએ પોલિસની મદદથી તમને હાંકી કાઢયા. આ પુરાવા હજી ખાનગી રીતે મળી શકે એમ છે. આ જુલમમાંથી આ લાચાર અબોલ સ્ત્રીઓને બચાવવા આ માણસ સ્ત્રીને વેષે ત્યાં ગયેલો. તેના ધારવા પ્રમાણે બદમાસોએ તેના પર હલ્લો

કર્યો અને ઝપાઝપીમાં એકને પુલથી હેઠે નાંખી દઈ બેને તેણે મારીને નસાડયા. ત્યારથી આ બદમાસોનો ત્રાસ બંધ થયો છે. આસપાસનાં ગામોમાં તપાસ કરતાં સર્વ કહે છે કે એ લાસ જડી ત્યારથી એ બદમાસી બંધ થઈ છે. હવે હું પૂછું છું કે આ પ્રમાણે પોતાના જીવને જોખમે અબોલ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરનાર માણસ જો હું બતાવી શકું તો તમે તેને ઇનામને યોગ્ય ગણવા તૈયાર છો? જો તૈયાર હો તો નામ આપું. અને સર્વ હકીકત સાબીત કરી આપું. જો તૈયાર ન હો તો આટલેથી બંધ કરૂં."

હજી સુધી કશું સાબીત થયું નહોતું, માત્ર હરજીવને રસિક લાગે એવી રીતે એક ઉડાઉ વાત રજુ કરી હતી, પણ લોકોને વાતનો રસ લાગ્યો હતો એટલે બધા એકે અવાજે બોલી ઊઠયા: "ચલાવો ચલાવો, હાંકયે રાખો." પ્રમુખને મરજી વિરુદ્ધ આ અવાજના પૂરમાં ઘસડાવું પડયું અને કંઈક તેમના મનમાં ખાત્રી હતી કે આવું કશું સાબીત થવાનું નથી.

મારાથી ન રહેવાયું. મેં કહ્યું: "પણ તમારી પાયાની દલીલ જ ખોટી છે. તમે કહો છો કે કોઈ સ્ત્રી આવી સાડી પહેરે નહિ માટે એ સાડી પહેરનાર પુરુષ હોવો જોઈએ. પણ આવી સાડી જો કોઈ સ્ત્રી પહેરતી ન હોય તો બજારમાં આવી સાડીઓ થાય જ નહિ. આવી સાડી થઈ છે એ જ એમ બતાવે છે કે આવી સાડી પહેરનાર કોઈ સ્ત્રીવર્ગ તો હોવો જોઈએ જ."

હરજીવન: "આવી સાડી પહેરનાર સ્ત્રીવર્ગ નથી જ. પુરુષવર્ગને માટે જ આ સાડી થાય છે." હરજીવનની આ બેશરમ મૂર્ખતા હું ન સમજી શકયો તેમ શ્રોતાવર્ગ પણ કોઈ

ન સમજી શકયો. સ્થિતિભેદને લીધે હું ચીડાયો અને શ્રોતાઓ ખૂબ હસ્યા.

પ્રમુખે વચમાં પડી કહ્યું: " પુરુષને પહેરવાની સાડી એવી ખોટી હકીકત કહેશો તો હું તમને બોલતા બંધ કરીશ."

હરજીવને ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો: " જી હું અક્ષરે અક્ષર ખરૂં કહું છું, વકીલ સાહેબના પ્રશ્નોથી આપને મારો અર્થ ખોટો લાગે છે. આ સાડી નાટકમાં સ્ત્રીનો વેષ લેવાને માટે ખાસ કરવામાં આવે છે. અને નાટક કંપનીની જ આ સાડી છે."

શ્રોતાવર્ગ ગંભીર આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. અને મોં પહોળું કરી હરજીવન સામું જોઈ રહ્યો. મેં કહ્યું: " ત્યારે એ માણસ ખૂન કરવા જતી વખતે નાટક કંપનીની સાડી શા માટે લેવા જાય? પોતાના ઘરમાંથી જ સ્ત્રીનું કપડું લઈને ન જાય?"

હરજીવન: " સ્ત્રી તરીકે વધારે આકર્ષક દેખાવા. અને કદાચ એવું કારણ પણ હોય કે તેને ઘરમાં સ્ત્રી જ ન હોય. અથવા સ્ત્રી હોય તો પણ અહીં અમદાવાદમાં એકલો જ રહેતો હોય. અને ઘર ને સ્ત્રી બન્ને અહીં હોય તો પણ, વકીલ સાહેબ! આવું કામ કરવા તમારા ઘરનાં મા બેન કે કોઈ પણ સ્ત્રી તમને કપડું આપે ખરાં કે? તેણે નાટક કંપનીમાંથી જ લેવું પડે."

લોકો હસવા લાગ્યા. આખી સભામાં માત્ર પ્રમુખ જ મારા પક્ષના હતા. તેમણે કહ્યું: " ત્યારે સાબીત કરો કે એ માણસ નાટકમાંથી લઈ આવેલો હતો."

હરજીવને વળી થેલીમાં હાથ ઘાલી એક ખોટી જરીની સાડી

કાઢી અને બધા દેખે તેમ પેલો છેડો તેની સાથે મેળવી બતાવ્યો. અને કહ્યું: “ જુઓ હવે ખાત્રી થઈ ? ”

લોકો ચકિત નયને જોઈ રહ્યા હતા. તેમાંથી એક માણસે કહ્યું: “ ત્યારે હવે નામ જ કહો ને ? ”

હરજીવન: “ ના. એક વાર પુરાવો પૂરેપૂરો ખરો કરી આપું પછી જ નામ આપું. હવે જુઓ એ અરસાનું ‘પ્રજાબંધુ.’ ઑગસ્ટમાં અમદાવાદમાં એક જ નાટકમંડળી હતી. ‘ આર્ય નાટ્યકલોત્તેજક મંડળી. ’ તેના માલીક પાસે હું ગયો હતો. તેની પાસે થોડાં નાટકનાં કપડાં ભાડે માગ્યાં. તે મારો ઓળખીતો હતો. મને કહે: ‘ ભાઈ સાહેબ ! હવે કપડાં તો કોઈ દિવસ ન આપું. તે દિવસ ભાડે આપ્યાં હતાં તેમાંથી એક સાડી તદ્દન ફાટીને આવી. ’ મેં કહ્યું: ‘ એમ તે કોઈ ફાડી નાંખે ખરૂં વળી ? ’ ‘ હા, હા, સાહેબ, તમારી પાસે ખોટું શા માટે બોલું ? જા, અલ્યા લાલિયા, પ્રમીલાના પાઠની સાડી લઈ આવ. ’ સાડી આવી, મેં જોઈ, ઓળખી. મેં કહ્યું: ‘ લાવો, જો તમને નુકશાન થયું હોય તો એ સાડી હું લઈ લઉં. ’ ૧૫ રૂપિયા નક્કી કરી સાડી લીધી. મેં કહ્યું: ‘ પહોંચ આપો એટલે એ લોકો પાસેથી પૈસા હું લઈ શકું.’ તેણે હા કહી. પહોંચ લખતાં મેં કહ્યું: ‘ કોઈ અણઘડ છોકરો હશે તે ફાડી હશે. ’ તે કહે: ‘ અરે, ના રે સાહેબ. અણઘડ તો કોઈ નહોતો. પેલો જેનો પાઠ સૌથી વખણાયો હતો તે જ હતો. નામ તો મને યાદ નથી. અને પાઠ શેનો હતો ? એવાં નામો પણ યાદ ન રહે. પણ બધાં પેપરોમાં તેનાં વખાણ આવેલાં હતાં. તેણે ફાડી હતી. અને નાટક પછી બે દિવસ બધાં કપડાં મોડાં મળ્યાં. સાહેબ, ગમે તેમ

પણ છોકરાઃ તેમને કશી જવાબદારી મળે જ ના.' મેં કહ્યું: 'આ બધી હકીકત પહોંચમાં લખો. મારે એ છોકરો શોધી કાઢવો સહેલો પડે.' જુઓ આ પહોંચ તેમાં આ બધી હકીકત લખેલી છે. હવે કહો તમારે બીજી શી સાબીતી જોઇએ છીએ ?"

બધા લોકોએ બૂમ પાડી: "નામ કહો, નામ કહો." હરજીવને પ્રમુખ સામું જોયું. પ્રમુખે પણ હા પાડી. તેણે ફરી પૂછ્યું: "નામ આપું તે કરતાં માણુસ રજુ કરૂં તો ?" બધાએ કહ્યું: "માણુસ લાવો, બોલાવો, રજુ કરો." હરજીવન તેની પાસે બેઠેલા અખાડાના મલ્લો સાથે કાંઈ ગુપચુપ કરતો હતો. મને આ બધું ખોટી દિશાએ જતું લાગ્યું. મેં ઊભાં થઈ ને કહ્યું: "જો માણુસ અહીં જ હોય તો પોતે જ કેમ ઊભો થઈ ને ન કહે કે ઇનામ મારૂં છે ?" હરજીવને તરત જ જવાબ આપ્યો: "પણ માણુસ મૂંગો હોય તો ?" આખી સભામાં તોફાન થવા પહેલાં પાંદડાંનો અવાજ થવા માંડે તેમ આ કોણુ હશે તે વિશે વાતો થવા માંડી. એટલામાં હરજીવનના ઇસારાથી એક અખાડીઆઓનું ધાડું દોડયું. બધા એ ધાડા તરફ જોવા લાગ્યા તો મહાસુખ મૂંગો છાનોમાનો નાસવાનું કરતો હતો તેને અખાડીઆઓએ જઈને પકડયો. સભાજનો હવે જ સમજ્યા કે એ મૂંગો તે 'મહાસુખ મૂંગો' જ અને તાળીઓ અને બૂમો શરૂ થઈ તે બંધ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડી. મહાસુખને પકડીને હરજીવનની પાસે લાવ્યા, હરજીવને હાથ ઊંચા કરી બૂમો પાડી બધાને શાન્ત કર્યા. પછી મહાસુખને કહ્યું: "તેમાં નાસભાગ શું કરે છે ? હજી કયાં સાબીત થયું છે કે તું જ તે હતો ?" અને પછી સભાજનો તરફ જોઈ

હરજીવને કહ્યું: " હજી થોડી સાબીતી બાકી રહે છે. જુઓ આ તા. ૨૧ મી ઑગસ્ટના 'પ્રજાબંધુ'નો અંક. ગુજરાત યુવક-મંડળ તરફથી જાહેરમાં નાટ્યપ્રયોગો થયા હતા. સઘળા જ સફળ થયા હતા. સારા નટોને ઇનામ મળેલાં હતાં. તેમાં તિલોત્તમાના પાઠ માટે સ્ત્રીપાઠનું પહેલું ઇનામ લેનાર ભાઈ મહાસુખ છે. અને બીજો પુરાવો. લાસ તા. ૨૨ મીના રોજ મળી. અને તે જ રોજથી ડૉ. શંભુપ્રસાદને ત્યાં મહાસુખનો કેસ છે. માથાના પાછલા ભાગમાં લાંબો ઘા પડેલો હતો, ડૉક્ટરને પૂછતાં તે કહે છે કે મહાસુખને અખાડામાં વાગેલું તેનો એ ઘા હતો, પણ અખાડામાં તપાસ કરતાં તેને અખાડામાં વાગ્યું જ નહોતું. એ ઘા પેલી ઝપાઝપીનો હોવો જોઈએ. હવે પ્રમુખ સાહેબને તે ઇનામ ભાઈ મહાસુખને આપવા વિનંતી હું કરું છું."

પ્રમુખ: " પણ એવી રીતે ખૂનીને ઇનામ કેમ અપાય ? એમ કરવા જતાં આપણે બધા અને આ અખાડાની સંસ્થા જોખમમાં આવી પડીએ."

હરજીવન: " પણ સરકારી દફતરમાં એ ખૂન જ નથી."

પ્રમુખ: " ત્યારે સરકારમાં જે ખૂન નથી તેને આપણાથી ખૂન શી રીતે ઠરાવાય ?"

મેં પ્રથમ પ્રમુખને સમજાવ્યા અને તેઓ સંમત થતાં સુધારો મૂક્યો: " આ બધા પુરાવાની તપાસ કરી નિર્ણય કરવા એક કમિટી નીમવી."

હરજીવન: " તમારા સુધારાને કોઈનો ટેકો છે ? " આખી સભામાંથી એક પણ માણસે ટેકો ન આપ્યો. પ્રમુખે કહ્યું:

"પણ મારો ટેકો છે." હરજીવન કહે: "એ ન ચાલે." પ્રમુખ કહે: "હું એ સુધારો મંજુર કરૂં છું." અને આ શબ્દો કહેતાં આખી સભામાં જબરો ક્ષોભ થઈ ગયો. "બ્હીતો હો તો ખુરશી છોડી ચાલ્યો જા" "બ્હીકણ" "બાયલો" "ઇન્કમ ટેક્ષ" "ત્યારે પ્રમુખ શું જોઈને થયો હતો" વગેરે અનેક બૂમો, એક પણ પૂરી સંભળાય નહિ એવી રીતે આવવા લાગી. "તમે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ન રાખો અને તમારા પ્રમુખની સલાહ ન જ માનો તો પ્રમુખ રહેવું નથી." એમ સ્વગત ઉક્તિ કરી પ્રમુખ લોકોની ઠઠમાંથી માંડ માંડ રસ્તો કરતા લોકોની તાળીઓના ગડગડાટ અને 'હૂરિયો' ના પોકાર વચ્ચે ચાલ્યા ગયા. હરજીવને અને બધા સ્વયંસેવકોએ પછી સભાને શાન્ત કરી. હરજીવને મોટે અવાજે કહ્યું: "પ્રમુખ સાહેબ ચાલી ગયા છે માટે આજનું કામ પૂરૂં કરવા કોઈ બીજો અધ્યક્ષ નીમવો જોઈએ." લોકોએ "હરજીવન" "હરજીવન" ના પોકારો કર્યા. હરજીવને કાંઈ પણ વિવેક વિના "આપનો સર્વનો મત હોય તો હું એ સ્થાન લઉં છું" કહી પ્રમુખસ્થાન લીધું. પછી પૂછ્યું: "આ ઇનામ ભાઈ મહાસુખને આપવા વિરુદ્ધ હોય તે હાથ ઊંચો કરો." મને પણ હવે હાથ ઊંચો કરવો નિરર્થક લાગ્યો. "પક્ષના ?" આખા ચોગાનમાં એક હાથોનું વન થઈ રહ્યું. "ત્યારે એ ઇનામ હું ભાઈ મહાસુખને આપું છું" કહી હરજીવને ઇનામ આપ્યું.

હરજીવને કહ્યું: "છૂટા પડતાં પહેલાં મારે થોડું કામ કરવાનું રહે છે. શેઠ મોતીચંદનું ઇનામ તો મહાસુખને મળ્યું. પણ મારે પણ એક ઇનામ આપવું છે. મહાસુખને

આમ લાવો.” લોકો બધા શાંત થઈ ગયા. અખાડીઆઓએ મહાસુખને પકડી આણ્યો. તેના પર હરજીવને પેલી ખોટી જરીની સાડી ઓઢાડી, દીવાના ઝળહળતા પ્રકાશ તરફ તેનું મોઢું ઝાલી ફેરવ્યું અને લોકો તરફ જોઈ કહ્યું: “જુઓ આ મોઢું ઓછું મોહક છે? જાણે વિષ્ણુનો મોહિની સ્વરૂપનો અવતાર!” અખાડીઆઓએ તડફડતા મહાસુખને ઝાલી ચારે બાજુ ફેરવ્યો. હરજીવને સભા બરખાસ્ત કરી. પણ અખાડીઆઓનું એ તાંડવ ઘણીવાર સુધી ચાલુ રહ્યું.

આટલી ઘેલછા મેં કોઈ સભામાં કદી જોઈ નથી. ત્યારથી કોઈ પણ અસહકારીઓની સભામાં જવું મેં બંધ કર્યું છે.

નવો જન્મ

નવો જન્મ

આખા ગામમાં સર્વત્ર હાહાકાર થઈ ગયો. ગામની વસ્તી માત્ર બે જ જગાએ હતી. પુરુષો સર્વ સ્મશાને ભેગા થયા હતા અને સ્ત્રીઓ સર્વ ઝમકુકાકીને આંગણે કૂટતી હતી. ગામમાંથી રૂપચંદની લાસ કાઢી ત્યારે બરે બપોરે પણ ગામમાં પુરુષોની પોકનો પડઘો પડયો હતો. દરેક મહોલ્લે છોકરાં ભય અને કુતૂહલથી ચકિત નયને આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં હતાં. મહોલ્લાનાં કૂતરાં આ ભયંકર અમંગળ અવાજમાં પોતાનો અવાજ પૂરતાં હતાં. સ્મશાનમાં બીજા કોઈ મરણમાં તો માણસો ગામની વાતો કરે, કે મરનારની વાતો કરે, કે ભૂત ભવિષ્ય ઉખાળીને બેસે, સ્મશાન એ નાતનું કે ગામનું એક સ્વાભાવિક સભાસ્થાન છે—પણ આજે તો વૃદ્ધો ચિતા સામું જોઈ અવાક બેઠા હતા, અને કેટલાક યુવાનો મડદું બાળવાના કામમાં અત્યંત વ્યાપૃત હતા તે સિવાય બીજાઓ માત્ર ઝમકુકાકીની, રૂપચંદની અને તેમના ઘરની જ વાતો કરતા હતા. ઝમકુકાકીના પતિ મૂળચંદ શેઠની જાહોજલાલી, તેની ઘરાકી, તેની ઉદારતા, કંઈક વાણિયાઓને ભીડના વખતમાં તેણે બચાવી લીધેલા, કંઈક બ્રાહ્મણોની દીકરીઓ પરણાવી આપેલી, અભ્યાગત તો તેમને ઘેરથી કદી પાછો ફરે જ નહિ; ઘેર ત્રણ

દીકરા મોટા લથડબથડ શરીરવાળા, બે તો ઘોડીઓ, અને મોસમમાં ઘોડેથી જીન કદી ઉતરે નહિ; ફરતાં ચાળીસ ગામનો વહીવટ મૂળચંદ શેઠને ઘેર. મૂળચંદ શેઠ ભાવ કરે તે થાય, અને પંચમાં પૂછાય. પછી દહાડો ફર્યો. મૂળચંદ શેઠ ઉંમર થયે ગુજરી ગયા. છોકરાઓએ રૂડી ચોકડી કરી ફરતાં ગામ જમાડયાં. એનો સામાન લાવતાં વચેટ ક્સળચંદ ઘોડીએથી પડયો, તે ફરીથી ઊભો થયો નહિ. મહિનાનો ખાટલો ભોગવી બાપની પાછળ ગયો.

આખું કુટુંબ બેઠું હોય ત્યારે રૂડું ગોકળિયું લાગે. છોકરાંનાં છોકરાં રમતાં હોય અને ઝમકુકાકી રેશમી મગિયું પહેરી વહુવરોને કામ ચીંધતાં હોય. પણ કુટુંબ દાંતના માળખા જેવું છે. બત્રીસીમાંથી એક પડતાં આસપાસના બધા હલવા લાગે અને એક પછી એક પડી જાય તેમ કુટુંબમાંથી એક જતાં બધાં ખસવા લાગે છે. પહેલો પ્લેગ થયો તેમાં મોટો દીકરો અને નાનો તથા નાની વહુ મરી ગયાં. પછી જાત્રાએ ગયાં ત્યાં રાત્રે એક ઘરમાં ઉતારો કર્યો હતો તે ઘર પડયું અને મોટાની વિધવા, તેની એકની એક દીકરી અને નાનાનાં બે છોકરાં દટાઈ મૂઆં. છેવટ વચેટની વહુ પણ નાના રૂપચંદને મૂકી મરી ગઈ. વરસ એક બીજાને ખાતાં આવે તેમાં ઘણી આસામીઓ તૂટી, છોકરાંની નાનમ પડી, ઘરમાં કોઈ કરનાર નહિ, અને ઝમકુકાકી ઘરની રહી સહી સમૃદ્ધિ સાચવી, માત્ર આ એક કુળદીવા ઉપર નજર રાખી જીવનની અંધારી રાત કાઢતી હતી.

દુઃખમાં પણ ઝમકુકાકીએ ધીરજ ઘણી રાખી. ઘરનું કોઈ દિવસ તેણે ખોટું દેખાવા દીધું નથી. કમાનાર નહિ, અને વેપાર

બંધ થયો એટલે પહેલાં જેટલા મહેમાન તો હવે શેના આવે પણ ઘરની પ્રતિષ્ઠા તેણે સાચવી રાખી. મહેમાનગતિ તેની તેવી ને તેવી જ હતી; ઘરમાં ક્યાંથી આવે છે તે ગામના કોઈ માણસને તેણે કદી જણાવા દીધું ન હોતું, ઘરની પ્રતિષ્ઠા અને ડોશીની સાલસાઈથી રૂપચંદની સગાઈ પણ પંદર વરસે થઈ. રૂપચંદ જૂના ચોપડા જોતો થયો હતો, નજર પ્રમાણે વેપાર કરતો હતો, ધીમે ધીમે તેના ઘરની અસલ જગા બહાર લેતો હતો. માત્ર ૧૬ મે વરસે પાલીતાણાની યાત્રાને નિમિત્તે જ તેનો વિવાહ બાકી રહેલો; ૧૬ વરસ પૂરાં થયાં, યાત્રા કરીને ડોશી ને દીકરો પાછાં આવ્યાં, અને લગન લેવાની વાતો થાય છે, ત્યાં રૂપચંદને તાવ આવ્યો; પડખામાં સૂળ ચાલ્યું, અને વૈદોએ સન્નિપાત કહ્યો. ૨૧ દિવસની લાંઘણે તેને મગનું પાણી પાયું. ફરીથી ઝમકુકાકીનું મોં ઊજળું થયું. પણ રૂપચંદનું શરીર વળ્યું નહિ, ઝીણો તાવ લાગુ પડયો, અને તેમાંથી ક્ષય રોગ થયો. લોકોએ ઘરનું નામ રાખવા દીકરાને પરણાવી નાંખવા સલાહ આપી પણ ઝમકુકાકીએ કહ્યું કે મારો દીકરો સાજો થશે ત્યારે જ પરણાવીશ. ઘણીએ માનતાઓ કરી, દવાઓ કરી, બકરીના દૂધ ઉપર રાખ્યો, ખાટલા આસપાસ બકરાં બાંધ્યાં, પણ શરીર ઘસાતું જ ગયું અને છેવટે ઝમકુકાકીની અનેક આશાઓનો એ એક તંતુ પણ તૂટી ગયો.

સાંજે શ્મશાનેથી પાછા ફર્યા. રસ્તામાં સ્ત્રીઓ કૂટતી હતી તે જોવા હું અવશ થઈ ઊભો રહ્યો. એ ભય, નિરાશા, કલપાન્ત, મૃત્યુ, અમંગળતાની એવી ઊંડી વિકરાલ છાપ મારા મનમાં પડી કે તે હજી ગઈ નથી.

ગામમાં ઝમકુકાકીના ઘરથી બીજે નંબરે અમારૂં ઘર.

ગામની રીત મુજબ ઝમકુકાકીને અમે અમારે ઘેર ભડકું ખાવા લઈ આવ્યા. સાંજે એમણે તો શું પણ અમે પણ કોઇએ ખાધું નહિ. બચ્ચાંઓ પણ આ બનાવથી ચૂપ થઈ આખા દિવસના થાકથી ખાવાનું માગ્યા વિના ઊંઘી ગયાં. ચોફાળ પાથરી અમે સર્વ રાત ગાળવા સૂતા, ઊંઘ્યા, પણ એ ઊંઘ નહોતી મૃત્યુની પાંખ જાણે હતી. ઊંઘમાં પણ એક ચીતકાર જાણે સતત લંબાતો હોય એમ લાગતું હતું. પડખેના ઓરડામાંથી ઝમકુકાકીના લાંબા નીસાસા અને વચમાં નામસ્મરણો, વળી રૂપચંદને આશ્વાસનનાં વચનો, તેને પરણાવવાના કોડ, એવું અસંબદ્ધ આવ્યા કરતું હતું. ઊંઘમાં ત્રણવાર તેમણે રડવાનું ડુસકું મૂકયું, એટલું લાંબું કે અમને ભય થયો કે ડોશીનો શ્વાસ વળશે નહિ અને ડુસકામાં જ કયાંક મરી જશે. પણ પહેલાંનું શરીર, આટલા દુઃખ સામે પણ, અનિચ્છાએ પણ, વૈરીની ગરજ સારતું, ટકી રહ્યું હતું.

બીજે દિવસે ભડકું કર્યું. ડોસીને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. આપણું જીવન ભલે રૂઢિગ્રસ્ત હોય પણ કેટલીક રૂઢિઓમાં રહસ્ય છે, અર્થ છે. ઝમકુકાકીને અમે જમાડવા લઈ ન ગયા હોત તો પોતાને ઘેર પોતાની મેળે તે કોણ જાણે કયારે ખાત. મારાં મા અને પત્નીના આગ્રહથી અને ખાસ કરીને તો ધાવણાં બચ્ચાંને ધાવણ નહિ આવે એ લાગણીથી ભડકું ખાવા બેઠાં પણ જીવ જાણે ખાવાની સામે એક અડગ વિરોધ કરતો હતો. તેમણે ખરાં થઈ કોળિયો મોંમાં તો મૂકયો, પણ તે ગળે ન ઉતર્યો, મોંમાંથી થૂંક જ ન નીકળ્યું, અને કોળિયો ગળામાં બાઝી રહ્યો, ડોશીનો શ્વાસ અટકયો, ડોશી ખેંચાવા લાગ્યાં. મારી બાએ મને બોલાવ્યો, ડોશીનું મોં નીચું કરી ઉપરથી

ભાર દઈ મેં કોળિયો કાઢી નંખાવ્યો, ત્યારે ડોશીએ શ્વાસ લીધો. ખાવાનું પડયું મૂકયું. મેં ચ્હા પીવાની સૂચના કરી પણ મારી બાએ મને સમજાવ્યો કે તેમાં ખાંડ આવે માટે તે ન લેવાય. એ દિવસ આખો ડોશીએ ખાધા વિના કાઢયો. માત્ર બહારથી માણસો આવે તેની સાથે કૂટે તે સિવાય ડોશીમાં જીવનની કશી નિશાની રહી નહોતી.

ડોશીને ઉપવાસનો ત્રીજો દિવસ થયો. ભૂખ્યાં પેટમાં વાયુ થયો, ઓડકાર આવવા લાગ્યા, અને ગોળો ચઢયા જેવું થઈ ડોશી પડી ગયાં. અમે બધાં ચિન્તામાં પડયાં. મારી પત્નીને માટે ઘેર સોડા બનાવવાની ટીકડીઓ હું લાવેલો હતો તેમાં થોડું જિંજર નાંખી મેં ડોશીને પાયું. ડોશીને શાંતિ વળી. હાશ કરીને બેઠાં થયાં. તે દિવસે તેમણે થોડું ખાધું.

ચોથે દિવસે ડોશીએ ઘેર જવા ઇચ્છા બતાવી. હું કુંચીઓ લઈ આગળ થયો. ધીમે રહી તાળું ઉઘાડયું. મોટાં ભારે વેણીબંધ કમાડ ધીમે પણ ગંભીરતાથી અવાજ કરતાં ઉઘડયાં. તેથી જાણે મૃત્યુની નીરવતા જાગૃત થઈ. રૂપચંદનો ખાટલો અને ઘરની એકેએક ચીજ મૃત્યુને જ તાજું કરી આપતી હતી. હું જાણે મૃત્યુની જ સમક્ષ આભો થઈ ઊભો રહ્યો. ડોશી તો ત્યાં આવતાં જ બારણા આગળ ઢગલો થઈ પડયાં. ઘરમાંથી એમોનિયમ મગાવી મેં સૂંઘાડયું અને ઘેરથી ગરમ મસાલાનો ચ્હા કરી પાયો. રાત્રે ડોશીએ ખીચડી કરી પણ એકલાં ઘરમાં ભાવી નહિ, કૂતરાંને નીરી દીધી.

બીજે દિવસે હું જ ઘેરથી ચ્હા લઈ ગયો. ડોશીએ પીધી. બપોરે પાછો ખીચડી લઈ ગયો. ખીચડીમાં ઘેરથી

થી નાંખીને લઈ ગયો હતો. આજ પાંચમે દિવસે ડોશીએ 'આંધળાં આંતર' ભર્યાં. જમી રહ્યા પછી ડોશીએ કહ્યું કે પેટમાં ભાર બહુ થઈ ગયો છે. મને લાગ્યું કે ઝાઝે દિવસે પેટ ભરીને જમ્યાં છે તે ક્યાંક પચશે નહિ. મેં ફરી જિંજર પાયું અને સાંજે ગરમ ચ્હા પાઈ.

હમેશાં સવારે અમે ચ્હા મોકલવા માંડી. ડોશી હમેશ બપોરે આવી અમારા ઘેર બેસે ત્યારે તેને કાંઈક સાંત્વન મળે, ઘેર ડોશીને ભાવે જ નહિ. અમે છાની રીતે તેમને જમાડવા લાગ્યાં. દિવસો વીતવા લાગ્યા. દુઃખ કંઈક વીસારે પડવા લાગ્યું.

એક દિવસ ડોશીએ સોડા બનાવવાની ટીકડીઓ શેની બને છે એ પૂછ્યું. મારી બાએ તે બનાવી આપવા કહ્યું પણ ડોશીના મોંમાંથી સ્વાભાવિક રીતે ના જ નીકળી પડી. અમે પણ તેમને ખરાબ લાગે ધારી વધારે આગ્રહ કર્યો નહિ. પણ કલાક પછી ડોશીને ગોળો ચડવા જેવું થયું અને તેમને જિંજર પાવું પડ્યું, પીવું પડ્યું.

મને લાગ્યું કે ડોશીને આટલે વરસે ચ્હાની અને જિંજરની ટેવ પડશે, પણ જે ડોશીના હાથથી નાનપણમાં મેં મીઠાઈ ખાધેલી, જેણે મને વારપરબે અનેકવાર ભાગ આપેલો, ઘણા જ વ્હાલથી મને ઘેર બોલાવી અનેક પ્રસંગે જમાડેલો, તેમને વિશે આવી કલ્પના કરવી એ એક તરફથી અન્યાય અને બીજી તરફથી મારા માટે બહુ હીન લાગ્યું.

દોઢ બે માસ નીકળી ગયા. ડોશીનો જીવનતંતુ એ દુઃખમાં પણ આગળ ચાલવા લાગ્યો. મારે મુંબઈની પેઢીએ જવાનો સમય થયો. હું માબાપને પગે લાગી ચાલી નીકળ્યો.

૨

વરસ થયે હું પાછો આવ્યો. અમારા ઘરનો નિયમ એવો હતો કે વારાફરતી ભાઈઓએ પિતાજીએ મુંબઈની પેઢીમાં રહેવું, બધાં બૈરાંને દેશમાં જ રાખવાં. છોકરાંને બારેક વરસ સુધી ગામડામાં જ કેળવવાં. છોકરાંના આંક અને શરીર ગામડામાં સારાં થાય એમ પિતા કહેતા અને મુસલમાનો રંગુનમાં કમાય છે અને વરસ બે વરસે અહીં માસ બે માસ ગાળી જાય છે તેનો દાખલો દેતા. છતાં કહેતા કે 'આ નિયમ મારો સવાઈલાલ અંગ્રેજી ભણે છે તે નહિ માને'. મેં કહેલું કે 'ત્યારે ભણાવો છો શા માટે ?' ત્યારે કહે: 'દેશકાળ પ્રમાણે ભણાવવા તો પડે.' અને એ નિયમ મેં તોડયો પણ ખરો. બી. એ. થઈ ગયા પછી હું અધીરો થઈ ગયો. પત્નીની સાથે મુંબઈમાં ફરવાનો, તેને નવી દુનિયાં દેખાડવાનો, સંસ્થાઓમાં બીજી સ્ત્રીઓ સાથે હળતી મળતી કરવાનો મને શોખ હતો. તેથી મારી પત્નીને લઈ ગયો હતો, પણ સીમન્ત આવતાં તેને પિતાજીના વચનને માન આપી દેશમાં મોકલેલી. અત્યારે ત્રણ વરસે પત્ની અને પુત્રને સાથે લઈ મુંબઈ તેડી જવાના ઇરાદાથી હું આવ્યો હતો.

સાંજે ગામ પહોંચ્યો. રાત્રે લઈ જવા સંબંધી સૌ. કમલાને વાત કરી. તેણે કહ્યું ઝમકુકાકીને સાથે લઈ જવાં એ ઠીક છે. અનુભવી માણસ માંદે સાજે કામ આવે, અને છોકરાંની દોરી ખેંચે. તેઓ સાથે આવશે કે કેમ તે સંબંધી મેં શંકા બતાવી પણ કમલાએ કહ્યું કે હું પૂછીશ તો આવવા હા પાડશે.

સવારે ચ્હા પી કરીને જમવા વખતને થોડી વાર હતી

ત્યારે હું ન્હાવા બેઠો. ઝમકુકાકી આવેલાં, ઘરમાં ફરતાં હતાં પણ મારૂં ધ્યાન નહિ. મેં માથે લગાડવાને છાશ માગી. અમારા ગામના પાણીમાં સાબુથી વાળ ચીકણા થઈ જાય છે. ઝમકુકાકીએ 'લાવું' કરી પેટી ઉઘાડી. હું જોતો હતો. મને લાગ્યું કે કાકીને કંઈ વાર વધારે થઈ, તેઓ છાશ લઈને આવ્યાં. હું તેમના મોં સામું જ જોઈ રહ્યો. જાણે એ ઝમકુકાકી જ નહિ. તેમના સામું જોતાં મને વહેમ પડયો કે પેટીમાં મોં નીચું ઘાલીને છાશ કાઢતાં તેમણે માખણ ખાધું હશે. અમારા ઘરમાં તાજું માખણ છાશમાં સાચવી રાખવાનો રિવાજ છે. મેં જઈને જોયું તો કોઈએ આંગળીથી લીધેલું લાગ્યું. મેં તપાસ કરવા તરત 'બા' કહી બૂમ મારી, પણ મારી બા આવે તે પહેલાં કમલા આવી. માત્ર તેની મોટી અર્થવાહક આંખોથી કશું ન કરવા તેણે મને સૂચવ્યું, મને હુકમ કર્યો. અને એ આંખોનો હુકમ હું કદી તોડી શકયો નથી. થોડીવારે મારી બા આવી. તેણે પૂછ્યું: "કેમ શું છે?" મેં કહ્યું: "બા, આ માખણ સરસ છે જરા ચાખું?" "હંઅં, બાપુ! તું અને તારા બિન્દુ સારૂ જ છે. ગમે તેટલું ખાને. ઘણું ય છે." હું જૂઠું બોલ્યો. પણ એ આંખોની ખાતર જે મેં કર્યું છે તેને માટે મને કદી પસ્તાવો થયો નથી.

ઝમકુકાકીને જેમ જેમ જોતો ગયો તેમ તેમ મને ઘણો જ વિચાર થવા માંડયો. ઝમકુકાકી બદલાયાં કેમ લાગતાં હતાં તે મને સમજાયું. તેમના મુખ પર સખત, કઠોર, ભયંકર, અમંગલ રેખાઓ થઈ હતી. અસલની ઉદારતા, મૃદુતા, સૌજન્ય, સમભાવને બદલે ખાઉધરપણું અને આપણને સોંસરા શારી નાંખે એવી નજર થઈ હતી. માણુસનો સ્વભાવ બદલાય

તે સાથે તેના ચહેરાની આકૃતિ પણ બદલાય છે એ હું સ્પષ્ટ સમજી શક્યો. દંતકથાઓની ડાકણ જેવું બ્હીઆમણું તેમનું મોં થઈ ગયું હતું. એક દીકરાને સંભારતાં, તે સિવાય તેમનામાં મેં માનવભાવ જોયો નથી. મૃત્યુ જ જાણે માનવ જીવન અને તેની વચ્ચેની એક કડી હતી.

મેં કમલાને કહ્યું: "તેં મને ના પાડી પણ ડોશીએ માખણ ચોરીને ખાધું હતું."

"હું જાણતી હતી. તેમણે ખાધું અને તમે એ જોઈ ગયા તે પણ મેં જોયું."

"તેં કેમ જાણ્યું કે હું એટલા સારૂ જ બાને બોલાવું છું?"

"તમે કેમ જાણ્યું કે હું તમને બોલાવવાની ના પાડું છું?"

મેં કહ્યું: "ઠીક લે, પણ આવી ખાઉધર ડોશીને તું લઈ જઈને શું કરીશ?"

"તમને એની દયા યે નથી આવતી?"

મેં કહ્યું: "દયા તો આવે. પણ આવું ખાઉધરપણું શાથી થતું હશે?"

"ઘડપણમાં કોક કોકને થાય." કમલાને આમાં કશી નવાઈ જ લાગતી નહોતી.

"પણ આટલું?"

"જુઓ. તમે ભાયડા કેટલીક વાત સમજો નહિ. સૌને ખાવાનું મન થાય. તમને અને મને મળી રહે, આપનાર પીરસનાર હોય એટલે દેખાય નહિ. અને જેને ન મળે તેનું દેખાઈ આવે. તમે મહિનામાં કેટલીવાર વારપરબ, મહેમાન સેમાન કે કોઈ ને કોઈ બહાનાથી ખાઓ છો તેનો હિસાબ કર્યો છે?"

હું વિચારમાં પડી ગયો. કદાચ એ સાચું હશે. તે દિવસ તો એ વાત એટલેથી રહી.

દિવસો જતા ગયા પણ મારા મનની ગૂંચ ઉકલી નહિ. છેવટે પિતાજી સાથે વાત કરવાનો દિવસ પાસે આવ્યો. એકવાર કમળા સાથે એ વાત કરી નાંખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. રાત્રે મેં કહ્યું:

" કમલા ! ડોશીમામાં આ ફેરફાર શાથી થયો તે તું જાણતી નથી. જ્યાં સુધી કુટુંબમાં કોઈ પણ હતું ત્યાં સુધી તેને જીવનથી પર, જીવનનું એક ધ્યેય હતું. કુટુંબ નાશ પામતાં, તેનામાંથી ધ્યેય ને આદર્શ બન્ને ઊડી ગયાં. હવે તે કેવળ પશુ થતી જાય છે. આટલી ઉંમરે બીજો કોઈ આદર્શ તેનામાં આવી શકે નહિ. અને પશુતાની કાંઈ સીમા નથી. એ આપણી સાથે પોસાય જ નહિ. તેનાથી આપણું સુખ પણ નહિ ખમાય. "

કમલાએ ઘણું જ ગંભીર થઈ જવાબ આપ્યો: " જુઓ હું સીમન્ત ઉપર અહીં આવી. બાએ તો કશો કમીનો રાખ્યો નહોતો. પણ મને ભાવ–અભાવ થાય તે હું તેમની પાસે કહી શકતી નહિ. એક દિવસ મને પૂડા ખાવાનું મન થયું. ઝમકુ-કાકીનો રૂપચંદ એ વખતે માંદો હતો. ઝમકુકાકીએ પૂડા કર્યા, મને કોઈ મિષે ઘરમાં બોલાવી, ઘીથી ટપકતા પૂડા મને ખવરાવ્યા અને એક બટકું પણ ડોશીએ મોંમાં મૂક્યું નથી. વધ્યું એટલું છોકરાંને બોલાવી ખવડાવી દીધું. એ ગુણ મારાથી ન ભૂલાય. અને જુઓ ડોશીને સોગ મૂકવા જવાનું ઠેકાણું પણ નથી. બે દિવસ ક્યાંઇ જઇ આવે તો તેના જીવને શાંતિ વળે. હું દૂરની તેમના પિયરની સગી થાઉં છું. તેમને મુંબઈ લઈ જઈશું. ઠામપલટાથી

ડોશી સારાં થઈ જશે. અને નાનું છોકરૂં હોય ત્યારે ઘરમાં ડોશી હોય તો સારૂં." તેના શબ્દે શબ્દે દયા ઝરતી હતી. મારાથી ના પડાઇ નહિ. હું વિચારમાં પડી ગયો. મને વિશેષ કુતૂહલ થયું. મેં પૂછ્યું: "પણ તેં ઝમકુકાકીને શી રીતે કહ્યું ?" "એ તો એમ થયું કે અમે બપોરે બધાં બેઠાં હતાં. બાએ કહ્યું કે વહુએ બહુ જ સરસ પૂડા કર્યા હતા પણ એ બિચારીથી જરાયે ખવાયું નહિ. મેં તો ફક્ત બાપુજી જેટલા જ કર્યા હતા. એમણે બહુ જ વખાણીને ખાધા હતા. મારાથી બોલાઈ જવાયું કે ના બા એ તો તમે અમથાં વખાણો છો. ઝમકુકાકીના જેવા કોઇથી ન થાય. તે દિવસ ખાધા હતા તે મોંમાં સ્વાદ રહી ગયો છે. એ ઝમકુકાકી સમજી ગયાં."

મને થયું કે સ્ત્રીઓને જે કેટલાક ગહન અનુભવો થાય છે તેનો ખ્યાલ પણ પુરુષને થવો અશક્ય છે.

૩

બિન્દુને બ્રોંકોન્યુમોનિયાનો આઠમો દિવસ હતો. ત્રણ દિવસથી મેં પેઢીએ જવું બંધ કર્યું હતું. તાવને લીધે છોકરો તડફડતો હતો. હું જોઈ શકતો હતો કે એટલું નાનું શરીર પણ મૃત્યુ સામે મહાભારત યુદ્ધ મચાવતું હતું. બેભાનમાં પણ એ મારૂં કહ્યું કરતો એટલો મુંબઈમાં બિન્દુ મને હળી ગયો હતો. બિન્દુ દવા પીવા કે દૂધ લેવા ના પાડે અથવા તેનું ટેમ્પરેચર વધ્યું હોય ત્યારે કમલા મને પથારી પાસે બોલાવી જતી, તે સિવાય બધી સેવા કમલા અને ડોશી જ કરતાં. ડોશી જૂના જમાનાનાં, પણ ડૉકટરે કહ્યા પ્રમાણે બરાબર માવજત કરતાં હતાં. ફરીવાર જાણે પોતાના દીકરાની માવજત કરવા મંડયાં હોય તેમ પોતાનું ખાવા પીવાનું પણ વીસારે નાંખી પથારી પાસે

બેસી રહેતાં અને ઘરનું કામકાજ કરવાને અને ઊંઘવાને કમલાને વખત આપતાં. ડોશીમાં આટલો બધો બાલકપ્રેમ કયાંથી ઓચિંતો આવ્યો તેનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં કમલા આવી. મને ભય લાગ્યો કે કદાચ બિન્દુને વધારે હશે. પણ કમલા કંઈક કહેવા આવી હતી તે હું જોઈ શકયો. કમલા મારી છેક નજીક આવી ને ધીમે સાદે બોલી: "તમે જરા ડોશી પાસે જાઓ. અત્યારે ડોશી મારી પાસે ધ્રૂસકે ને ધ્રૂસકે રોયાં. એમને એમ થાય છે કે એમના હાથ જ અપશુકનીઆ છે, એમને લીધે છોકરો માંદો પડયો. દેશમાં ચાલ્યા જવાની વાત કરે છે. તમે એમને સમજાવો." હું તરત ઊભો થયો. ડોશી ચોધાર આંસુએ રડતાં હતાં. મેં મારા હાથે તેમનાં આંસુ લૂછ્યાં. તેમને સ્પર્શ કરતાં, મને ખવરાવતાં રમાડતાં તે ઝમકુકાકી પાછાં યાદ આવ્યાં. મેં કહ્યું: "કાકી તમે અમથાં વહેમાઓ છો. ડૉકટરે કહ્યું છે કે તેને આ બે દિવસો ભારે છે. શહેરમાં બધે આ રોગના વાયરા છે. બિન્દુને જરા વધારે સખ્ત તાવ છે. ડૉકટર તો કહે છે કે સારી માવજત છે માટે જ છોકરો જીવે છે, નહિ તો અત્યાર સુધી બચે નહિ. હવે એકાદ બે દિવસમાં એને વળતાં પાણી થશે. અને તમારે હાથે જ જશ છે. એમાં ગભરાઓ છો શું. તમારે તો ઊલટાં અમે ગભરાતાં હોઈએ તો અમને પણ ધીરજ આપવી જોઇએ." મેં પાણી પાયું. એક બાળકની પેઠે મારી વાત માની, પાણી પી, ડોશી પાછાં પથારી પાસે ગયાં, કમળાને ચા કરવા ઊઠાડી. તે દિવસે અમે બધાંએ પથારી પાસે એક જ કુટુંબનાં માણસો તરીકે એટલી ચિન્તામાં પણ નવા જ સાન્ત્વનથી ચા પીધી. એક બે દિવસમાં બિન્દુને

તાવ ઉતર્યો. થોડા જ દિવસોમાં બિન્દુની માવજત કરતાં પણ તેને ખાતાં સાચવવાનું કામ વધારે આકરૂં થઈ પડ્યું.

બિન્દુ માંદો હતો એટલા દિવસ કમલા સેવિકામંડળમાં જઈ શકતી નહોતી. બિન્દુ તદ્દન સાજો થયો. અજવાળિયું ચાલતું હતું એ યોગ જોઈ કમલાએ ચાંદનીમાં ભેગાં થવા મંડળનાં બધાં સભ્યોને આમન્ત્રણ આપ્યું. સાંજ પડી ત્યારથી અમારા બંગલામાં મુંબઈનો અલબેલો સ્ત્રીસમાજ ઉભરાવા લાગ્યો. જાતજાતનાં વસ્ત્રો, જાતજાતના રંગો, જાતજાતની રીતભાતો અને વાક્છટાથી અમારો ચોક તરવરવા લાગ્યો. અર્ધ દેશી, અર્ધ અંગ્રેજી, અર્ધ સ્વાભાવિક, અર્ધ કૃત્રિમ રીતે સ્ત્રીઓએ કમલાને અને બિન્દુને યથાયોગ્ય અભિનન્દન આપ્યાં, રમાડ્યાં, સુખમનવો કર્યો, એક પારસણ બાઈએ બિન્દુના હાંથમાં બે રૂપિયા મૂકયા. કમલાએ આ વખતે બિન્દુ બચ્યાનો જશ ડોશીનો છે એમ કહી માનપુરઃસર ડોશીની ઓળખાણ કરાવી. થોડીવારે ચાંદની નીકળી એટલે સ્ત્રીઓએ રાસ લેવા શરૂ કર્યા. ડોશી દૂર હતાં તેમને કમલા અને બીજી સ્ત્રીઓ આગ્રહ કરીને કુંડાળાની વચમાં લઈ આવ્યાં. ત્યાં તે બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓની સાથે બિન્દુને લઈને બેઠાં. બિન્દુ સાજો થયો ત્યારથી ડોશીને બહુ હળી ગયો હતો.

બધાંએ આગ્રહ કરીને કમલાને ગીત ઉપાડવાનું કહ્યું. કમલાએ ધીમેથીઃ

હરિ વેણુ વાય છે રે હો વનમાં

ગીત ઉપાડ્યું. કમલા ગામડામાં ઉછરેલી છે એટલે તેના કંઠમાં લોકગીતની શુદ્ધ મીઠી હલક છે. સૌ સ્ત્રીઓથી તેની હલક જુદી પડતી હતી. ડોશી કુંડાળામાં બિન્દુને રમાડતાં

રમાડતાં એ જ ગીત ગાતાં હતાં. પાસે વિજયા બેઠી હતી તે ધ્યાન દઈને સાંભળતી હતી. ગીત પૂરું થયું એટલે વિજયાએ સૌના સાંભળતાં કહ્યું: " કમલા બહેન, હું તો ધારતી હતી કે તમે જ સુંદર ગાઓ છો પણ માજીનો કંઠ પણ તમારા જેવો મીઠો છે. "

કમલાએ જવાબ આપ્યો: " હાસ્તો. હું યે શીખેલી એમની પાસેથી તો ! "

ડોશીએ કહ્યું: " ના બા, એવું જૂઠું ન બોલીશ. ગામડામાં તો સૌને આવડે. કોણ કોની પાસે શીખે ? "

કમલા: " માજી તમે ભૂલી જાઓ પણ હું કેમ ભૂલું. જગન્નાથજીનો ગરબો હું તમારી પાસે શીખી છું. હમેશ તમારી પાસેથી વેણ લઈ જતી, સાંભરે છે ? "

ડોશીએ જવાબ આપ્યો: " હા, હા. મને સાંભર્યું. તું અને હીરાવહુ સાથે જ શીખતાં ખરું ? " ડોશીની સરલતાથી બધી સ્ત્રીઓ હસી પડી. અને બે ચારે ડોશી આગળ લાડ કરતાં કહ્યું: " માજી એ ગરબો અમને ગવરાવો. "

ડોશીએ કહ્યું: " બાપુ, એ ફરતાં ગવાય એવો નથી. એ તો ઘંટીએ ગાવાનું ગીત છે. "

" ત્યારે બીજું કાંઈ ગવરાવો. " બે ચાર અવાજો આવ્યા. કમળાએ એક બાઈ તરફ જોઈ બિન્દુ તરફ નિશાની કરી. તેણે બિન્દુને શીખવાડયું એટલે બિન્દુ ડોશી પાસે જઈને બોલ્યો: " માજી તમે ગાઓ. " બધાં ફરી હસી પડયાં. વિજયાએ કહ્યું: " માજી, બિન્દુને તમે સાજો કર્યો. આજ તો બિન્દુનો મેળાવડો કહેવાય, તેમાં તમારે ગાવું જોઈએ. " માજી કહે: " હું ગાઈશ પણ તમારી સાથે ફરીશ નહિ. અને તમારા

જેવું ધીમું ગાતાં મને નહિ આવડે. મારા જેટલું ઉતાવળું ગાઓ તો ગવરાવું." બધી સ્ત્રીઓએ હા કહી. તરત રાસ ભેગો થયો. ડોશી બિન્દુને તેડીને ઊંભાં રહ્યાં અને ઉપાડયુંઃ

સુંદર વેણ વાગી, વેણ વાગી,
હું તો સૂતી નીંદરમાંથી જાગી
રે સુંદર વેણ વાગી, વેણ વાગી.

આટલાં ઘરડાં થયાં છે પણ ડોશીનો અવાજ અને તેનું માધુર્ય એવુંને એવું જ છે. તે એકલાં જ ગવરાવતાં હતાં પણ બે સ્ત્રીઓ સાથે ગાતી હોય એવો એમનો બુલંદ અવાજ હતો. રાસ ખૂબ ચડયો. રાસ પૂરો થઈ ફરીવાર સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ ત્યારે વિજયાએ કહ્યુંઃ "માજી, સરસ ગાઓ છો. પણ તમારી સાથે ગાતાં તો થાકી જઈએ."

ડોશીએ કહ્યુંઃ "પણ મારાથી ધીમું ગવાય નહિ તે કેમ કરૂં? અમારે આટલું ધીમું ગાવાનું હોય તો અમે થાકી જઇએ."

થોડી વાતચીત ચાલી. અને નવેક વાગે મીઠું મોં કરીને સમાજ વિખરાવા લાગ્યો. જતી વખતે બધી સ્ત્રીઓએ માજીને મંડળમાં આવવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો.

૪

"આ ગીત ગાંધીજીને માટે જ બનાવ્યું છે કે?"

પહેરવેશમાં, વાળમાં, મૂછમાં, ચશ્મામાં કયાંઈ પણ જરા પણ ખોડ ન કાઢી શકો એવો ત્રીસ પાંત્રીસેક વરસનો એક પારસી ગંભીર થઇને મારી પાસે બેઠો હતો તેણે આ પ્રશ્ન પૂછયો.

મેં કહ્યુંઃ "ના."

ગાંધીજી છૂટયા તે નિમિત્તે મંડળનો ઉત્સવ હતો અને તેમાં.

આજની ઘડી તે રળીઆમણી,
મ્હારો વ્હાલો આવ્યાની વધામણી હો જી રે,
વધામણી હો જી રે,
આજની ઘડી તે રળીઆમણી.

એ ગીત ગવાતું હતું.

ગીત ઝમકુકાકી બધાં સાથે ફરતાં ફરતાં ગવરાવતાં હતાં. સમાજ બહુરંગી હતો. અંદર કોઈ પારસી બાનુ અને કોઈ દક્ષિણી બાઈઓ પણ હતી. રાસડો જોતાં મને સમજાયું કે રાસમાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ જેવો શોભતો હતો તેવો દક્ષિણીઓનો શોભતો ન હતો. આપણા પહેરવેશો અને આપણા રીતરિવાજોને કેટલો માર્મિક સંબંધ છે!

આપણા કણબીઓ વગેરે પહેલાં જે ફરતી ચાળવાળી ટૂંકી આંગડી પહેરતા તે પણ નૃત્યને માટે જ. કાઠિયાવાડની રાસમંડળીમાં એ આંગડી ગોળ ફરતાં કેટલી સુંદર દેખાય છે!

હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં ફરી પ્રશ્ન આવ્યો.

" ત્યારે આ ગીત કોનું બનાવેલું છે?"

મેં જવાબ આપી દીધોઃ " લોકગીત છે."

હું ફરી વિચારે ચઢયો. ગુજરાતનો રાસ આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરશે. દક્ષિણી સ્ત્રીઓ જે ગુજરાતમાં આવે છે તે ગુજરાતી રાસડા ગાય છે. પણ ઉત્તર હિંદ, બંગાળ, દક્ષિણ સર્વ એક સરખા તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા છે.

" ત્યારે કોને માટે બનાવ્યું છે?"

મને લાગ્યું કે કેટલાક માણસો ગંભીર દેખાય છે તે વિચારને

લીધે નહિ પણ વિચારશૂન્યતાને લીધે. મેં જવાબ આપ્યો: "કૃષ્ણને માટે."

"તે એવન ક્યાંથી આવેલ હતા તેને માટે આ બનાવેલું?"

આ પ્રશ્નને ડાહ્યો ગણો કે ગાંડો ગણો, કે મને ડાહ્યો ગણો કે ગાંડો ગણો, પણ જવાબ આપવો ઘણો જ અઘરો છે. કોઈ હિન્દુને આ પ્રશ્ન ઊઠે જ નહિ. મેં જવાબ આપ્યો: "કોઈ ગોપીને ત્યાં કૃષ્ણ ગયેલા તે પ્રસંગનું છે."

એ ગૃહસ્થ ફરી વિચારમાં પડયા. મને ભય લાગ્યો કે ગોપી કોણ, કૃષ્ણ એને શું થાય, કૃષ્ણ શા માટે ગયા કે એવા કોઈ પ્રશ્નો આવશે તો મારા શા હાલ થશે. એ ગૃહસ્થે ફરી મારા સામું જોયું, પણ આ વખતે પ્રશ્ન નહોતો, સૂચના હતી.

"તે તમે લોકો ગાંધીજીને કહીને એક ગુજરાતી ક્લાસિકલ ડિક્ષનેરી કાંય નહિ કરાવતા?"

ગાંધીજી જે કામો કરે છે તેમાંના એકને માટે પણ તેઓ લાયક નથી એવી જેમ એક બાજુ માન્યતા છે; તેમ દુનિયાનાં જેટલાં કામો છે તે બધાં તેમણે જ કરવાં જોઈએ એવી એક બીજી બાજુની માન્યતા છે. મેં ધીરે રહી પતાવ્યું: "હા, બનાવવી જોઈએ." મેં ધાર્યું કે પ્રશ્નથી ઊલટું રૂપ સૂચનાનું છે એટલે હવે કાંઈ નવો વાર્તાલાપ નહિ થાય. ત્યાં તેમણે ઝમકુકાકી તરફ જોઈ ફરી પૂછ્યું.

"તે પેલાં ગવરાવે છે તે ડોસી મેનેજર છે કે?" મેં કહ્યું: "એ આ મંડળીનાં અધ્યક્ષ છે. અને એમને સારૂં ગવરાવતાં આવડે છે એટલે ગવરાવે છે."

અને આજે ઝમકુકાકી અધ્યક્ષ તરીકે કેવાં શોભતાં હતાં!

હું નાનો હતો ત્યારે, નાતજાતના કોઈ મોટે અવસરે માણસોની વ્યવસ્થા કરતાં, કામ કરાવતાં, હુકમો આપતાં, ભભકાભેર ફરતાં તે જેવાં દેખાતાં, તેવાં જ આજે પણ દેખાતાં હતાં. માત્ર ફેર એટલો કે ગામમાં મેં તેમને રેશમી લુગડાંમાં જોયેલાં અને અહીં સાદી સફેદ ખાદીમાં જોયાં. પણ એ ખાદીમાં પણ તેમનો પ્રભાવ અછતો રહેતો નહોતો. હું ઝમકુકાકીના જ વિચારે ચઢ્યો. પ્રથમ તો, બિન્દુ કમળા સાથે આશ્રમમાં જવા હઠ કરે તે માટે તેઓ આશ્રમમાં જવા લાગ્યાં. ત્યાં તેમને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે ઓળખાણ થઈ—ખાસ કરીને તો તેમને સારું ગવરાવતાં આવડે છે માટે. તેમાંથી તેમને આશ્રમના કામનો શોખ લાગ્યો. બચ્ચાંની માવજત તો એમના જેવી કોઈક જ કરી શકતું. અને પંડોપંડ છડાં એટલે ખુશીથી બધે જઈ પણ શકે.

અને થોડા સમયમાં બધી સ્ત્રીસંસ્થામાં તે કેવાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં! તેમાં એક કારણ ગીતોનું, તેવું બીજું કાંતવાનું પણ ખરું. ગાંધીજી અસહકારની શરૂઆતમાં આવ્યા. તેમણે સ્ત્રીઓની ગંજાવર સભામાં બધાંને કાંતવાનું કહ્યું. બધી સ્ત્રીઓએ તે વખતે તો આવેશમાં આવી કાંતવા ઇચ્છા બતાવી અને કાંતવાનું શીખવનાર કોઈ માણસ માગ્યો. મહાત્માજીએ કહ્યું કે મારી સાથે વીણાબહેન છે તેમણે જ મને પણ કાંતતાં શીખવ્યું છે. તમારામાંથી પાંચ જણને કાંતતાં શીખવે અને એ પછી તે પાંચે જણ જુદા જુદા સમાજમાં વહેંચાઈ બધાંને કાંતતાં શીખવે. પ્રથમ તો બધા સમાજોમાં કાંતવાની હરીફાઈ ચાલી. તેમાં ઝમકુકાકીને લીધે સેવિકામંડળ સૌથી આગળ પડ્યું. પછી ઉત્સાહ મંદ થઈ ગયો, પણ ઝમકુકાકીને

માટે થયેલું માન પછીથી ઓછું થયું નહિ. આજે પણ દરેક જન્માએ બહાતમાજીની છબીને પહેરાવવાના હારનું સૂતર સેવિકા મંડળમાંથી બધા લઈ જાય. અને ઝમકુકાકીનો સ્વભાવ પણ એવો નિરહંકારી કે બધાને એ ગમી ગયાં.

હું વિચાર કરતો હતો અને સાથે સાથે ગીતો, ભાષણો, બધા તરફ ધ્યાન રાખતો હતો, એટલામાં પેલા પારસી ગૃહસ્થને ફરી પ્રશ્નપ્રેરણા થઈ આવી.

" તે પેલાં ઊભાં તેવન કોન છે ?"

મેં કહ્યું: " કન્યાશાળાનાં સંગીત શિક્ષિકા વિજયાબાઈ."

હું ફરી વિચારે ચઢયો. થોડાં વરસોમાં ઝમકુકાકીમાં કેવો ફેરફાર થઈ ગયો! જાણે નવો જ જન્મ!

" અને પેલાં બીજાં તેમની પાસે બ્લાઉઝ પહેરીને ઊભાં છે તે બેન કોન ?" પ્રશ્ન આગળ ન ચાલે માટે મેં કહ્યું: " હું નથી જાણતો."

ગીતો, ભાષણો, હવે પૂરાં થયાં હતાં અને ઔપચારિક કામ શરૂ થતાં હતાં. પણ હું તો મારું અધૂરું રહેલું વિચારસૂત્ર આગળ ચલાવવા માંડયો.

ઝમકુકાકી અને બીજી અનેક સ્ત્રીઓ આવાં કામમાં જોડાઈ છે તેમાં આત્મમહિમા એ મૂળ કારણ નહિ હોય? પણ આત્મમહિમા શેમાં નથી હોતો ? ઝમકુકાકી નાતજાતમાં ફરતાં ત્યારે તેમનામાં જેવો ઉત્સાહ હતો તેવો અહીં પણ છે. માત્ર ભાવના ફરી ગઈ.

આપણે ભાવનાની વાત કરીએ છીએ પણ એ પણ જિજીવિષાનું એક રૂપ નહિ હોય ? કોઈ માણસ જેમ જીવવા ખાતર દોરડાને વળગી રહે તેમ આ જીવવાની ઇચ્છાથી માણસ

ભાવનાને વળગી રહે છે એમ ન હોય ? ના, ના. ભાવના એ કોઈ બાહ્ય વસ્તુ નથી. જીવનમાં અવ્યક્ત રહેલી કોઈ ચીજ છે. તેને વળગવું, એટલે તેની ખાતર જીવવું, એનો જ અર્થ આત્મસાધના—આત્મામાં અસિદ્ધ રહેલી વસ્તુને સિદ્ધ કરવી તે.

ત્યારે શું આમ કાંતવાથી કે બીજું ગમે તે કામ કરવાથી દેશભાવના સિદ્ધ થઈ જતી હશે ?

ત્યારે મારી પેઠે કશું કર્યા વગર માત્ર વિચારો કર્યા કરવાથી અને વેપાર કરવાથી ભાવના સિદ્ધ થઈ જતી હશે ?

કોઈ પણ ભાવના સિદ્ધ કરવાને માટે તે ભાવનાના અંગનું કંઈક પણ કામ કરવું જોઈએ. પછી તે ભાવના ભલે ગમે તેવી ઉન્નત હોય અને આપણે કરી શકતા હોઈએ તે કામ ભલે ગમે તેટલું દીન અને સ્થૂલ હોય. કોઈ ભાવના માટે આપણે કરી શકતા હોઈએ તેમાંનું કશું ન કરીએ તો ભાવના હોય તો પણ જીવનના પોષણ વિના સુકાઈને ખરી પડે.

" ત્યારે ડોસીની આય બાજુ ઊભાં તેવન કોન ? "

મેં કહ્યું: " પેલાં આસમાની સાડી પહેરેલી છે તે ? તેમનું નામ ભદ્રાબાઈ. "

" અરે નહિ રે, કહુંછ, પેલાં ખાદી પહેરેલાં બહુ જ ટેસ્ટ[1]વાળાં, ગ્રેસફુલ[2], સાદાં છે તે ? "

" એ તો આ સભાનાં સેક્રેટરી છે. "

" એવનનું નામ સું ? "

" કમલા. "

૧. ટેસ્ટ એટલે રસવૃત્તિ ૨. લાવણ્યમય

"એવનના ધનીનું સું નામ? હું તમે લોકોની સોસાયટી[3]માં મલવા માગુંછ તેથી કરીને કહુંછ."

"સવાઈલાલ ઉજમશી, ધારશી વેલશીની પેઢીવાળા."

"આ આભારપ્રડરસનમાં નામ આવ્યું તે? તેવન અહીં આવેલા છ?"

"હા."

"મને જરા ઇન્ટ્રોડયૂસ કરી આપસો."[4]

"એ તો હું પોતે."

મારા પાડોશી મને અનંત પ્રશ્નો પૂછી શકે એવા લાગતા હતા, પણ પોતાની મેળે જ તેઓ અંતિમ બિન્દુએ આવી ગયા. હવે તેમણે મારી સામું જોવું પણ બંધ કર્યું.

પણ મારા વિચારની દિશા કમલા તરફ વળી ગઈ.

ઝમકુકાકીને નવી ભાવના તરફ વાળનાર તો કમલા જ. તે પોતે તે નહોતી જાણતી. નવું જીવન પ્રગટ કરવાને બુદ્ધિની જરૂર નથી હોતી પણ પ્રેમની જરૂર હોય છે. બાળકથી માંડીને ઘરડાં સુધી સર્વને પ્રેમની જરૂર હોય છે.

ઝમકુકાકી જેવાં ઘણાંય બિચારાં પ્રેમને અભાવે વૃથા જીવન ગાળતાં હશે.

"બાપુજી!"

હું ચમકીને જાગ્યો. સભાજનો ચાલવા માંડ્યાં હતાં. કમલા, ઝમકુકાકી અને બિન્દુ, જીવનની ત્રણ મૂર્તિઓ મારી સમક્ષ ઊભી હતી.

૩. સમાજ ૪. "ઓળખાણ કરાવી આપશો?"

કપિલરાય

કપિલરાય

શિવદુર્ગ જંકશને ટ્રેન ન મળી એટલે એક દિવસ ત્યાં રોકાવાનું થયું. ત્યાંના એસાઇલમમાં મારા જૂના મિત્ર ડૉ. દોશી હતા એટલે એમને ત્યાં જ ઉતરવાનું રાખ્યું. જમીને જરા આરામ કરીને ડૉકટરે ન્હાના વખત સુધીને માટે આંગણામાં વેલના મંડપ નીચે ખુરશીઓ નંખાવી અને પેપરો મૂકાવ્યાં. થોડીવાર પેપરો ઉથામ્યા પછી મેં ડૉકટરને કહ્યું: " ડૉકટર, એસાઇલમ જ બતાવો ને!" અમે બન્ને એસાઇલમ જોવા નીકળ્યા.

બોલી બોલીના, પ્રાંત પ્રાંતના, તરેહ તરેહના ગાંડાઓ હતા. દરેકની ઓરડીની તખ્તી પર તેમનાં નામો હતાં. નામો ઉપરથી ઘણાખરા દક્ષિણના જ દેખાતા હતા. હું ગુજરાતી નામની શોધમાં હતો. ત્યાં એક તખ્તી પર માત્ર ચોકડી જોઈ. મેં પૂછ્યું: " આના નામની તખ્તીમાં ચોકડી કેમ કરી છે ? "

" એ ચોકડી નથી, એકસ (x) છે. "

મેં કહ્યું: " કેમ કંઈ એલજિબ્રામાંથી દરદીને ઉપાડી લાવ્યા છો ? "

" તેનું નામ જ શું તે જડતું નથી ! "

" તમે તેની ભાષા જાણનાર પાસે તેને પુછાવી જોયું ? "

"અરે ! ગુજરાતી છે. આખા એસાઇલમમાં એ એક જ ગુજરાતી છે. ક્યાંથી આવી ચડ્યો તે પણ જણાતું નથી."

ગુજરાતી જાણી મને વધારે જિજ્ઞાસા થઈ. અમે બન્ને તેના તરફ ગયા. ખુરશી પર બેઠો બેઠો દરદી બહુ જ ઝપાટાબંધ કંઈક લખ્યે જતો હતો. અમારા તરફ તેની પીઠ હતી. ડૉક્ટરે જણાવ્યું કે એ તેનો મેનિયા (ઉન્માદનો તંત) છે. લખવા ન મળે તો તેનો ઉન્માદ વધે છે.

અમારી વાતચીતથી તેણે અમારા સામું જોયું. ક્સાણું મોં કરી કહે: "વળી પાછા મારો ફોટોગ્રાફ લેવા આવ્યા ! હજી હમણાં જ એક જણ લઈ ગયો. જ્યારથી નોબેલ પ્રાઇઝ મળ્યું ત્યારથી ફોટોગ્રાફો, હસ્તાક્ષરો, મુદ્રાલેખો, મુલાકાતો હમેશ ચાલ્યા જ કરે છે. પણ અમારે તે નર્યું તમને જ મળવું કે બીજું કાંઈ કામ કરવું? બિચારા ટાગોરની પણ આ જ દશા થઈ હતી."

મને અવાજ કંઈક પરિચિત લાગ્યો. મેં પૂછ્યું: "તમારૂં નામ ?"

"તમે મને આમ પજવો છો તેના કરતાં મને સાહિત્યનું કામ કરવા દો તો દેશને કેટલો ફાયદો થાય !"

મેં કહ્યું: "થાય જ, આપનું નામ ?"

"હાં ! પેલામાં 'હંસ' રાખેલું છે."

"ત્યારે આપનું ખરૂં નામ શું ?"

"'કુંભીપાક'માં મેં 'ધંતુરો' નામ રાખેલું. 'સરસ્વતી'માં વળી 'સંન્યાસી'. પેલા બીજામાં......તમે જ કહો જોઉં, શું રાખ્યું હશે ?"

મેં કહ્યું: "હું શું કહી શકું ?"

"'સત્યાસી'. પેલામાં 'નિખાલસ', પેલામાં 'ખલાસી.'"

"પણ તમારૂં ખરૂં નામ શું?"

"દર્પણ. સાહિત્ય. પેનસિલ. તુફાની. તખલ્લુસ. જયુજ્યુત્સુ."

"પણ આ બધામાં ખરૂં નામ?"

"ભાઈ, જેમ બ્રહ્મનાં અનેક નામ છે તેમ મારાં અનેક છે." પોતે ગાયું:

"નામનો આધાર, તારા નામનો આધાર.
કર મન નામનો વેપાર જી.
નામકા આધાર તેરે નામકા આધાર."

"જગત બધું નામને આધારે લટકી રહ્યું છે." ફરી ગાયું:

"ગણુનાં નાવે પાર, તારોતાર,
ધારોધાર, ભારોભાર, બારોબાર."

ગાતાં ગાતાં ખૂબ ધૂનમાં આવી માથું ધુણાવવા લાગ્યો અને ચપટીઓ વગાડવા લાગ્યો. ડૉકટરે મને કહ્યું કે તેને આમ ગાવાની ટેવ છે. કોઈ કોઈ વાર તો રાત આખી રાગડા તાણી વૉર્ડરોને પણ સતાવે છે."

મેં પૂછ્યું: "આ ટાગોર અને નામોની વાતો હમેશાં કરે છે?"

"હંમેશ. લગભગ એનાં એ નામો અને એની એ સંખ્યા—સત્યાસીની."

મને કંઈક સમજાવા લાગ્યું હતું. મેં સાહસ કરી પૂછ્યું: "પેલા 'ખેલાડી' કોણ?"

દરદી ખડખડાટ હસ્યો. "એ નામને તો નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યું છે. એ તો મારી જીત છે, ગુજરાતની જીત છે, જગતની જીત છે, નંબર ૮૭ ની જીત છે." વળી ગાવા લાગ્યો:

" નોબેલ, રસરેલ, અલબેલ,
રંગરેલ, રસવેલ, શિખવેલ."

ડૉક્ટરે મને પૂછ્યું: " તમે આને ઓળખો છો ? "

મેં કહ્યું: " હા, હવે તો ઓળખું છું. તમારૂં નામ 'કપિલરાય' ખરૂં કે નહિ ? "

દરદી હસ્યો અને બોલ્યો: " મારૂં નોબેલ પ્રાઇઝ તને આપી દઉં છું જા. " ફરી ગાવા માંડયો:

" નોબેલ............

અમે ત્યાંથી ખસ્યા. ડૉક્ટરે કહ્યું: " સામાન્ય રીતે ઉન્માદના દરદીઓ બધું ભૂલે છે પણ પોતાનું નામ ભૂલતા નથી. આ દરદીને એવો સખ્ત ઉન્માદ નથી છતાં તે નામ નથી દેતો. આવો દરદી હું પહેલો જ જોઉં છું. તમે એને ક્યાંથી ઓળખો ? "

" અમે કેટલોક વખત સાથે રહેલા છીએ. "

" તમને વાંધો ન હોય તો તેની હકીકત કહો. હું તેના કેસમાં રસ લઉં છું. તેના ઉન્માદનું કારણ જણાય તો કંઇક થઈ શકે તેનાં નામ ઠામ જણાય તો તેનાં સગાંવહાલાંને ખબર પણ આપી શકાય."

મેં કહ્યું: " ખુશીથી "

" તમે જાણતા હો તેટલું બધું કહેજો. ઉન્માદનું કારણ કોઈ ઘણી જ નજીવી સાદી હકીકતમાં કોઈ કોઈ વાર હોય છે. "

અમે ચ્હા પીવા ગયા. ચ્હા પીતાં મેં વાત શરૂ કરી.

કપિલરાયનો પ્રથમ પરિચય મને ભાટોદરમાં થયો. એ મારૂં મોસાળ થાય. અમારા ગામમાં પ્લેગ થવાથી હું મારી

બા સાથે ત્યાં થોડા માસ ગયેલો. તે વખતે હું મેટ્રિક ક્લાસમાં હતો. ભાટોદર ઘણું નાનું ગામ છે. થોડી ચોપડીઓ સાથે લઈ ગયેલો પણ વાંચવું ગમતું નહોતું. છતાં ગામમાં પણ કાંઈ ગમતું નહોતું. ગામના મારી ઉંમરના છોકરાઓ બધા ખેતરે કામે જાય, અને નાળિયેર ફોડવાની, પત્થરો ઊંચકવાની, ગેડગેડામણી, ખજૂર ખાવાની રમતો રમે તેમાં મને રસ ન પડે. સ્વાભાવિક રીતે ત્યાં હું કપિલરાય તરફ આકર્ષાયો. કપિલરાય એ ગામના વતની હતા, અને અમદાવાદની બોર્ડિંગમાં રહી મેટ્રિક ક્લાસમાં ભણતા હતા. હું તાજો જ મેટ્રિક ક્લાસમાં પડેલો અને કપિલરાયને મેટ્રિકની બે પરીક્ષાઓનો અનુભવ થઈ ગયેલો એટલે તેમના તરફ હું ઘણી માનની દૃષ્ટિથી જોતો. વિશેષ માન તો મને એટલા માટે થયું હતું કે એ મારાથી બે ત્રણ વરસે જ મોટા, છતાં તે ગામના સંભાવિત ગૃહસ્થોની પેઠે રહેતા, ખેસ નાંખીને ફરતા, ચોરે જતા, ગામગપાટા મારતા, અને ગામ આખું ન જાણતું હોય તેવી શહેરની તથા સાહિત્યની વાતો કરતા. તેમ છતાં મારા તરફ અત્યંત સ્નેહ બતાવી મને પરીક્ષામાં શું કરવું વગેરે શિખામણ આપતા, અને મંડપમાં તેમણે નકામી નોટબુકો મગાવીને સુપરવાઇઝરને હેરાન કર્યો હતો તથા જતાં જતાં બે હાથ પહોળા રાખી ખડીઆ ઢોળી ફોડી પરીક્ષાની ફી વસુલ કરી હતી, તે વાત કરી વિનોદ સાથે આશ્ચર્ય પમાડતા.

એક દિવસ હું મારા મામા સાથે ઊંધિયું ખાવા ચોરે ગયો હતો. ઊંધિયું ખાઈ રહ્યા ત્યાં ગામના મુખીએ મારા મામાને એક અરજી વાંચવા કહ્યું. અરજીમાં કોઈ ચ્યવનરાય નિર્દોષી

નામના માણસે અમુક અમુક નંબરો પોતાના પિતાના નામ પરથી પોતાના નામ પર ચઢાવી આપવા લખેલું. પણ તે આસામી કોણ તે સમજાતું નહોતું. મારા મામા પણ વિચારમાં પડયા એટલામાં કપિલરાય આવ્યા. "કેમ મુખી? શી ચિંતામાં પડયા છો? કાંઈ મુકામ બુકામ આવે છે કે કેમ? આવતો હોય તો ચિંતા ન કરશો, આપણે સાથે ઊભા રહીશું." મુખીએ કહ્યું: "ના ના, પણ આ અરજીમાં કોકનું નામ છે તે ઓળખાતો નથી. તે નંબર બરાબર જોવા પડશે." "લાવો જોઈએ, શું છે?" કહી કપિલરાયે અરજી વાંચી કહ્યું: "તેની ફિકર ન કરશો. હું બધો ખુલાસો કરી આપીશ." મુખી કહેઃ "ત્યારે કરી નાંખોને." "ના, ના, અત્યારે તો મારે ઘણું કામ છે. બધી ટપાલ લખવાની છે. અને સમજાવતાં વખત લાગે એમ છે." કહી ચાલવા માંડયા. ચાલતાં ચાલતાં મારા સામું જોયું. હું તેમના જવાબથી ચકિત થઈ આદરપૂર્વક જોઈ રહયો હતો. મને કહેઃ "ચાલોને મિ. ભટ્ટ, અહીં શું કરશો. મારી સાથે ચાલો ઘણું નવું જાણવાનું મળશે." હું સાથે ગયો. અમે ઘેર પહોંચ્યા. માથા પર છાપરૂં અથડાય નહિ તેની સંભાળ રાખતા બન્ને મેડી ઉપર ગયા. કપિલરાયે બારી ઉઘાડી, પોતાના ખેસ વતી ઢળિયા ઉપરની તથા ગાદી તકિયા ઉપરની ધૂળ ખંખેરી નાંખી પોતે બેસી મને હાથ ઝાલી પાસે બેસાર્યો. હું સંકોચાતો પાસે બેઠો. પેલી અરજી વિશે મને પૂછવાની ઇચ્છા થઈ પણ આવા કામઢા માણસને કેમ પૂછાય કરી હું કૌતુકથી તેમની સામું જોઈ રહ્યો અને સંકોચ પામતાં દિવાલો ઉપરના ફોટોગ્રાફો અને વર્તમાન-પત્રોમાંથી કાપેલાં ચિત્રો જોવા લાગ્યો. તેમનાં કપાટો મારે

ઘેર હતાં તે કરતાં ઘણાં નાનાં હતાં પણ આ બધો વૈભવ કપિલરાયનો જ, અને તેમને ઘરના મુખ્ય માણસ તરીકે કપાટો વચ્ચે બેઠેલા જોઈ મને કોઈ નવીન જ આદર થયો અને કશું બોલાયું નહિ.

મારી ગભરામણ મટાડવા જ જાણે કપિલરાય બોલ્યાઃ "પેલી અરજીની વાત સમજ્યા?" મેં કહ્યું: "ના."

કપિલરાયે મને બધી વાત સમજાવી. હું તો મોબદલો શું એ પણ નહોતો સમજતો. પણ એક ખરા શિક્ષક કે કદાચ પ્રોફેસરની પેઠે ભાષણ કરી મને સમજાવ્યું કે કપિલ-રાયના પિતા દોઢ વરસ ઉપર ગુજરી ગયા હતા. એ ખેતરો પોતાના નામ પર લેવાને પોતે અરજી કરેલી તેની તપાસ થઈ ગયેલી પણ હજી ખેતરો પોતાને નામે ચડયાની ખબર નહિ આવેલી એટલે આ બીજી અરજી કરી. પણ તેમાં ખૂબી એવી કરી કે આ બીજી અરજી ચ્યવનરાય નિર્દોષીના નામથી કરી એટલે એ આસામી કોણ છે તેની તપાસ થવા અરજી મુખી ઉપર આવી.

મેં પૂછ્યું: "તપાસ તો થઈ ગઈ છે ને ફરી કેમ કરાવી?"

"બસ એ જ છે ના. તમે હસો નહિ તો સરકારની મૂર્ખાઈની વાત કહું. મેં પહેલી અરજી કરી તેમાં ચોખ્ખું લખેલું કે કપિલરાય ઉર્ફે ચ્યવનરાય નિર્દોષી, ઉર્ફે ગજમલ દંડી, પણ અરજી વાંચે કોણ? આ બીજી વખત ચ્યવન-રાયના નામથી અરજી કરી એટલે પાછી ફરી તપાસ કરવા મોકલી. અક્કલ નહિ કે આ તો એનો એ આસામી છે. હું ખરો તો હજી ત્રીજી વાર ત્રીજા જ નામથી અરજી કરું.

મરને અથડાતી અને તુમાર વધતો. સરકારી રાજ્યનું પોલ તો ખુલ્લું થાય છે!"

મેં પૂછ્યું: "પણ તમે એટલાં બધાં નામ કેમ રાખો છો?"

"તે મને શું યાદ રહે કે મેં કયા નામથી પહેલી અરજી કરી હતી? ઉતાવળમાં તે વખતે જે નામ યાદ આવે તે નામથી અરજી કરી નાંખું. મારે તો હજાર જગાએ મિત્રોને કાગળ લખવાના, માસિકોને લેખો લખવાના હોય. જુઓ મારે કેટલા માણસો સાથે સંબંધ છે તે બતાવું. જુઓ આટલાં તો દિવાળી ઉપર મારા ઉપર કાર્ડો અને કવરો આવેલાં. જુઓ કેટલી છાપેલી અને કેટલી લખેલી કવિતા છે. મેં આથી પણ વધારે માણસોને પત્રો લખેલા. દરેકને જુદાં નામ." કપિલરાયે ગંજીપા જેવડો કાર્ડોનો થોકડો બતાવ્યો.

મેં કહ્યું: "પણ સરકારને તમારાં બધાં નામો ક્યાંથી યાદ રહે?"

"તે બીજા પક્ષકારો હોત તો યાદ રહેત કે નહિ?" હવે મને પૂછવા કરતાં સાંભળવું જ ઠીક લાગ્યું: "સરકાર આપણા સાહિત્યને નથી ખીલવા દેતી. હું ખરો તો એકવાર સરકારને સાહિત્યથી સરખી કરી નાંખું."

"મારે તો સાહિત્યનો જ ઉદ્ધાર કરવો છે. શું આપણા ગુજરાતમાં નોબેલ પ્રાઇઝ ન મળી શકે એમ માનો છો? ન કેમ મળે. અત્યારથી કયાં કયાં તખલ્લુસોથી લખવું તે નક્કી કરી રાખ્યું છે. ક્યાં કયાં નોવેલો લખવાં તેનાં નામો નક્કી કરી રાખ્યાં છે. સાહિત્યને માટે જ કામ કરનાર એક મંડળી ઊભી કરવી છે. તેમને તથા બહારનાને જેને જેને તખલ્લુસો કે પુસ્તકોનાં નામો જોઈએ તેમને પૂરાં પાડવાની ગોઠવણ કરવી છે. જુઓ આ

કાવ્ય જુઓ." એક માસિક ઉઘાડી મને બતાવ્યું. "તેમાં તખલ્લુસ શું છેઃ જુઓ. 'કાંપિલ્ય!' તે કોણ, ખબર છે? સેવક પોતે. જુઓ આ બીજું, 'કોકિલ!' લ્યો તમારે કાવ્યો વાંચવાં જોઈતાં હોય તો લ્યો. આમાંથી ગમે તેટલાં આપી શકું છું." સાથે આણેલી ચોપડીઓ પણ હું વાંચતો નહોતો ત્યાં આ ક્યાં લઉં. પણ કપિલરાયનો આગ્રહ જબરો હતો. તેમની નોંધવહીમાં મારું નામ ઠામ વગેરે બધું લખી ત્રણ માસિકો આપ્યાં. અને તેમાંથી તેમનો લેખ શોધી કાઢવાનું મને કહ્યું.

સાંજ પડવા આવી હતી એટલે મેં કહ્યુંઃ "હવે હું રજા લઈશ." મને કહેઃ "લ્યો હું પણ તમારી સાથે આવું."

મેં કહ્યુંઃ "તમારે કામ ઘણું હશે, તમે ક્યાં આવશો?"

"અરે, ના ના. કામ તો કાલે થશે. એમાં શું?" કરી મારી સાથે ચાલ્યા.

મારી વાતનું એક પ્રકરણ અહીં પૂરું થતું હતું. એટલે મેં ડૉક્ટરને કહ્યુંઃ "મારી હકીકત તમને નકામી લાગતી હોય તો મને રોકજો. હું હકીકત ટૂંકાવીશ."

ડૉક્ટરે કહ્યુંઃ "ગામડાની રમતો વગેરે મારે બહુ ઉપયોગી નથી. પણ તમે મારા દૃષ્ટિબિન્દુનો વિચાર કર્યા વિના તમને યાદ હોય તેટલું કહો. આટલી હકીકતથી મને કેટલોક ખુલાસો થાય છે. હજી મુખ્ય પ્રશ્નનો ખુલાસો થતો નથી. મને તમારી વાતમાં રસ આવે છે."

મેં કહ્યુંઃ "હાલનાં માસિકોની વાર્તાની પેઠે આ વાતનો વધારે રસિક ભાગ હજી હવે આવે છે."

ડૉક્ટર જરા હસ્યા, મેં આગળ ચલાવ્યુંઃ

તે પછી ચારેક વરસે અમે ફરી મળ્યા. હું એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ફર્સ્ટ બી. એ. માં હતો. કપિલરાય ઇન્ટર આર્ટસમાં એકવાર નાપાસ થઈ મુંબઈ આવ્યા હતા. પરીક્ષકો મુંબઈની કૉલેજમાંથી નીમાય છે માટે મુંબઈની નોટોનો લાભ લેવા મુંબઈ આવવું તેમણે પસંદ કર્યું હતું. તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આટલાં વરસમાં ઘણી વધી ગઈ હતી. મને તેમને માટે હવે માન કરતાં કંટાળો અને ઘૃણા વધારે આવતાં. પણ તેઓ તો પોતાનાં કાવ્યો, વાર્તા આદિમાં મસ્ત રહેતા. જે વિષયમાં નાપાસ પડતા તેની કવિતા કરતા. એક વાર તેમાં તર્ક અને બર્કનો અનાયાસે પ્રાસ મળી જતાં તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો.

એકવાર રજાના દિવસોમાં કપિલરાય મને મળવા આવ્યા. અલબત હું પણ માસિકો વગેરે વાંચતો થયો હતો, પણ સાહિત્ય સંબંધી તેમની વાતોમાં રસ નહિ પડવાથી, અને તેમને ઝટ ઊઠવાની ટેવ નહિ હોવાથી, પાસેના મિત્રોને બોલાવી ચોપાટ રમવાનું શરૂ કર્યું. કપિલરાયને ચોપાટ રમવાનું પૂછ્યું. ત્યારે કહે કે આવી નિર્દય રીતે સમયને મારવાનું પોતે પસંદ નથી કરતા. છતાં અમને સલાહ આપવા બેઠા. જે રમતા નથી, રમી શકતા નથી, તે હમેશાં સલાહ આપવાનું કામ કરે છે.

ચોપાટ જેવી કોઈ લાંબી રમત નથી. હિન્દુસ્તાનમાં જ્યારે લોકો નવરા હશે અને વખત ખૂટતો નહિ હોય ત્યારે આ રમત શોધાઈ હશે. છતાં અમારી રમત ચગી. તેનું કારણ અમારી રમવાની આવડત નહિ પણ અણાવડત હતું. એ અણાવડતનો અવકાશ અમે વાતોથી પૂરી લઈ મજા માણતા હતા.

અમારી સાથેના ધીરૂભાઈને તો સોગઠી ચાલતાં જ ન આવડે. તેમને દા પુષ્કળ પડે પણ ઘણીવાર તો ત્રણ ત્રણ વાર પડીને બળી જતા. ઠેઠ સુધી તેમને તોડ ન થયો. સોગઠીઓ પડમાં આવી આવીને ખડી થઈ, પાછી ચાલી, વળી ચોર્યાશીના ફેરામાં પડે. અમે સર્વેએ એમની સોગઠીઓનું નામ કપિલરાય પાડ્યું. કપિલરાય પણ આ મશ્કરી અરધી સમજી, અરધી ન સમજી, અમારી સાથે હસવા લાગ્યા. અને ધીરૂભાઈની સોગઠીઓને કોઈ મારે છતાં તે પાછી આવીને પડમાં બેસતી તે ઉપરથી પોતે અભિમાન લેવા લાગ્યા. એક બીજા છત્રપતિ હતા. તેમને ચોપાટના બે જ નિયમો આવડતા: એક તો એ કે બીજાના પડમાં દાવ નાંખવાથી દાણા વધારે સારા આવે અને બીજો એ કે માંચે (ફૂલે) બેસવાથી સોગઠી મરતી નથી. એટલે હાથ લંબાવીને પણ બીજાના પડમાં કોડીઓ નાંખતા; અને સોગઠીઓ માટે માંચો શોધ્યા કરતા અને મળ્યા પછી બને ત્યાં સુધી છોડતા નહિ. અમે તેમને આપણા સાહિત્યમાં એકવાર પ્રસિદ્ધ થયેલા ગણપતિશંકરનું નામ આપ્યું. તેમણે ૧૯૦૨ માં એક નિબંધ લખ્યો તે ઘણો વખણાયો, તેમને પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ અને પછી તેમણે બીજું કશું લખ્યું જ નહિ. માત્ર બીજાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરનારાઓને સલાહના સોલા માર્યા કર્યા. પણ તેમની સાવચેતીઓ બધી બરબાદ ગઈ. મંગુભાઈ રમવામાં ઉસ્તાદ હતા. રમત ચગાવવા તેમણે, એક સોગઠી પાકતી હતી તેને ગાંડી કરી. સાધારણ સોગઠી કરતાં ખાસ માંચાને મારવામાં જ તેમણે વધારે ધ્યાન આપ્યું. પરિણામે કેટલાક માંચા ખાલી થયા પણ એ ગાંડી સોગઠી પાકયા વગર મરી ગઈ. આ સોગઠીનું નામ અમે મનહરલાલ પાડ્યું. મનહરલાલે

સાહિત્યમાં થોડું સારું લખ્યું હતું પણ તે પછી તેમને કોણ જાણે શાથી એમ જ થયું કે બધા પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોની સામે લખવા માંડયું. એક એની ખોટી પ્રતિષ્ઠા હતી તે નષ્ટ થઈ પણ પછીથી મનહરલાલ પોતે કશું સારું ન કરી શકયા. હું જાળવીને રમતો હતો. મારી ત્રણ સોગઠીઓ પાકી ગઈ પણ છેલ્લી બૂંદમાં સૂતી, તે કેમેય પાકે નહિ. બધા મને બૂંદિયાળ કહી ચીડવવા લાગ્યા અને મારું નામ પાડયું કેવળરાય; જેઓ ઘણાં વરસથી સાહિત્યમાં સૂતા સૂતા કામ કરે છે, સૌથી પહેલાં લખવું શરૂ કર્યું છે પણ હજી કશામાં પ્રગતિ કરતા નથી. હું ઘણો ચીડાયો અને છેવટે ચોપાટનો ઉલાળિયો કર્યો.

સાંજ પડવા આવી હતી. કપિલરાય ઊઠયા. મેં કહ્યું: "કેમ કપિલરાય હમણાં તો કાંઈ તમારા લેખો નજરે ચડતા નથી." કપિલરાયે હસતાં હસતાં કહ્યું: "મારો લેખ પકડાય ત્યારે થઈ રહ્યું. કેટલાયને મેં તર્કો કરતાં જોયા છે પણ કોઈ મને ઓળખી શકતું નથી. દરેક લેખમાં મારું તખલ્લુસ જુદું!" મેં કહ્યું: "ના, ના! પણ હમણાં કાંઈ લખતા તો હશો ના!" તો કહે: "અરે સમજી લેજો કે થોડા દિવસોમાં સાહિત્યમાં મોટો ખળભળાટ થઈ જવાનો છે!" અમે એ વસ્તુ તરફ આશ્ચર્ય બતાવી તે વખતે તો જુદા પડ્યા.

તે પછી ત્રણેક મહિના પછી સરસ્વતી પત્રિકામાં એક 'સરસ્વતી ચૌસર' નામનો લેખ આવ્યો. ઘણાઓએ મથાળા પરથી ધાર્યું કે સરસ્વતીના કંઠમાં ચાર સરનો હાર એવો અર્થ હશે પણ લેખકે નીચે ટીપ કરી હતી કે હિન્દીમાં ચોપાટને ચૌસર કહે છે. તેમાં આપણા સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ સોળ સાક્ષરો લીધા હતા અને તેમના ચાર તફડા પાડયા હતા.

દરેકને એકેક સોગઠી બનાવી હતી અને એમાં કોને માર્યો, કયો માંચા પર બેઠો, કયો ગાંડી સોગઠી થઈ, કયો ખડી થઈ ફર્યા કરતો હતો, કયો ખૂંદમાં પડયો હતો, કયો પાકયો, કઈ સોગઠીના પોબાર પડતા હતા, કઈ સોગઠી ખોટા દાવથી ચાલી હતી વગેરે અનેક ટીકાઓ કરી હતી. દરેકને સોગઠીની ભાષામાં જે જે કહ્યું હતું તે લાગુ પડતું નહોતું અને કેટલાકનો તો અર્થ જ થતો નહોતો, પણ એમ થવાથી જ એ લેખમાં બધાને વધારે રસ પડવા લાગ્યો હતો, અને તેથી જ એના અર્થ સંબંધી ઘણા તર્કો થતા હતા. આખા લેખનો શો ઉદ્દેશ છે, તેમાં કોની નિન્દા છે, કોના પર આક્ષેપ છે એ કશું સ્ફુટ નહોતું અને તેથી દરેક પોતાના શત્રુને આબાદ ટકોર વાગી એમ સમજતો હતો. લેખની નીચે 'ખેલાડી'ની સહી હતી અને આ નામથી આ પહેલો જ લેખ પ્રગટ થયેલો હોવાથી તે લખનાર કોણ હોઈ શકે તે સંબંધી પણ તર્કો થવા લાગ્યા હતા. એકેએક સામયિક આ ચર્ચામાં પડયું હતું અને ચર્ચાપત્રો ઉભરાવા લાગ્યાં હતાં. જેમનાં નામંજુર થતાં હતાં, તેઓ અમુકે નામંજુર કર્યું એમ ટીપ લખી બીજાને મોકલતાઃ એમ એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાર પહેલાં પાંચ જગાએથી નામંજુર થયેલો હતો. અને એ દરેક નામંજુરીનાં કારણોની પાછી ચર્ચા ચાલતી હતી. આ રીતે ચર્ચાપત્રોનું કામ એટલું બધું વધી પડયું હતું કે એક લેખકે 'ચર્ચાપત્ર' નામનું જુદું સાપ્તાહિક કાઢવાની યોજના કરી. તેને સાહિત્ય પોષક સમિતિ તરફથી ખાસ મદદ અપાઈ. તેના તંત્રીએ પોતાનું નામ આપવા સિવાય કાંઈ લખવાનું કે નીતિ નક્કી કરવાનું હતું નહિ તેથી એક સાહિત્ય–સાહસિકે તેનું તંત્રીપદ

સ્વીકાર્યું. સૌથી પ્રથમ અંક ચૌસર–સર્વસ્વનો હતો. તેમાં આ ચર્ચાના બધા લેખો, તારીખના અનુક્રમે, અને તે ઉપરાંત કોણે કોને કયા સામયિક દ્વારા જવાબ આપ્યો તે સર્વ હકીકત સાથે, આપ્યા હતા અને તેની એક હજાર નકલો તો તુરત ખપી ગઈ!! આખા હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પણ સાહિત્યના સામયિકનો પહેલો જ અંક આટલી ઝડપથી ખપ્યો નથી એમ આંકડા આપી તંત્રીએ સાબીત કરી બતાવ્યું!

અમારી હોસ્ટેલ પણ આ ચર્ચામાં રસ લેતી હતી. અમને પોતાને તો ખાત્રી હતી કે આ લેખ કપિલરાયે લખ્યો હોવો જોઈએ. અમે કપિલરાયને બોલાવ્યા અને તેમને આ તોફાન કરવા માટે સહર્ષ અભિનન્દન આપ્યું. પણ કપિલરાય તો એકદમ ગંભીર થઈ ગયા અને કહે કે એ લેખ એમનો ન હોય, એ પોતે તો આમ પકડાઈ જાય એવા નામથી લેખ લખે જ નહિ, અને પારકી કલ્પનાનો ઉપયોગ પણ ન કરે. અમે તેને માની જવાને માટે બહુ બહુ કહ્યું પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તેનું રહસ્ય વીસ વરસ પછી બહાર પડશે એમ કહીને તે અમારાથી છૂટો પડ્યો.

કપિલરાયની આ અગમ્ય વાણીથી અમને સર્વને રીસ ચડી. આનું કંઈક કરવું જોઈએ એમ અમને લાગ્યું અને તેના ઉપાય યોજવા માંડયા. ધીરૂભાઈએ એક યુક્તિ સૂઝાડી. આપણામાંથી કોઈ અમુકે એ લેખ લખ્યો છે એવાં એક સાથે ચર્ચાપત્રો લખવા માંડો એટલે ભાઈ સાહેબ પોતાની મેળે બહાર આવશે. આ યુક્તિ સર્વને પસંદ પડી. અમારામાં એક છગનલાલ ચોપાટના સારા ખેલાડી હતા અને ચોપાટ ઉપર તેમણે પહેલાં એક લેખ લખ્યો હતો તેમને અમે આ

લેખના લખનાર તરીકે પસંદ કર્યા. અમારામાંથી ચાર પાંચે એક સાથે એ મતલબનાં ચર્ચાપત્રો આપવા માંડયાં. એકે લખ્યું કે હજી પ્રેમાનન્દનાં નાટકોનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ છે ત્યાં આવા બીજા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય તે સાહિત્યની અનવસ્થા દર્શાવે છે. સરસ્વતી પત્રિકાએ મૂળ લેખકની ખાત્રી કર્યા વિના લેખ સ્વીકાર્યો એ સાહિત્યનો અપરાધ કર્યો છે. આ લેખને જ નોબેલ પ્રાઇઝ મળે અને આપણે લેખકને ન શોધી શકીએ તો જગતમાં આપણું કેવું ખરાબ દેખાય! બીજાએ લખ્યું કે આ લેખ અને થોડાંએક વર્ષો ઉપર ચોપાટ ઉપર લખાયેલા લેખની વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે, અને લેખકને ચોપાટનો શોખ ન હોય તો આવો લેખ લખી ન શકે માટે એ જ લેખકનો આ લેખ હોવો જોઈએ. એ લેખ જૂની ફાઈલોમાંથી શોધીને તેના કર્તાનું નામ નક્કી કરી બહાર પાડવું જોઈએ. વળી ત્રીજાએ છગનલાલના એક બીજા લેખમાં કોઈ સાક્ષર ઉપર ટીકા હતી તેની અને આ લેખની વચ્ચે સામ્ય બતાવી અનુમાન બાંધ્યું કે એ બન્નેનો એક જ લેખક હોવો જોઈએ. આ ચર્ચાપત્રો એકદમ વરસવા માંડયાં. તેના વિરુદ્ધ અમારા-માંથી જ કોઈએ લખ્યું. તેના જવાબમાં અમે એકજણ પાસે લખાવ્યું, તેમાં પેલા વિરુદ્ધ ચર્ચાપત્રનું ખંડન કરી વિશેષમાં લખ્યું કે આ કાંઈ પ્રેમાનન્દ જેવો પ્રશ્ન નથી. છગનલાલ હયાત છે અને અમે આહ્વાન કરીએ છીએ કે આ લેખ તેમણે લખ્યો નથી એમ તેઓ સાબીત કરી આપે! છગનલાલ પાસે અમે જવાબ લખાવ્યો અને તેમાં સ્પષ્ટ ઇનકાર કોઈ જગાએ ન કરતાં એટલું જ લખાવ્યું કે એ લેખ મારો નથી એમ મારે શી રીતે સાબીત કરવું તે કોઈ બતાવશો ?

અને એ જવાબ પ્રસિદ્ધ થતાં જ અમારામાંથી બે જણે એક સાથે ચર્ચાપત્રો લખ્યાં કે એવો અસ્પષ્ટ જવાબ નહિ ચાલે. ચોખ્ખો ઇનકાર લખાવો જોઈએ. તંત્રીએ પણ નીચે એવી જ મતલબની નોંધ લખી. અમારામાંથી વળી બે માણસોએ અમુક અમુક સાક્ષરોને ‘ગાંડી સોગઠી’ અને ‘બૂદ્ધિયાળ’ કહ્યાના આક્ષેપો સાચા કરી આપવા ભાઈ છગનલાલને ખુલ્લા પત્રો લખ્યા. અને એક બે માસમાં તો છગનલાલ જ એ લેખનો લેખક છે એમ લગભગ દરેક તંત્રીએ માનવા માંડ્યું. હવે છગનલાલને ધર્મરાજા જેટલું ય જૂઠું બોલવાની જરૂર ન રહી. માત્ર મૌનથી નહિ ધારેલી ઝડપથી એ ગપ પ્રસરી ગયું.

ડૉક્ટર: “તમે સારી યુક્તિ શોધી કાઢી અને તે સફળ પણ થઈ ગઈ. અત્યારે એની વાત કરતાં પણ તમારા મોં પર હું ઉત્સાહ જોઈ શકું છું.”

મેં કહ્યું: પણ જ્યાંસુધી કપિલરાય બહાર ન પડે ત્યાં સુધી અમારી યુક્તિ સફળ થઈ ન ગણાય. અમે માનેલું કે તેઓ જરૂર પોતાના કર્તૃત્વની સાબીતી લઈને કોઈ માસિકમાં ડોકિયું કરવાના, છેવટે બીજું કાંઈ નહિ તો અમને મળવા તો આવવાના જ. એક માસ ગયો, બે માસ ગયા, છતાં કપિલરાયના કાંઈ સમાચાર ન મળ્યા. છેવટે તેમની કૉલેજમાં જઈ ખબર કાઢવાનો મેં વિચાર કર્યો.

કૉલેજમાં તેમને સીધા ન મળવા જતાં, તેમને વિશે હકીકત જાણવા માટે, પહેલો હું તેમના નાતીલા એક મિ. પંડ્યાની ઓરડીએ ગયો. મેં પૂછ્યું: “કેમ નં. ૮૭ની ઓરડીના શા ખબર છે?” પણ તેના મોં પરની ગંભીરતા જોઈ હું આભો જ બની ગયો.

ડૉકટરઃ "કેમ એથી જ ગાંડા થઈ ગયા ?"

મેં કહ્યું: "ના, ગાંડા થવાનું કારણ તો પછીના બનાવો હશે."

પેલાએ મને કહ્યું કે એ દિવસથી ઓરડીને તાળું વાસ્યા વિના, સામાન એમને એમ મૂકી કોઈને કહ્યા વિના જતા રહ્યા છે. પોલિસ તપાસ કરે છે. પોલિસે બધી ઓરડી તપાસી હતી પણ તેમના કાગળોમાંથી કાંઈ જાણવા જેવું મળેલું નથી.

મેં કહ્યું કે એ કાગળો આપણે જોવા જોઈએ. અમે તેની ઓરડી નંબર ૮૭ ઉપર ગયા. ત્યાં એક સીંધી વિદ્યાર્થી રહેવા આવી ગયો હતો. ઓરડીમાં કપિલરાય કાગળો મૂકતા ગયા છે કે નહિ તે અમે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે કાગળોનો કચરો તો ઘણો ય હતો તે બધો પોલિસના ગયા પછી સાફ કરાવી નાંખ્યો છે. મેં પૂછ્યુંઃ "તેમાં શું લખ્યું હતું?" તે કહે બધું ગુજરાતી હતું. માત્ર એક લીટી અંદર અંગ્રેજી હતી તે મને ઊકલી.

Fools rush in where angels fear to tread.*

એ લીટી બોલીને તેણે મશ્કરી કરી કે જુઓને એમ જ બને છે. મિ. કપિલરાય જ્યાં ન રહ્યા ત્યાં હું ધસી આવ્યો. અમે તેની રજા લઈ જુદા પડયા. મેં મિ. પંડયાને કહ્યું: "તમે એ કાગળો સાચવ્યા હોત તો સારું થાત. એ કાગળો તેમના ગયા પછી કોઈ વાંચીને પ્રસિદ્ધ કરશે એવી આશાથી તેઓ જતા રહ્યા છે એમ હું માનું છું."

* ફિરસ્તાઓ જ્યાં જતાં ડરે છે ત્યાં મૂર્ખાંઓ ધસી જાય છે.

"હા...હા. હવે તમે કહો છો ત્યારે સાચું લાગે છે." તેઓ એકદમ બોલી ઉઠયાઃ "જવા અગાઉની સાંજે તેમણે મને કહેલું કે પોતે એવું સાહિત્ય લખ્યું છે કે જેથી સાહિત્યના મહાન પ્રશ્નોનો ખુલાસો થઈ જાય. પણ તેમને પોતાને એ છપાવવાની ગરજ નથી. પણ હું શું સમજું? થયું. હવે તો બીજું શું થાય!" મેં સાહેબજી કર્યા.

કપિલરાય ઉપર અમારી ફતેહ ધાર્યા કરતાં વધારે થઈ ગઈ હતી. પણ એ ફતેહ થઈ તેની સાથે જ મને કપિલરાય માટે ચિન્તા થવા લાગી. એ બેવકૂફ કોણ જાણે શુંનું શું ય કરી બેસશે એવો ભય મને લાગ્યો. આ તો હસતામાંથી ખસતું થઈ ગયું. અમારી મંડળીને મેં બોલાવી બધી વાત કરી. અમે નક્કી કર્યું કે છગનલાલે તરત જ એક ચર્ચાપત્ર લખવું તેમાં જણાવવું કે એ લેખ પોતે લખેલો નથી પણ કપિલરાયનો છે. કપિલરાય જ્યાં હશે ત્યાં ચર્ચાપત્રો તો વાંચતા જ હશે. છેવટે પોતે મૂકી ગયેલા કાગળોમાંથી કંઈક છપાશે એવી આશાથી પણ વાંચતા હશે જ.

છગનલાલે ચર્ચાપત્રમાં લેખ મોકલ્યો તે છપાયો. પણ તંત્રીને એવું સૂઝયું કે ફુદડી મૂકીને નીચે ટીપ કરી કે "ઉપરનું ચર્ચાપત્ર આવ્યું તેવું છાપ્યું છે પણ તે વિશ્વસનીય લાગતું નથી. કારણ કે આ લેખક આટલો બધો મોડો જવાબ શા સારૂ આપે? વળી કપિલરાયે લખ્યું હોય તો તેઓ પોતે જ કેમ એ બાબત પ્રસિદ્ધ ન કરે. ખાસ કરીને જ્યારે આ ઉપર આટલી બધી ચર્ચા ચાલી છે ત્યારે! છગનલાલ જો કપિલરાયના મિત્ર હોય અને તેથી કપિલરાયને યશ આપવા માગતા હોય તો તેમનું ખોટું નામ આવ્યું કે તરત જ તેનો

ઇનકાર કરી ખરૂં નામ કેમ ન આપ્યું? જો શત્રુભાવે કપિલરાયનું નામ આપતા હોય તો તેમના કથન ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ વાંચનારે સમજી લેવાનું છે."

અમે તો ભયાશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ફરી વિચાર કરી ફરી ખુલાસાવાર લખ્યું. તેમાં અમે ચોપાટ ખેલતા હતા તે વાત—તેમાં સાહિત્યની ભાષા ચોપાટમાં લગાડવાની કલ્પનાનું સઘળું માન કપિલરાયને જ આપ્યું હતું—તે ઉપરથી તેમણે જ તે લખેલો હોવો જોઈએ, અને શરમાળ અને નાજુક પ્રકૃતિના હોવાથી જાહેર યશ ન લેવાની ઇચ્છાથી તખલ્લુસ જ આપતા, એ જ કારણથી છતા ન થયા, પણ આવી ચર્ચાથી પોતાનો એક સારો લેખ બીજાને નામે ચડે એના આઘાતથી તેમને તથા સાહિત્યને કોઈ હમેશની હાનિ થવા સંભવ છે, માટે ખરી હકીકત બહાર પાડવાની ફરજ સમજી આ લખેલું છે એવી મતલબનું ચર્ચાપત્ર લખ્યું. એ સાથે તંત્રીને ખાનગી કાગળ લખ્યો તેમાં હોસ્ટેલમાંથી ચાલ્યા જવાના ખબર આપ્યા અને તેઓ આપઘાત કરે એવી ભીતિ અમને છે એ પણ જણાવ્યું.

આ ચર્ચાપત્ર પણ છપાયું, પણ તંત્રીની ટીપ વિના નહિ. આ વખતે તંત્રીએ વધારે બગાડયું હતું. "આવો પ્રાણવાન લેખ કપિલરાય જેવી નિર્બળ વ્યક્તિ લખે જ નહિ. કપિલરાયના રોગિષ્ઠ માનસને સાહિત્યયશનો લેપ કરી તન્દુરસ્ત કરવા તેમના મિત્રોની આ કોશીશ છે. મિત્રોનો ઇરાદો શુભ છે પણ સાહિત્યને માત્ર સત્ય સાથે જ સંબંધ છે. એક કપિલરાય શું પણ અનેક કપિલરાયને ગમે તેટલી હાનિ થાય તે કરતાં સાહિત્યના એક સત્યની કિંમત ઘણી વધારે છે."

અમારે અને કપિલરાયને નસીબે અમારી ફતેહ અમે પણ ન ફેરવી શકીએ એવી થઈ ગઈ હતી.

ગમ ખાઈ, ચુપ રહી, અમે થોડા દિવસો રાહ જોવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડા માસ ‘ચર્ચાપત્ર’ વાંચ્યું પણ ક્યાંય કપિલરાયની કલમ કે તખલ્લુસ દેખાયું નહિ. પછી તો ‘ચર્ચાપત્ર’ પણ બંધ પડ્યું. અમે નિરાશ થઈ વિચારવું છોડી દીધું અને સર્વભક્ષક કાલ અને પરીક્ષાએ તેનું સ્મરણ પણ લુપ્ત કર્યું.

ડૉક્ટરે કહ્યું: “હવે મને બધું સમજાયું. મને ખાત્રી થાય છે કે એ એ જ હોવા જોઈએ. તમે જાઓ ત્યારે તેનું દેશનું શિરનામું મૂકતા જજો.”

ડૉક્ટર ઊઠ્યા. મૂંગાં મૂંગાં જઈ તેમણે દરદીની તખ્તી ઉપર લખ્યું “કપિલરાય.”

કપિલરાયે શૂન્ય અટ્ટહાસ્ય કર્યું.

પ્રેમી

ખેમી

"અલ્યા એમને એમ કેટલી દિવાસળીઓ બગાડવી છે? એક બાકસ બે દી તો પોચાડય." ધનિયાએ બીડી સળગાવવા માટે એક ઉપર એક પાંચ દિવાસળીઓ સળગાવી એટલે ખેમીએ કહ્યું.

"પણ આ જો ને, પવને ય કેવો ઊધો થયો છે. દિવાસળી સળગવા જ નથી દેતો." ધનિયાએ ફરી બાકસ ઉઘાડયું.

"લે હું આડું લુગડું ધરૂં." ખેમીએ લાજ કાઢવાનો છેડો લાંબો તાણ્યો અને ધનિયાની પાસે જઈ તેના મોઢા આગળ પવન આડો ધર્યો. ધનિયાની દિવાસળી સળગી, તે શ્વાસ અંદર લે અને મૂકે તે પ્રમાણે દિવાસળીનો પ્રકાશ ઝબક ઝબક થવા લાગ્યો. ધનિયો તેની પત્નીના જુવાન, ભરેલા, ઘઉંવર્ણો પણ ઉજ્જવલ, મોટી તેજસ્વી આંખોવાળા, નાકે મોટો કાંટો પહેરેલા મુખ સામે જોઈ રહ્યો. બીડીની લિજ્જત કરતાં તે નવોઢાના સૌંદર્યપાનમાં ગરકાવ થઈ ગયો. બીડી સળગી એટલે ખેમી મૂળ જગાએ ખસવા જતી હતી તેને ધનિયાએ કહ્યું:

"લે મારા સમ, આઘી જા તો."

"ગાંડાં ન કાઢય, ગાંડાં." કહી ખેમી મૂળ જગાએ ગઈ.

"તારા સમ, ખેમી, તું મને બહુ વાલી લાગ છ."

" જો હજી એનું એ બોલ. આ આટલાં માણસો છે તેનું ભાન છે કે નથી ? "

" એ એમના ખાવામાં પડયાં છે. આપણી સામું કોણ જોવા બેઠું છે ? " કયાં નવ પરિણીત દંપતી આવી માન્યતા નથી સેવતાં ?

આજે ધનિયાના ઘરાક એક વાણિયાને ત્યાં નાત જમતી હતી એટલે બન્ને જણાં સારા જમણની ખુશાલીમાં જાજરૂનાં પગથિયાં પર બેઠાં બેઠાં એકાંત ગોષ્ઠી કરતાં હતાં. નાતમાં વાઘરી પડતાં અટકાવવા શેઠે તેને ત્યાં બેસાર્યો હતો. બન્નેએ થોડા દિવસ ઉપર લગ્ન વખતે પહેરેલાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. ધનિયાએ ઉપર ફટકો, નીચે અતલસનું જાકીટ, અને પગમાં મોજાં પહેર્યાં હતાં. ખેમીએ, એક સુવાસણ શેઠાણી ગુજરી ગયેલી તેનું સ્મશાનમાં કાઢી નાંખેલું રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યું હતું.

ધનિયો બીડીની એક ફૂંક લઈને બોલ્યોઃ " ખેમી, તારી માએ ગમે તે માગ્યું હોત તો તે આપીને પણ હું તને પરણત. "

" પણ મારી માએ કે દાડે તારી પાસેથી પાઈએ લીધી છે ? હું તો ઉલટી તારા ઘરમાં લેતી આવી છું. મારી માએ તો બ્રાહ્મણ જેવો વીવા કર્યો છે. "

" તારી મા તો બહુ ભલું માણસ, પણ તું કોણ જાણે ક્યાંથી આટલી ભૂંડી નીકળી. "

" લે વળી, મેં તારૂં શું બગાડયું છે ? "

" જો ને, પરણતાં પરણતાં કેટલા ચાળા કર્યા ? ' દારૂ ન પીએ, ને ગાળ્યું ન કાઢે, ને હાથ ન ઉપાડે, તો પરણું નહિ

તો ન પરણું. ને કોઈ દી એવું કરે તો એને ઊભો મેલીને હાલી જાઉં.' આમ તે થાય?"

"ન કયમ થાય? એ દારૂ પીને આવે ને ધીંગામસ્તી કરે, ને ન બોલવાનું બોલે, એ મારાથી ન ખમાય જો. એ માર ખાઈ લ્યે એ બીજાં."

ધનિયો ખેમીના સત્ય અને પ્રતાપ આગળ ધીમો પડી ગયો. "ઠીક લે, પણ હું ક્યાં પીવા જાઉં છું તે તું આમ ચઢી ચઢીને બોલે છે? મારે તો ગમે તેમ થાય પણ તને પરણવું'તું. તું નાની હતી, ને ગાઠડી વાળીને તારી મા સાથે વાળવા નીકળતી ત્યારની મને બહુ ગમતી. તું આ ગાઠડી વાળતાં ક્યાં શીખી, ખેમી?" ધનિયાએ ખેમીની છાતી ઉપર વાળેલી ગાંઠને સ્પર્શ કર્યો.

"પડધરીમાં તો બધી ય બાઈડીઉં કામ કરતી વખતે એમ ગાઠડી વાળે." ખેમીની મા મૂળ કાઠિયાવાડમાં પડધરીની રહેવાસી હતી. દુકાળના વરસમાં ખેમીને લઈને તે અહીં રહેવા આવી હતી. "પણ હેં ધનિયા, એ શા સારૂ તમે દારૂ પીતા હશો. દારૂમાં તે શું છે એવું? તું તો કહેતો'તો ને કે દારૂ તો કડવો લાગે."

"ખેમી, કોક દી ગમે નહિ, તે દાડે પીવા જોયેં. બહુ થાકી ગયા હોઇએં ને કાંઇ ગમે નહિ ત્યારે પીયેં ત્યારે સારૂં થઈ જાય."

ખેમી થોડી વાર મૌન રહી. તેને ફરી પોતાનું સૌભાગ્ય અને સત્તા સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે પૂછ્યું: "હેં ધનિયા! અને બીજે પરણાવી હોત તો?"

"અરે હું નથી જોતો કોઈની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી હોય તે તને પરણે. તને ગમે ત્યાંથી ઉપાડી જાત."

ખેમીએ કહ્યું: "લે રાખ્ય રાખ્ય. એવું અભિમાન ન કર્ય. આ દુનિયાંમાં શેરને માથે સવાશેર પડયા છે."

એટલામાં નાતમાં કોલાહલ થયો. એક કૂતરૂં અંદર પેસી ગયેલું તેણે એક ભાણું અભડાવ્યું અને તેને માર મારીને બહાર કાઢયું. શેઠ ચીડાયો. તેણે ધાંયજાને ખૂબ ધમકાવ્યો. ધાંયજાએ ભંગીનો વાંક કાઢયો, અને શેઠની બધી રીસ ભગી ઉપર ઉતરી. "પોતે મોટા ગવંડર થઈને બેઠા છે, હાથમાં બીડી લઇને, અને કૂતરાં હંકાતાં નથી. ઊઠો અહીંથી હરામજાદીનાં......" તેણે એક માત્ર મારવું બાકી રાખ્યું.

ધનિયા–ખેમીને ઘણું જ માઠું લાગ્યું. તેમના રંગમાં ભંગ પડયો. તેમનો બધો ઉલ્લાસ ઊડી ગયો, બન્ને કશું બોલ્યા વિના ઊઠી ચાલવા માંડયાં. કયાં જવું એ નક્કી નહોતું, પણ ખેમી, સ્વાભાવિક રીતે, કંઇક મનને વિનોદ મળે તેવાં દશ્યો તરફ જવાની પ્રેરણાથી રીચિરોડ ઉપર ચાલવા લાગી. ધનિયાને વધારે માઠું લાગ્યું હતું. ખેમી તેને આશ્વાસન આપવા લાગી. ધનિયાથી ત્યાં ન બોલાયું તે આટલી વારે અહીં બોલ્યો: "કૂતરાં હાંકવાનું કામ તો ધાંયજાનું હતું, તેમાં મારા પર શા સારૂ આટલાં વાનાં કર્યાં ?" વળી ખેમીએ આશ્વાસન આપ્યું. ધનિયાએ તેના મનમાં જે ખરૂં દુઃખ હતું તે કહ્યું: "બીજું કાંઈ નહિ. તારા દેખતાં એ એવું બોલી ગયો એ મારાથી નથી ખમાતું."

ખેમી ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ. પોતે ધનિયાને વાતે ચડાવ્યો, અને વધારે અપમાન ધનિયાનું થયું એનો અન્યાય એને

ખૂંચવા લાગ્યો. ધનિયો ગમગીન થઈ મૂંગો મૂંગો ચાલતો હતો તેથી તેનો જીવ કળીએ કળીએ કપાતો હતો. રસ્તે ચાલતાં રાયખડને પીઠે જવાનો રસ્તો આવ્યો. ખેમીને યાદ આવ્યું કે ધનિયાને ગમતું નથી ત્યારે દારૂ પીવાથી સારૂં થાય છે. સ્ત્રીસુલભ કોમળતાથી તેણે છેડેથી અરધો રૂપિયો છોડીને ધનિયાને આપતાં કહ્યું: “ હવે એમ કયાં સુધી મૂંગો રહીશ. જા પણેથી દારૂ પી આવ. ઝટ પાછો આવજે. હું અહીં ઊભી છું. ” ધનિયો ખુશી થતો થતો એકદમ ગયો.

ખેમી રાહ જોતી ઊભી હતી. પોતે દારૂ ન પીવાની શરત કરાવી હતી અને પોતે જ દારૂ પીવાના પૈસા આપ્યા તે ઠીક ન કર્યું એમ તેને શંકા થવા લાગી. એટલામાં ધનિયો હરખાતો હરખાતો આવ્યો, અને કહેવા લાગ્યોઃ “ ખેમી, જો હવે મને ઠીક થઈ ગયું. હું ન્હોતો કહેતો કે દારૂથી મને ઠીક થઈ જાય છે ? ” ખેમીએ કહ્યું: “ હવે એ વાત મેલ્ય. પણ, ખબરદાર, જો બીજીવાર કોઈ દી પીધો તો ! ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ. ”

“ ના ખેમી કોઈ દી ન પીઉં. તું મને બહુ ગમછ. હવે વાણિયાની નાત જહાન્નમમાં ગઈ. હું દારૂ પીઉં છું પણ મને કોઈ દી ચડતો નથી. જો અત્યારે પણ મારા બોલવામાં કાંઈ ફેર પડે છે ? તું તો અમથી મારાથી ડરે છે. ગમે તેવો દારૂ પીઉં તોય તને ન મારૂં. તું મને કેટલી વાલી લાગે છે......” વગેરે બબડતો બબડતો ધનિયો ચાલવા લાગ્યો. ખેમી મૂંગી મૂંગી તેને લઈને આ બધા બનાવો ઉપર વિચાર કરતી કરતી ઘેર ગઈ.

૨

સાંજને પહોર, જે ગાડી ઉપર ધનિયો અમદાવાદમાં મોહી પડયો હતો તે ગાડી વાળી ખેમી વાળે છે. પણ અત્યારે તે અમદાવાદમાં નથી, અત્યારે તેની પાસે ધનિયો નથી. છએક માસ ઉપર તેણે બન્નેને છોડયાં છે. ઉપરના બનાવ પછી, દારૂ ન પીવાની લગ્નની શરત છતાં, કંઈક ખેમી સહન કરી લેશે એવા વિશ્વાસથી, કંઈક શરત પાળવી એ બૈરી આગળ નબળાઈ બતાવવા જેવું લાગવાથી, કંઈક પોતાને દારૂ ચડતો નથી એવા, પીનારને સામાન્ય મિથ્યાભિમાનથી, કંઈક ખરાબ સોબતથી, તે દારૂ પીવા લાગ્યો હતો. ખેમીએ તેને ઘણીવાર ધમકાવ્યો, તિરસ્કાર્યો, મેલીને નાસી જવાની ધમકી આપી પણ ધનિયાએ તે ખોટી માની ગણકારી નહિ. છેવટે એક દિવસ તે વધારે દારૂ પીને આવ્યો અને "મને મેલીને કોને જવાની છે" એવા ગર્વમાં તેણે ખેમીને મારી. બીજે દિવસે સવારે ખેમી ચાલી નીકળી. તેની મા મરી ગઈ હતી. તે નડિયાદ ગઇ, અને પરશોતમ નામના ભંગીઓના ઉપરી મ્યુ-નિસિપલ કારકુનને પગારમાંથી લાંચ આપી નોકર રહી. નડિયાદમાં તે સામાન્ય રીતે લહેરી ગણાતી હતી. સર્વ ભંગીઓ તેની સાથે મશ્કરીમાં જોડાતા, પણ ખેમીના દિલમાં ધનિયાને છોડયાનો ઊંડો કાંટો રહી ગયો હતો. અમદાવાદથી આવતા દરેક ભંગીને તે ધનિયાના ખબર મેળવવા બહુ જ આતુરતાથી પૂછતી. તે ધનિયા પાસે જાય તો ધનિયો તેને ફરીથી પ્રેમથી રાખે એમ તે જાણતી હતી. પણ ધનિયો તેને બોલાવે તો જ જવું એવી તેની ટેક હતી. ધનિયો બોલાવે તે માટે તેણે માનતાઓ માની

હતી છતાં હજી ધનિયાનું કહેણુ આવ્યું નહોતું. તેથી તે નિરાશ થતી જતી હતી અને તે નિરાશાથી ઉશ્કેરાઇ મનની બધી દાઝ લાંચ લેનાર પરશોતમ ઉપર કાઢતી હતી. તેણે તેની ચીડવણીનાં ગીત જોડયાં હતાં.

એમી વાળતી હતી ત્યાં પાસેથી મંગીએ વાળતાં વાળતાં કહ્યુંઃ " અલી એમલી, પેલું ગીત ગા જોઈએ. "

એમી ધનિયાના વિચાર કરતી હતી તેણે સહેજ ભાવે કહ્યુંઃ " તું જ ગાને. "

મંગીને એમી જેવું ગાતાં આવડતું નહોતું. તે બોલીઃ " અલી, પણ એનું ચોથું વેણુ નથી બેસતું આવતું."

" તને ગાતાં નહિ આવડતું હોય. "

" ત્યારે તું ગા જોઈએ."

એમીને ચાનક ચડી. તેણે ગાયું.

" ઓરો આવ્યને કેશલા, તારો ઓશલો કૂટું:*
ઓરો આવ્યને કેશલા, તને પાટુએ પીટું:
ઓરો આવ્યને કેશલા, તને ધોકણે ઢીબું:
ઓરો આવ્યને કેશલા, તારે પૂંછડે લીંબું:

લે આમાં શું નથી બેસતું આવતું ? "

" પણ એ તો બેસતું કર્યું કહેવાય. પૂંછડે લીંબું એમ કાંઈ કહેવાય ? "

" મૂછ તો હોય તો લીંબું રાખેના ! એટલે આ તો પૂંછડે લીંબું રાખે છે. "

---

* ' ચકલી તારા ખેતરમાં મેં ઝીંઝવો વાવ્યો ' એ લોકગીતની રાહ.

મંગી ખડખડાટ હસી. પરશોતમના ગોરા, ટૂંકા કપાળવાળા, લાંબા, મોઢા ઉપર ભૂરી આછી અને ટૂંકી મૂછો નહિ જેવી દેખાતી.

બન્ને ઉત્સાહમાં આવીને ગાવા લાગી. એટલામાં પરશોતમ નીકળ્યો. તેણે માથે વાળવાળી ટોપી પહેરી હતી. નીચે દેખાતા ખમીસ ઉપર કાળો હાફકોટ પહેર્યો હતો અને હાથમાં એક પાતળી સોટી હતી તે જોડા ઉપર મારતો મારતો તે ચાલતો હતો. તેણે ગીત ગવાતું સાંભળ્યું. એ ગીતમાં તેનું પોતાનું નામ નહોતું, તેને કોઈએ પ્રત્યક્ષ રીતે કહ્યું નહોતું, છતાં કાવ્યવિવરણના કોઈ ગૂઢ નિયમથી તે સમજી ગયો હતો, કે ગીત તેને અનુલક્ષીને જ ગવાતું હતું. 'મનોમન સાક્ષી છે' એ સૂત્ર જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્ર કરતાં ચીડવણીમાં સૌથી વધારે સાચું ઠરે છે. તેણે બૂમ પાડીઃ "એ હરામખોરો, કામ કરો કામ, રાગડા કેમ તાણો છો?"

મંગી ખસિયાણી પડી ગઈ પણ ખેમીએ જવાબ આપ્યોઃ "ગાઈએ છીએ, પણ જુઓ છો ના, હાથ તો કામ કરે છે!"

"હરામખોર, મારી સામે બોલે છે? ઉપરીનું અપમાન કરે છે?"

"પણ હું તમને ક્યાં ગાઉં છું?"

"તું ગામ આખામાં ગા ગા કરે છે અને મારું અપમાન કરે છે તે શું હું નથી સમજતો?"

મંગી સામું મર્મની નજરે જોઈ ખેમી બોલીઃ "લે, અલી, હું ક્યારે ય પશાભાઈને ગાઉં છું? હું તો અમદાવાદમાં એક કેશલો હતો, તે ભંગીઓના પૈસા ખાતો, એને ગાઉં છું."

"હરામખોર પાછી મને સમજાવવા આવે છે? ઉપરીનું અપમાન કરે છે? અમે અમારા ઉપરીનું માન રાખીએ છીએ તે જોતી નથી? સામો જવાબ આપે છે?"

"પણ ભાઇશાબ..."

"બસ કર હવે બકબકાટ ન કર. અમારે બીજું કામ છે. આમાં અંગૂઠો પાડી આપ એટલે પગાર આપું." તેણે પાસેના ઓટલા પર પત્રક મૂક્યું. પહેલાં મંગીએ અંગૂઠો પાડી આપ્યો એટલે તેણે ખેમીને અંગૂઠો પાડવા કહ્યું.

"પહેલાં મને પગાર આપો, પછી અંગૂઠો પાડું."

"શું તું શાહુકાર અને સરકાર ચોર? સરકારી નિયમ પ્રમાણે થશે. પહેલાં અંગૂઠો આપ પછી પગાર મળશે."

"ત્યારે લ્યો આ અંગૂઠો" કહી અંગૂઠો પરશોતમને બતાવી ખેમીએ અંગૂઠો પાડી આપ્યો. પરશોતમે એ જોયું ખરૂં પણ તેને આ ચીડાવાનો સમય નહોતો. બન્નેના પગારમાંથી અરધો અરધો રૂપીઓ કાપી બાકીના સાડા નવ નવ રૂપીઆ તેણે નીચે નાંખ્યા. મંગીએ પોતાના પૈસા લઈ લીધા. ખેમીએ કહ્યું: "મને પૂરા પૈસા આપો તો લઈશ નહિ તો નહિ લઉં."

"ન લે તો ભલે પડયા ભોંય પર. હું તો જાઉં છું." તે ચાલવા જતો હતો ત્યાં ખેમીએ લાંબો સાવરણો સામી ભીંતે અડકાવી તેનો રસ્તો રોકયો: "એમ તે કેમ જવાશે?"

એટલામાં બીજા જિલ્લાનાં ભંગી આવ્યાં. પરશોતમે જોયું કે ખેમી સાથે પોતે ફાવશે નહિ અને બીજાં ભંગી આગળ તે હલકો પડશે. તેણે ટૂંકું કરવા કહ્યું: "લે તારા પૈસા. પેલો અરધો પાછો લાવ."

"પહેલાં રૂપીઓ આપો એટલે આપું."

પરશોતમે રૂપીઓ નીચે ફેંક્યો એટલે ખેમીએ સાવરણો લઈ લીધો અને રૂપીઆ નીચે નમી લેવા માંડયા. પરશોતમે ફરી નીચે પડેલો અરધો માગ્યો.

"ઊભા તો રહો. ખખડાવી તો જોવા દો." બીજા સામું જોતી જોતી તે રૂપીઆ ખખડાવવા લાગી.

પરશોતમે ફરી અરધો માગ્યો.

"મને તો નથી જડતો" કહી ખેમી ચાલવા લાગી. પરશોતમને નીચાં નમી ધૂળમાંથી તે અરધો લેવો પડયો.

આજે ભંગીઆંને ખેમી માટે આશ્ચર્ય સાથે માન થયું. તેણે ગીત ઉપાડયું અને બધાં ભંગી ગાવા લાગ્યાં.

ઓરો આવ્યને કેશલા, તારો ઓશલો કૂટું:
ઓરો આવ્યને કેશલા, તને પાટુએ પીટું:
ઓરો આવ્યને કેશલા, તને ધોકણે ઢીબું:
ઓરો આવ્યને કેશલા, તારે પૂંછડે લીંબું:

રસ્તે ચાલતાં માણસો અને સ્ટેશનેથી આવતાં ઉતારૂઓ આ વિચિત્ર ગીત સાંભળવા ઊભાં રહેતાં હતાં. એટલામાં એક અવાજ આવ્યો.

"અલી ખેમી આમ તો આવ્ય."

ખેમી તરત ગાતી બંધ પડી, ઊભી રહી ગઈ, અવાજ આવ્યો તે શેરીમાં તેણે જોયું અને તે તરફ ચાલી ગઈ.

તેની સાસુ તેને બોલાવવા આવી હતી.

૩

ધનિયો અને ખેમીના પહેલા ત્રણ દિવસો અકથ્ય આનંદમાં અને ખાવાપીવામાં ગયા. ચોથે દિવસે રાત્રે ધનિયો અને ખેમી વાતો કરવા બેઠાં. નડિયાદમાં ખેમી કેમ રહેતી, તેનાં ગીતો, તેની બીજા ભંગીઓ સાથેની ગંમતો બધું સાંભળીને ધનિયો બોલ્યોઃ "ખેમી તું કઠણ હૈયાની તો ખરી હોં. મને અહીં ગમતું નહોતું ને તું ત્યાં મજા કરતી હતી."

"મને ય ગમતું નહોતું, પણ તું બોલાવ્ય નહિ ત્યાં સુધી મારાથી કેમ અવાય?"

"હું તને શી રીતે બોલાવું? મારો ગુનો થઈ ગયો તે મારા પગ ભારે થઈ ગયા. મારી માને કહેતો પણ એ કહે 'એક બે દીમાં આવશે. કેટલાક દી રહેશે.' પણ તું તો વટનો કટકો!"

"તારો ગુનો તે તારે બોલાવવી જોઈએ ના!"

"પણ ભદ્રકાળી માતાનું સાચ ભારે."

"એમ કેમ?"

"જો પહેલાં રામદે પીરની માનતા માની તોય તું ન આવી. પછી હરખશા માતાની માની, ઝાંપડી માતાની માની તો ય તું ન આવી. પછી ભદ્રકાળીની માનતા માની. ઘેર ગયો ત્યારે મારી મા કહેઃ 'અલ્યા ધનિયા, તું બહુ સૂકાતો જા છ. લે તને બીજી પરણાવું.' મેં કહ્યુંઃ 'મારે બીજી નથી પરણવી. મારે તો ખેમી આવે તો હા નહિ તો ના.' પછી મારી મા તને તેડવા આવી."

"મેં ય કેટલી માનતાઓ માની ત્યારે તારી મા મને બોલાવવા આવી."

"તેં કોની કોની માની ?"

"મેં ય રામદે પીરની માની. પછી નડિયાદમાં સંતદાસ મહારાજનો થાળ માન્યો. પછી મહાકાળીની જાતર માની."

"અરરર ખેમી" ધનિયા ઉપર જાણે વજ્રપાત થયો. "તેં ભૂંડું કર્યું. તારી માનતાના સાઠ રૂપીઆ થયા, મારી માનતાના પચાસ થયા. લગન ખરચના બસેં અઢીસો ઊભા છે ને પેલો પટેલિયો હમેશ આંટા ખાધા જ કરે છે. આ કયારે ભરી રહીશ હું ? ને ભદ્રકાળી તો હાજરાહજુર છે." કયા દેવની માનતાથી બન્ને ભેગાં થઇ શકયાં તે નક્કી ન હોવાથી બધી માનતા પૂરી કર્યા વિના છૂટકો નહોતો.

"અરે એમાં શું ? ચારસેં રૂપીઆ તો હમણાં ભરી દઈશું. મારાં ઘરેણાં વેચીને ભરજે." ખેમીએ સાન્ત્વન આપ્યું.

"અરે હજી પંચનો દંડ ભરવાનો છે તે તો મેં તને કહ્યું નથી." ઊંચી નીચી નાતોની અનંત શ્રેણીવાળા આપણા સમાજમાં દરેક નાતને પોતાથી નીચું કોઇક જોઈએ છીએ. અમદાવાદનાં ભંગી કાઠિયાવાડથી આવેલાં ભંગીને હલકાં ગણતાં. ધનિયાને પરણતી વખતે બન્ને પંચોને જમાડવાં પડેલાં. ખેમી જતી રહી એટલે કાઠિયાવાડી પંચ ભેગું થયું. તે પંચે અંદર અંદર મસલત ચલાવી. પછી અમદાવાદના પંચને વાત કરી. પછી અમદાવાદનું પંચ મળ્યું. એટલામાં ખેમી પાછી આવી. હવે દંડ કરવાનો તો રહ્યો નહિ પણ આટલા દિવસ ખાધું તેના ખરચના પૈસા બન્ને પંચે ધનિયા માથે ચડાવ્યા. આપણા સમાજમાં નાતની રૂઢિઓ અને નાતના ઠરાવો કુદરતી બનાવો જેવા અનિવાર્ય અને અપ્રતિરુધ્ય ગણાય છે.

આ બધું સાંભળી ખેમી પણ હેબકાઈ ગઈ. પણ તેણે

તેમ છતાં આશ્વાસન આપ્યું. પુરુષને હિંમત હારતો જુએ છે ત્યારે તેનામાં કોઈ ઓર જ હિંમત આવે છે.

પણ ધનિયાને સાન્ત્વન વળ્યું નહિ. હતાશ થઈ તે ખેમીના ખોળામાં ઊંઘી ગયો. અને ખેમી પણ ચિંતામાં ઊંઘી ગઈ. ત્રણ દિવસનું સુખ ભોગવી આ દંપતી પાછાં દુઃખી સંસારમાં ડૂબ્યાં.

બીજે દિવસે ખેમીએ ઘરેણાં કાઢી આપ્યાં, અને વેચવા કહ્યું. પણ બૈરીને અડવી જોવાનો વિચાર નહિ ખમાયાથી વેચવાને બદલે ધનિયે તેને ઘરેણે મૂકી રૂપીઆ ઉપાડયા. તેણે વેચ્યાં હોત તો ઠીક રકમ ભરાત પણ ઘરેણે મૂકવાથી રકમ થોડી મળી અને ઘરેણાં છેવટ વ્યાજમાં ડૂબી ગયાં. ધનિયો કે ખેમી કોઈ આ સમજ્યાં નહિ. બન્નેએ બને તેટલા પૈસા બચાવી ભરવા માંડયા. એટલામાં ધનિયાની મા મરી ગઈ તેનું સોએક રૂપીઆ ખરચ થયું. ત્રણ મહિના પછી ખેમીને સુવાવડ આવી, એટલે તે પણ કમાતી મટી. સુવાવડ દરમિયાન ધનિયાને ખેમીનું સાન્ત્વન ઓછું થયું અને ચિંતામાંથી મુક્ત થવા તે દારૂ તરફ વળ્યો.

ખેમી સુવાવડમાંથી ઊઠી ત્યારે તેણે જોયું કે ધનિયો પાછો પીવા માંડયો હતો. તેણે ધનિયાને ફરી ધમકાવ્યો, પણ હવે તેની ધમકીમાં તિરસ્કાર નહોતો, દયા હતી. તેને લાગતું હતું કે ધનિયાની આ દશા માટે પોતે જ જવાબદાર છે. છતાં એક દિવસ કઠણ થઈને તેણે તેને ધમકાવ્યો. ધનિયો કાંઈ બોલ્યો નહિ પણ રાત્રે ઘેર પાછો ન આવ્યો. ખેમી તેને રીચિરોડના ફુટપાથ પરથી શોધીને ઘેર લઈ ગઈ. ખેમી તેને સમજાવતી પણ તેનો જવાબ ધનિયો માત્ર નિશ્વાસથી આપતો.

હવે ખેમીનું હૃદય માત્ર દ્રવતું હતું. તેને શિખામણ દેવા જેટલી કડકાઇ તેનામાં રહી નહોતી.

એક દિવસ શિયાળાની રાત્રે ખૂબ ઠંડીમાં ધનિયો ઘેર ન આવ્યો. ખેમી બે વરસની બાળકીને ઘરમાં રડતી પૂરી શોધવા નીકળી. બે કલાકે તેણે તેને નદીની રેતીમાં પડેલો જોયો. તેને ઉઠાડીને ધીમે ધીમે ઘેર લઈ ગઈ. બીજા દિવસથી ધનિયાને ન્યૂમોનિયા થયો. ખેમીએ ફરી માનતાઓ માની, ભૂવાને બોલાવ્યો, તેણે નવી માનતાઓ આપી પણ ખેમીનો ધનિયો ફરી ઊઠ્યો નહિ. ખેમી રાંડી.

૪

વૈધવ્યનો શોક ખેમીના આખા જીવનમાં વ્યાપી ગયો હતો. તેને બીજું તો કાંઈ નહિ પણ ધનિયો માનતા સોતો ગયો એનો શોક ઘણો થતો હતો. તેથી તેના જીવને શું શું ખમવું પડશે તેની તેને શંકાઓ થયા જ કરતી અને ઉપાય સૂઝતો નહોતો.

એક દિવસ ખેમી રીચિરોડ વાળતી હતી. હવે તે ગાઠડી વાળતી નહોતી. વાળતાં વાળતાં તેને ધનિયાની માનતાના વિચાર થવા લાગ્યા. ત્યાં તેણે સામે ઓટલા પર એક બ્રાહ્મણને જોયો. તેણે કપાળમાં આડું મોટું ત્રિપુંડ તાણેલું હતું, વચ્ચે મોટો ચાંલ્લો કરેલો હતો, અને નાક ઉપર પાતળી કાળી આડી કરેલી હતી. માથે ફાટલી દક્ષિણી પાઘડી મૂકી હતી, હાથના કાંડામાં રુદ્રાક્ષનો બેરખો અને ગળે રુદ્રાક્ષની માળાઓ પહેરી હતી. મહારાજ ઓટલો સાફ કરી તેના પર આસન પાથરી, સામે એક પાટી પેન, હાથનાં રેખાદર્શક ચિત્રો, ટીપણું અને તે પર

રમળના પારા ગોઠવતા હતા. એમી તેમની પાસે જવા લાગી. તેને આવતી જોઈ મહારાજે સનાતન તિરસ્કારથી તેને દૂર રહેવા કહ્યું. એમીએ કહ્યું: " મહારાજ. મારે સવાલ પૂછવો છે." " તો ચાર આના નીચે પગથિયા પર મૂક. " મહારાજને એમીનો પડછાયો અપવિત્ર હતો. તેના પૈસા અપવિત્ર નહોતા. એમીએ પાવલી મૂકી, મહારાજે છાંટ નાંખી લઈ લીધી. પછી કહ્યું: " પૂછ હવે "

" મહારાજ કોઈનો ધણી માનતા સોતો મરી ગયા હોય, તેની વહુ માનતા કરે તો તેને પહોંચે કે ન પહોંચે ? બરાબર જોજો મહારાજ. "

આંગળીના વેઢા ગણી મહારાજે કહ્યું: " હા. "

" સારૂં મહારાજ " કહી એમી ચાલવા જતી હતી ત્યાં મહારાજે ફરી બોલાવી કહ્યું: " પણ નાતરે જાય તો ન પહોંચે." એમી પગે લાગી ચાલી ગઈ.

એમીએ હવે માનતા પૂરી કરવા પૈસા બચાવવા માંડયા.

એમીની કળા પડી ગઈ હતી. પણ તેનું સૌંદર્ય ઓછું થયું નહોતું. ઘણા ભંગીઓએ તેને નાતરૂં કરવા કહેવરાવ્યું. તેણે સૌને એક જ જવાબ આપ્યો કે ધનિયાની માનતા પૂરી કર્યા વિના તેનાથી નાતરૂં ન કરાય. એક ભંગીએ માનતાના પૈસા રોકડા આપવા કહ્યું પણ એમીએ પોતાની કમાણીથી જ માનતા પૂરી કરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

સાત વરસે તે ધનિયાની માનતાઓ પૂરી કરી રહી. એક ભંગીએ વળી તેને ઘરગવા કહેવરાવ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો: " ના ના, આટલે વરસે મારે જિવતર પર થીંગડું દેવું નથી."

સમયાનુક્રમણી

વાર્તાનું નામ	લખાયાની અને પ્રસિદ્ધ થયાની તારીખ
૧ એક જ પ્રશ્ન	લખાઇ: સને ૧૯૨૨ ની આખરે અથવા ૧૯૨૩ ની શરૂઆતમાં. પ્રસિદ્ધ થઇ: ઈ. સ. ૧૯૨૭ ના વાર્ષિક વીણાના અંકમાં.
૨ રજનું ગજ	પ્રસિદ્ધ થઈ: યુગધર્મ પુ. ૪, અં. ૪; અષાડ, ૧૯૮૦. લખાયેલી નીચેની 'સાચી વારતા' પછી.
૩ સાચી વારતા	પ્રસિદ્ધ થઈ: યુગધર્મ પુ. ૪, અં. ૫; શ્રાવણ, ૧૯૮૦. લખાયેલી ઉપરની 'રજનું ગજ' પહેલાં.
૪ જમનાનું પૂર	પ્રસિદ્ધ થઈ: યુગધર્મ પુ. ૫, અં. ૧; આસો, ૧૯૮૦.
૫ સાચો સંવાદ	પ્રસિદ્ધ થઈ: યુગધર્મ પુ. ૫, અં. ૩; માગશર, ૧૯૮૧.
૬ સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ	પ્રસિદ્ધ થઇ: યુગધર્મ પુ. ૫, અં. ૫; મહા, ૧૯૮૧. લખાયેલી નીચેની 'શો કળજગ છે ના!' તેની પછી.
૭ શો કળજગ છે ના!	પ્રસિદ્ધ થઇ: યુગધર્મ પુ. ૬, અં. ૧; ચૈત્ર, ૧૯૮૧. લખાયેલી ઉપરની છઠ્ઠી વાર્તા પહેલાં.

સમયાનુક્રમણિકા

૮ જક્ષણી	પ્રસિદ્ધ થઇ: પ્રસ્થાન પુ. ૧, અં. ૨; માગશર, ૧૯૮૨.
૯ મુકુન્દરાય	પ્રસિદ્ધ થઇ: પ્રસ્થાન પુ. ૨, અં. ૪; શ્રાવણ, ૧૯૮૨.
૧૦ પહેલું ઇનામ	પ્રસિદ્ધ થઈ: પ્રસ્થાન પુ. ૨, અં. ૬; દીપોત્સવી અંક, ૧૯૮૨.
૧૧ નવો જન્મ	પ્રસિદ્ધ થઇ: પ્રસ્થાન પુ. ૪, અં. ૧; વૈશાખ, ૧૯૮૩.
૧૨ કપિલરાય	પ્રસિદ્ધ થઈ: પ્રસ્થાન પુ. ૪, અં. ૫; ભાદ્રપદ, ૧૯૮૩.
૧૩ ખેમી	હજી અપ્રસિદ્ધ. લખાઇ બે માસ ઉપર.

શુદ્ધિપત્ર

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૪	માનું છે.	માનું છું.
૫૯	૩	દેખું છે.	દેખું છું.
,,	,,	જનાનાનો	જમાનાનો
૬૧	છેલ્લેથી ૨	કમળા	વિમળા

